

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОСТРОЗЬКА АКАДЕМІЯ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ПЕДОРЕНКО ВАЛЕНТИНА МИКОЛАЇВНА

УДК: 378.015.31:17.022.1

ДИСЕРТАЦІЯ

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУВЕРЕННИХ
МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідні
джерела _____ В.М.Педоренко

Науковий керівник: Томчук Михайло Іванович

доктор психологічних наук, професор

Острого – 2019

АНОТАЦІЯ

Педоренко В.М. Психологічні особливості формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» (05 – соціальні та поведінкові науки). – Національний університет «Острозька академія», Острог, 2019.

Дисертація присвячена теоретико-експериментальному дослідженню психологічних особливостей формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів.

Перший розділ присвячено теоретико-методологічному аналізу проблеми формування суверенних моральних цінностей особистості в сучасних філософських і психолого-педагогічних дослідженнях. Проведено аналіз основних підходів до визначення сутності понять «моральні цінності», «загальносуспільні та особистісні моральні цінності». Виокремлено та обґрунтовано зміст поняття «суверенні моральні цінності психолога», Визначено та описано функції, соціально-психологічні чинники та механізми формування суверенних моральних цінностей особистості в період юності. Запропоновано психологічні засади дослідження проблеми формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів на рівні психологічного конструкту. Обґрунтовано зміст поняття суверенних моральних цінностей як стійких, індивідуальних, особистісно значущих, смисложиттєвих моральних утворень, які дають можливість людині самооцінювати власне життя та життя інших людей, проявляти готовність відстоювати власні незалежні моральні позиції, здатність до розуміння сенсу професійної діяльності в контексті життєдіяльності, діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин; демонструвати відповідальність за життя іншої людини, чуйність, толерантність, доброзичливість до клієнта, спроможність добирати морально обґрунтовані способи і методи корекційної

роботи; відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки, переконання. Юнацький вік визначено сензитивним періодом для розвитку суверенних моральних цінностей особистості.

На основі аналізу провідних дослідницьких парадигм і підходів до визначення понять «моральні цінності», «суверенність особистості» доведено, що суверенні моральні цінності сприяють зовнішньому самовираженню і самоствердженню особистості, розкриваючи її своєрідність, неповторність, усвідомленню нею свого призначення у світі, її соціально-психологічній адаптованості до дійсності, додають почуття впевненості, безпеки, довіри до світу.

Проаналізовано вплив соціально-психологічних чинників на розвиток суверенних моральних цінностей особистості: зовнішніх (сім'ї, закладу вищої освіти (ЗВО), засобів масової інформації, референтної групи, релігії, мистецтва), а також внутрішніх: (потреб, мотивації, професійної спрямованості особистості, її індивідуально-типологічних властивостей, соціальної зрілості).

На основі аналізу наукових досліджень виокремлено складові особистісних моральних цінностей майбутніх психологів: мотиваційно-потребова (потреба в розвитку себе як професіонала, прагнення до самореалізації, самоактуалізації, до постійного самовдосконалення, до ідентичності, до пізнання себе і світу загалом), когнітивна (усвідомлення загальносупільних та власних моральних цінностей на основі моральних знань, переконань, власного ідеалу розуміння їх значення для професійної діяльності, розуміння екзистенційної цінності життя «тут і тепер»), поведінкова (прояв автономності, спонтанності, саморозуміння, аутосимпатії, гнучкості у спілкуванні, контактності) та рефлексивна (здатність майбутніх психологів до моральної рефлексії, до переосмислення своїх моральних почуттів, думок, вчинків, до збереження внутрішнього вільного простору, до

об'єктивного аналізу власних моральних цінностей, незважаючи на емоції, бажання, наміри).

У другому розділі описано організаційні та методичні засади експериментального дослідження особливостей суверенних моральних цінностей майбутніх психологів. Здійснено характеристику комплексу психодіагностичних методів, методик дослідження, представлено кількісний та якісний аналізи отриманих результатів констатувального експерименту. Виявлено психологічні особливості, складові, критерії, рівні, типи суверенних моральних цінностей психолога, динаміку розвитку даного психологічного утворення. Експериментально встановлено, що показники розвитку суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів суттєво відрізняються від показників успішних практикуючих психологів, а саме, рівень вираженості потреби в самоактуалізації, здатність до усвідомлення власних моральних цінностей, відокремлення їх від загальносупільних, показник рефлексивності, рівень вираженості у поведінці автономності, спонтанності, креативності тощо. На основі результатів емпіричного дослідження встановлено, що під час навчання у ЗВО студенти не здатні самостійно визначити шляхи самореалізації, самовдосконалення, не схильні проявляти автономність, спонтанність, визначати основну мету, відстоювати власні переконання, цінності, а натомість орієнтуються на загальноприйняті норми, правила, цінності.

У третьому розділі детально описано змістовно-методичні засади побудови програми формування суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів (принципи, завдання, форми, методи психологічного впливу). З метою перевірки ефективності запропонованої формувальної програми проаналізовано кількісні та якісні результати її апробації. Встановлено позитивну динаміку розвитку показників суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів експериментальної групи в умовах цілеспрямованого психологічного впливу, чого не виявлено у контрольній групі студентів.

На основі експериментального вивчення особливостей сформованості складових суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів (мотиваційно-потребової, когнітивної, поведінкової, рефлексивної), виокремлено типи, рівні їх розвитку, складено цілісну картину процесу становлення стійких, автономних, незалежних моральних цінностей у студентів-психологів, що дало можливість дібрати адекватні психодіагностичні процедури і засоби корекції в умовах ЗВО суверенних моральних цінностей майбутніх фахівців-психологів.

Обґрунтовано необхідність, розроблено, апробовано та доведено ефективність програми формування суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів, в основу яких було покладено: вправи, тренінг, які були спрямовані на усвідомлення студентами-психологами власних цінностей через процес самопізнання, здатність до прояву автономності, креативності, незалежності у поведінці. Головною метою формувального експерименту було надання психологічної допомоги майбутнім психологам щодо актуалізації їх особистісних, суверенних моральних цінностей, розкритті творчого особистісного потенціалу через процес самопізнання, оволодіння уміннями відстоювати власні інтереси, переконання, цінності, розуміти їх сенс, проявляти самостійність, вирішувати професійні завдання на основі власних моральних цінностей.

Наукова новизна і теоретичне значення дослідження полягають у тому, що вперше: виокремлено та обґрунтовано наявність у структурі особистості суверенних моральних цінностей як стійких, автономних, особистісно значущих, індивідуальних, смисложиттєвих моральних утворень (взірців, понять, установок), які уможливають здійснення людиною самооцінки власного життя та буденність інших; запропоновано теоретичну модель суверенних моральних цінностей психолога, виділено типи та обґрунтовано рівні розвитку СМЦ майбутніх психологів; визначено критерії оцінювання показників розвитку суверенних моральних цінностей психолога; розроблено та апробовано програму формування суверенних моральних цінностей у

майбутніх психологів; доповнено та уточнено наукові уявлення про психологічні особливості моральних цінностей особистості в юнацькому віці, чинники та механізми розвитку суверенних моральних цінностей у практикуючих психологів та студентів-психологів; набули подальшого розвитку наукові уявлення щодо психолого-педагогічних умов формування суверенних моральних цінностей студентів-психологів у процесі їх навчання у ЗВО.

На основі системного вивчення феномену суверенних моральних цінностей психолога виділено їх типи, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя, визначають спрямованість: професійної діяльності психолога, ставлення до клієнта, на розвиток себе як особистості, на розвиток себе як професіонала, на успішність професійної діяльності. На основі змісту теоретичної моделі суверенних моральних цінностей психолога удосконалено комплекс психодіагностичних методів, методик, визначено критерії оцінювання рівнів розвитку суверенності цінностей майбутніх психологів, розкрито основні характеристики їх відносних рівнів.

Практична значущість одержаних результатів полягає в тому, що обґрунтовано діагностичний комплекс методик для дослідження суверенних моральних цінностей особистості. Розроблена програма формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів може використовуватися викладачами, кураторами, психологами під час їх професійної підготовки. Результати дослідження можуть бути використані під час читання лекцій, проведення практичних, лабораторних занять із таких навчальних дисциплін: «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Психологія особистості», «Вступ до спеціальності», а також практикуючими психологами у процесі їх професійного самовдосконалення.

Ключові слова: майбутній психолог, моральні цінності, психологічна суверенність, автономність, самоактуалізація, формування суверенних моральних цінностей.

ANNOTATION

Pedorenko V.M. Psychological features of the formation the sovereign moral values of future psychologists. Qualification scientific paper, manuscript.

Thesis for a Candidate Degree of Psychology (PhD), Specialty 19.00.07 – Developmental and Pedagogical Psychology (05 – Social and behavioral sciences) - National University "Ostroh Academy", Ostroh, 2019.

The Dissertation deals with the theoretical and experimental study of features of the formation the sovereign moral values of future psychologists.

The first part addresses the theoretical and methodological analysis of the formation the sovereign moral values of personality in modern philosophic and psychological and pedagogical research. The analysis of basis approach to define the meaning of “moral values”, “social and personal moral values” is examined. The concept of “sovereign moral value of a psychologist” is separated and justified. The functions, socio-psychological factors and mechanisms of the formation the sovereign moral values of the individual in the period of adolescence are identified and described. At the level of psychological construct the psychological basis research of the formation the sovereign moral values of future psychologists are offered, the adolescent age is defined as a sensitive period for the development of stable, individual, personally important, life-purpose moral formation that enable a person to self-attitude his own life and lives of the others.

The content of the notion of the sovereign moral values as stable, individual, personal, meaningful, complicated moral entities what substantiate a person to self-improvement his own life and lives of other people, to express the readiness advocate his own independent moral positions, the ability to understand the sense of professional activity in the context of life activity, to act on conscience regardless of external circumstances; to demonstrate responsibility for the life of another person, sensitivity, tolerance, goodwill to the client, the ability to find morally grounded ways and methods of correctional the work; to defend his own honor, dignity, to understand clearly his civil rights, freedoms and duties,

convictions is substantiated. The period of adolescence is defined as a sensational period for the development of the sovereign moral values of the individual.

Having analyzed the leading research paradigms and approaches to define the concept of “moral values”, “sovereignty of personality” it has been found out that the sovereign moral values facilitate to the external self-expression and self-affirmation of an individual, showing his singularity and uniqueness, understanding his own purpose in the world, his socio-psychological adaptation to the reality and add a sense of confidence, safeness and trust to the world.

The influence of socio-psychological factors on the development of sovereign moral values of personality: the external (families, higher education institutions (HEI), mass media, reference group, religion, art), as well as internal (needs, motivation, professional orientation of the individual, his individual-typological characteristics, social maturity) is analyzed.

The components of personal moral values of future psychologists are depicted according to the basis of the analysis of scientific researches. They are motivationally necessary (the need for development as professional, the desire for self-realization, self-determination, regular self-improvement, identic, learning him- or herself and world in general), cognitive (the awareness of social and moral values on the basis of moral knowledge, beliefs, own ideal of understanding their significance for professional activity, understanding of the existential value of the life "here and now"), behavioral (the manifestation of autonomy, spontaneity, self-understanding, autosympathy, flexibility in communication, contact) and reflexive (the ability of future psychologists to moral reflection, to rethink their moral feelings, thoughts, deeds, to preserve the internal free space, to an objective analysis of their own moral values, in spite of emotions, desires, intentions).

The second part describes the organizational and methodological basis of the experimental research of the features of the sovereign moral values of future psychologists. The characteristics of a complex of psychodiagnostic approaches, research methods is conducted, quantitative and qualitative analyzes of the ascertaining experiment results are presented. The psychological features,

components, criteria, levels, types of the sovereign moral values of a psychologist, the development dynamics of this psychological formation are found out. It was experimentally established that the development indices of sovereign moral values in future psychologists differ from the indices of successful practicing psychologists, the level of need expressiveness for self-actualization, the ability to comprehend their own moral values, separating them from social, the indices of the reflectivity, the level of the expressiveness for autonomy behavior, spontaneity, creativity, etc.

Having the results of empirical research, it was founded that the students are not able to determine independently the ways of self-realization, self-perfection. They are not able to show autonomy, spontaneity, to define the main goal, to defend their own beliefs, values during studying in HEI, instead they aimed at general accepted norms, rules, values.

The third part offers a description of the substantive and methodological basis for building a program for the formation the sovereign moral values in future psychologists (principles, tasks, forms, methods of psychological impact) in detail. For checking purposes of the effectiveness offered forming program the quantitative and qualitative results of its approbation are analyzed. The positive dynamics of the indices development of the sovereign moral values in future psychologists of the experimental group under the conditions of a goal-seeking psychological impact is established, but in the control group of students is not revealed.

Considering the experimental study of the formed components of sovereign moral values in future psychologists (motivational-need, cognitive, behavioral, reflexive) the types, their development levels are distinguished, an aggregate picture of the process of forming the stable, autonomous, independent moral values of students in Psychology is constituted, which made it possible to select appropriate psychodiagnostic procedures and means of correction of autonomous moral values of future specialists in Psychology at HEI.

The relevancy is justified. This study demonstrates that effectiveness of the program of formation the sovereign moral values in future psychologists, based on exercises, training aimed at understanding own values through the process of self-knowledge, the ability to evince autonomy, creativity, independence in behavior.

The main goal in the molding experiment was to provide psychological assistance for future psychologists to update their personal, sovereign moral values, revealing creative personal potential during the process of self-knowledge, mastering the skills to defend their own interests, beliefs, values, to understand their meaning, to show the independence, to solve professional tasks what founding on their own moral values.

The scientific novelty and theoretical meaning of the research lies in the fact that the sovereign moral values of a psychologist are identified as stable, autonomous, personally important, individual life-purpose moral formations that enable a person to self-attitude his own life and lives of the others, to demonstrate readiness to maintain his own independent moral positions, to realize the concept of professional activity in relation to life activity, whatever the external circumstances, to act for reasons of conscience, to demonstrate the responsibility for the life of another person, the sensitivity, the tolerance, the goodwill towards a client, to assert his own honor and dignity, to understand his own civil rights, liberties, obligations, beliefs, ideas, etc. The theoretical model of developing the sovereign moral values of a psychologist at HEI is offered and experimentally evaluated. The rise and development of socio-psychological factors are outlined.

Considering the phenomenon systematic study of the sovereign moral values of a psychologist there are types reflecting the existential need of a psychologist for searching a sense of life, indicating the orientation to the professional activity of a psychologist, the attitude toward a client, self-development as an individual, self-development as a professional, the success of professional activity. Proceeding from the content of the theoretical model of developing the sovereign moral values of a psychologist a complex of psychodiagnostic methods and techniques has been improved, the levels criteria of developing the sovereign moral values of a

psychologist have been outlined, the comparable level features have been described.

The practical significance of the obtained results is that a program for the formation the sovereign moral values of future psychologists has been developed and evaluated. It can be used in the learning activity at HEI, during training the specialists in Psychology and in working with young people to develop their aspiration for self-actualization, autonomy, creativity and self-knowledge. Some research results can be of interest to practicing psychologists from the perspective of professional self-improvement.

The research results can be used by Lecturers at HEI to develop lecture studies, practicum, laboratory practicals in such educational subjects as “Basics of the Profession”, “Developmental Psychology”, “Pedagogical Psychology”, “Psychology of individuality” and in a special course of study “Sovereign moral values of a psychologist”.

Keywords: future psychologist, moral values, psychological sovereignty, autonomy, self-actualization, formation of the sovereign moral values.

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Статті, надруковані у виданнях, що затверджені як фахові у галузі психології:

1. Педоренко, В. (2017) «Сутнісні аспекти розвитку суверенних моральних цінностей особистості», *Психологія і суспільство*, Тернопіль, №3, С.104–111.

2. Педоренко, В.М. (2017) «Соціально-психологічні чинники та механізми формування суверенних моральних цінностей особистості в періоді юності», *Науковий вісник Херсонського державного університету*, Серія «Психологічні науки», Випуск 2, Том 3, Херсон, С.88-94. (*Наукометричне видання, Індекс Scopus*).

3. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічний аналіз типів суверенних моральних цінностей психолога», *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інститут психології імені С.Г. Костюка НАПН України*, Вип. 37, Аксіома, Кам'янець-Подільський, С.328-342. (Наукометричне видання, Індекс Copernicus, Google Scholar, Research Bible).

4. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічні особливості розвитку компонентів суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Психологічний часопис: збірник наукових праць*, № 6 (10), Вип. 10, Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, Київ, 131-149 с.

5. Педоренко, В.М. (2017) «Теоретичне обґрунтування програми формування суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів», *Науковий вісник Херсонського державного університету*, Серія «Психологічні науки», Випуск 6, Том 2, Херсон, С.75-80. (Наукометричне видання, Індекс Copernicus).

6. Педоренко, В.М. (2018) «Модель розвитку суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Психологічний часопис: збірник наукових праць*, № 8 (18), Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, Київ, 144-157 с.

Публікації у виданнях інших держав:

7. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічні особливості суверенності ціннісних орієнтацій майбутніх психологів», *International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics»: Conference proceedings*, October 20-21, Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 161-164 pages.

8. Педоренко, В.М. (2018) «Психологічні особливості формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів в умовах закладу вищої освіти», *Zbior raportow naukowych «Wspolczesna nauka Nowe*

perspektywy», (01.10.2018-30.10.2018) – Warszawa: Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 64-71 pages.

Публікації в інших виданнях (матеріали конференції тощо):

9. Педоренко, В.М. (2016) «Соціально-психологічні чинники розвитку духовності майбутніх фахівців», *Розвиток особистості майбутнього психолога в умовах трансформації суспільства: монографія*, ТОВ «Нілан-ЛТД», Вінниця, С.150-160.

10. Педоренко, В.М. (2016) «Формування духовності студентів-психологів у контексті їх підготовки до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами», *Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії*, Зб. тез доп., ТОВ «Планер», Вінниця, С.259-262.

11. Педоренко, В.М. (2016) «Аналіз феномену духовності в контексті збереження психічного і фізичного здоров'я особистості», *Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяч.120 річниці з дня народж. Миколи Олександровича Бернштейна (16-17 верес.2016 р.): в 3 т.*, М-во освіти і науки України, Нац. акад. пед. наук України, Комунал. вищ. навч. закл. «Вінницька академія неперервної освіти», Міжнар. акад. екології і здоров'я, м.Вільнюс, Литва, Мелітопол. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького, ТОВ «Планер», Вінниця, Т.2, С. 151-153.

12. Педоренко, В.М. (2017) «Моральні цінності майбутніх фахівців у контексті їх професійної підготовки», *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць*, Випуск 49, ТОВ «Нілан-ЛТД», Вінниця, С.104-109.

13. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічний аналіз проблеми формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти: Науковий вісник КВНЗ «Вінницька академія*

неперервної освіти», Збірник матеріалів II Подільської науково-практичної конференції, ТОВ «Віндрук», Вінниця, С.128-130.

14. Педоренко, В.М. (2017) «Динаміка розвитку типів суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: Збірник наукових праць. Випуск 8 (11), ТОВ фірма «Планер», Вінниця, С.152-155.*

15. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічні основи формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів у процесі використання інноваційних освітніх технологій», *Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін: матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Вінниця: ВДПУ ім.М.Коцюбинського, С.193-195.*

ЗМІСТ

ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СУВЕРЕННИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА.....	24
1.1. Проблема формування моральних цінностей особистості в сучасних філософських і психолого-педагогічних дослідженнях.....	24
1.2. Суверенні моральні цінності як предмет психологічного аналізу...	40
1.3. Соціально-психологічні чинники та механізми формування суверенних моральних цінностей особистості в період юності.....	56
1.4. Теоретична модель суверенних моральних цінностей майбутніх психологів.....	69
Висновки до першого розділу.....	77
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО- ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СУВЕРЕННИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....	80
2.1. Методологічне обґрунтування дослідження суверенних моральних цінностей студентів-психологів.....	80
2.2. Емпіричне дослідження суверенних моральних цінностей майбутніх психологів.....	99
2.3. Психологічні особливості суверенності ціннісних орієнтацій студентів-психологів.....	118
2.4. Класифікація та характеристика типів суверенних моральних цінностей психолога.....	124
2.5. Рівні розвитку суверенних моральних цінностей майбутніх психологів.....	142
Висновки до другого розділу.....	147
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ ТА ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ СУВЕРЕННИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ.....	151
3.1. Теоретичне обґрунтування програми формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів.....	151

3.2. Психологічна характеристика засобів формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів.....	161
3.3. Оцінка ефективності результатів формувального експерименту....	176
Висновки до третього розділу	184
Висновки	187
Список використаної літератури.....	192
Додатки	212

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Процес особистісного та морального становлення молоді відбувається в умовах складної трансформації ідеалів і цінностей переважної більшості громадян України. Непроста соціальна ситуація розвитку спонукає молодь до пошуків власних засобів та умов самореалізації, що часто супроводжується зниженням моральності і духовності як суспільно й особистісно значущих феноменів. Викликає занепокоєння значне поширення серед молоді гедоністичної філософії життя з її культом насолоди, що може мати серйозні негативні наслідки у майбутньому. Водночас, особливості соціально-економічного розвитку країни, військовий конфлікт на Сході України зумовлюють зростання попиту на висококваліфікованих фахівців-психологів. Тому одним із основних завдань ЗВО є підготовка компетентних психологів, здатних поважати цінності іншої особистості, демонструвати неупередженість, власне свідоме ставлення до виконання професійного обов'язку, з наявним моральним стержнем, який дасть можливість брати на себе відповідальність, зберігаючи при цьому право на автономність, свою професійну незалежність, честь і совість.

Методологічні аспекти дослідження проблеми формування моральних цінностей особистості висвітлено в наукових працях багатьох філософів, соціологів (Е. Гартман, Ж.-П. Сартр, Г. Сковорода, А. Шопенгауер, М. Шеллер), педагогів (В. Жуковський, Я. Коменський, С. Русова, В. Сухомлинський, К. Ушинський, та ін.), психологів (Б. Ананьєв, І. Бех, Л. Божович, Б. Боришевський, І. Булах, І. Варє, Л. Виготський, Н. Жигайло, Р. Каламаж, З. Карпенко, Г. Костюк, Д. Леонт'єв, В. М'ясищев, С. Рубінштейн, М. Савчин та ін.). Проблема психологічної суверенності вивчалась науковцями лише у контексті суб'єктності (І. Котик, А. Марічева та ін.), самодетермінації та саморегуляції особистості (Г. Балл, І. Бех, І. Булах, Ж. Вірна, Н. Каліна, З. Карпенко, Д. Леонт'єв, В. Петровський,

В. Чернобровкін, Т. Яценко), особистісної ідентичності юнаків і юнок (Л. Клочек, О. Лановенко та ін.).

Водночас, проблема суверенності моральних цінностей особистості є недостатньо вивченою. Аналіз наукових праць засвідчив, що у психологічних дослідженнях розглядаються лише окремі аспекти прояву суверенних моральних цінностей: особистісні цінності як мотиваційна структура особистості (Д.Леонтьєв), як окрема стадія розвитку особистості (Е. Еріксон), як особистісні ціннісно-сміслові утворення (В. Франкл), як етап розвитку моральності (Л. Колберг), як стадія формування суверенності особистості (С. Нартова-Бочавер), як найвищі життєві вартості, які зумовлюють решту цінностей суспільства (І. Бех) та ін. Однак, суверенні моральні цінності як стійкі, індивідуальні, особистісно значущі утворення, науковцями до цього часу не виокремлювались як предмет психологічного дослідження.

Отже, соціальна та психолого-педагогічна значущість, недостатня теоретична та практична розробленість проблеми формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів зумовили вибір теми дисертаційного дослідження *«Психологічні особливості формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів»*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане відповідно до плану наукової роботи кафедри психології та педагогіки Національного університету «Острозька академія», здійснене в межах науково-дослідної теми «Теоретико-експериментальне дослідження особистості українського інтелігента» (державний реєстраційний номер 0115U002774). Тема дисертаційного дослідження затверджена на засіданні Вченої ради Національного університету «Острозька академія» (протокол №11 від 26 червня 2014 року) та узгоджена у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень із педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №7 від 29 листопада 2016 року).

Мета дослідження – на основі теоретичного та емпіричного дослідження сутності, чинників, рівнів, типів суверенних моральних цінностей майбутніх психологів визначити та апробувати психолого-педагогічні умови їх успішного формування.

В основу нашого дослідження було покладене **припущення** про те, що суверенні моральні цінності психолога як стійкі, індивідуальні, особистісно значущі утворення в єдності мотиваційно-потребової, когнітивної, поведінкової та рефлексивної складових, дають можливість людині проявляти готовність відстоювати власні незалежні моральні позиції, розуміти сенс професійної діяльності, добирати морально обґрунтовані способи і методи корекційної роботи, відстоювати власну честь, гідність, демонструвати відповідальність за життя іншої людини, чуйність, толерантність, доброзичливість до клієнта. Підвищити рівень сформованості суверенних моральних цінностей у студентів-психологів можна шляхом впровадження в освітній процес ЗВО спеціальної програми їх розвитку.

Відповідно до мети та гіпотези нами визначено такі **завдання дослідження**:

1) на основі теоретичного аналізу проблеми моральних та суверенних цінностей визначити особливості суверенних моральних цінностей особистості, виокремити їх складові та чинники формування;

2) емпірично визначити типи та рівні сформованості виокремлених складових суверенних моральних цінностей у студентів-психологів та в успішних практикуючих психологів;

3) розробити та експериментально апробувати теоретичну модель та програму формування суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів;

4) визначити психолого-педагогічні умови формування суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів.

Об'єкт дослідження: суверенні моральні цінності (СМЦ) майбутніх психологів.

Предмет дослідження: психологічні особливості формування суверенних моральних цінностей у студентів-психологів.

Під час перевірки висунутої гіпотези та розв'язання поставлених завдань нами використовувався комплекс теоретичних та емпіричних **методів дослідження:** 1) *теоретичні:* аналіз, порівняння, узагальнення та систематизація результатів наявних наукових досліджень, методи типологізації, класифікації, моделювання; 2) *емпіричні:* констатувальний та формувальний експерименти, спостереження, бесіди, анкетування (для дослідження особливостей складових суверенних моральних цінностей майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів з метою подальшого визначення психолого-педагогічних умов формування стійких особистісних моральних цінностей), метод експертних оцінок, психодіагностичні методи та методики: тест діагностики ступеня задоволеності базових потреб особистості А.Маслоу та методика діагностики мотиваторів соціально-психологічної активності особистості (для дослідження мотиваційно-потребової складової СМЦ у майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів), методика «Морфологічний тест життєвих цінностей» В. Сопова, Л. Карпушиної (для дослідження поведінкової складової СМЦ у майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів), Самоактуалізаційний тест САМОАЛ Е. Шострома, модифікований Н. Каліною (для діагностики ступеня і особливостей самоактуалізації особистості як основного мотиватора формування суверенних моральних цінностей особистості), методика М.Рокича та розроблена нами методика «Колесо моральних цінностей» (для дослідження вираженості моральних цінностей в системі ціннісних орієнтацій особистості), Тест «Шкала екзистенції» А. Ленгле і К. Орглер (для дослідження здатності майбутніх психологів до рефлексії) та розроблена нами методика визначення переважаючого типу суверенних моральних цінностей психолога, методика смисложиттєвих орієнтацій «СЖО» Д.О. Леонтьєва (для дослідження суверенності ціннісних орієнтацій

успішних практикуючих психологів); 3) *методи математико-статистичної обробки даних*: для встановлення достовірності відмінностей між показниками: t-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок (для нормативної вибірки), U-критерій Манна-Уїтні (для ненормативної вибірки); кореляційний аналіз Пірсона для встановлення кореляційних зв'язків між окремими показниками СМЦ; комп'ютерна обробка експериментальних даних SPSS Statistics 22.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що:

- *вперше* виокремлено та обґрунтовано наявність у структурі особистості суверенних моральних цінностей як стійких, автономних, особистісно значущих, індивідуальних, смисложиттєвих моральних утворень (взірців, понять, установок), які уможливають здійснення людиною самооцінки власного життя та буденність інших; запропоновано теоретичну модель суверенних моральних цінностей психолога, виділено типи та обґрунтовано рівні розвитку СМЦ майбутніх психологів; визначено критерії оцінювання показників розвитку суверенних моральних цінностей психолога; розроблено та апробовано програму формування суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів;

- *доповнено та уточнено* наукові уявлення про психологічні особливості моральних цінностей особистості в юнацькому віці, чинники та механізми розвитку суверенних моральних цінностей у практикуючих психологів та студентів-психологів;

- *набули подальшого розвитку*: наукові уявлення щодо психолого-педагогічних умов формування суверенних моральних цінностей студентів-психологів у процесі їх навчання у ЗВО.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що обґрунтовано діагностичний комплекс методик для дослідження суверенних моральних цінностей особистості. Розроблена програма формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів може використовуватися викладачами, кураторами, психологами під час їх

професійної підготовки. Результати дослідження можуть бути використані під час читання лекцій, проведення практичних, лабораторних занять із таких навчальних дисциплін: «Вікова психологія», «Педагогічна психологія», «Психологія особистості», «Вступ до спеціальності», а також практикуючими психологами у процесі їх професійного самовдосконалення.

Апробація результатів дослідження. Результати наукових пошуків оприлюднені на таких науково-практичних конференціях, семінарах: Всеукраїнська науково-практична конференція викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів «Підготовка фахівців соціономічних професій в умовах сучасного соціокультурного простору» (м. Вінниця, 2016 р.), «Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії» (м. Вінниця, 2016 р.), Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю, присвячена 120-ій річниці з дня народження М. О. Бернштейна «Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія» (м. Вінниця, 2016 р.), Міжнародна науково-практична конференція «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics» (м. Люблін, Польща, 2017 р.), II, III Подільська науково-практична конференція «Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти» (м. Вінниця, 2017-2018 рр.), Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні методи, інновації та досвід роботи в галузі психології та педагогіки» (м. Люблін, Польща, 20-21 жовтня 2017 р.), звітні науково-практичні конференції викладачів та студентів кафедри психології та соціальної роботи Навчально-наукового інституту педагогіки, психології, підготовки фахівців вищої кваліфікації Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2014-2018 рр.).

Результати дисертації *впроваджено* в освітній процес підготовки психологів у Навчально-дослідному інституті методології та освітології Тернопільського національного економічного університету (довідка №5 від 30.03.2018 року), у Донецькому національному університеті імені Василя

Стуса (довідка №53/01-13/01.1.4 від 06.04.2018 року), у Хмельницькому національному університеті (довідка №58 від 04.05.2018 року), у Вінницькому державному педагогічному університеті імені Михайла Коцюбинського (довідка №06/15 від 28.02.2018 року).

Публікації. Основні результати дослідження представлені у 15 одноосібних публікаціях автора, з яких 6 статей – у наукових виданнях, які затверджені як фахові в галузі психології, 2 статті у виданнях інших держав, 7 статей та тез – у збірниках матеріалів міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (235 найменувань, з яких – 9 іноземними мовами) та додатків. Дисертація містить 21 таблицю, які займають 6 сторінок, 8 рисунків на 4 сторінках. Загальний обсяг дисертації складає 211 сторінок друкованого тексту, з них 175 – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СУВЕРЕННИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТА

У першому розділі висвітлюються методологічні та теоретичні проблеми розвитку суверенних моральних цінностей особистості, зокрема психолога, досліджуються їх структура, психологічні механізми перебігу, чинники, вікові передумови, пропонується модель їх розвитку у майбутніх психологів та ін.

1.1. Проблема формування моральних цінностей особистості в сучасних філософських і психолого-педагогічних дослідженнях

Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства. Одними з основних принципів освіти є гуманізм, компетентність, моральність, демократизм, пріоритетність загальнолюдських духовних цінностей; органічний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, традиціями [64]. У Законі України «Про освіту» 2017 року (ст.54) зазначається, що педагогічні, науково-педагогічні працівники зобов'язані особистим прикладом, настановленням утверджувати повагу до суспільної моралі та суспільних цінностей, зокрема, правди, справедливості, патріотизму, гуманізму, толерантності, працелюбства, а також мають право на академічну свободу, ініціативу, вільний вибір форм, методів і засобів навчання, що відповідають освітній програмі [64].

Суспільство очікує від психологічної служби, практикуючих психологів допомоги у вирішенні конфліктів, у знятті соціально-психологічного напруження, а також сприянні розвитку морально-ціннісної сфери особистості. В Положенні про психологічну службу системи освіти України [162], Етичному кодексі психолога [63] одним із основних принципів його діяльності прописано принцип доброзичливого і

безоціночного ставлення до клієнта, що вимагає від психолога наявності таких якостей як розуміння, толерантність, повага, стриманість, відповідальність. Принцип добровільності передбачає формування у людей таких духовно-моральних цінностей як свобода і відповідальність, принцип конфіденційності, у якому реалізується повага до клієнта, взаємодовіра, вірність слову сприяє формуванню гуманізму та ін. Ці та інші духовно-моральні цінності знаходять своє реальне відображення у поведінці психолога: доброзичливості, повазі, щирості, чесності, чуйності, толерантності [63]. Разом з тим психолог має право як фахівець на наявність суверенних моральних цінностей як, на нашу думку, автономних, незалежних стійких утворень особистості, за допомогою яких він адекватно оцінює оточуючих людей, себе, активно втручається в події суспільного життя, реалізує свої професійні обов'язки, шукає та реалізує шляхи особистісного та професійного зростання.

До вивчення проблеми цінностей вчені зверталися ще в минулому. Зокрема, морально-духовна доктрина «Повчання Володимира Мономаха дітям», втілення релігійних та моральних засад в Конституції Пилипа Орлика ґрунтуються на християнських засадах, приборканні особистістю своєї гордині та уникненні гріхів, суворому дотриманні праведності, помірності життєвих потреб, стриманості в емоційно-вольових виявах, активній доброчинності та ін. [161], [170]. Соціологи розглядали цінності як соціальну настанову, що регулює поведінку індивіда [1,] [2], [135], [156], [157], [159] та ін. Згодом до вивчення цінностей долучилися дослідники з філософії, педагогіки, політології, соціальної психології [3], [4], [5], [180], [232] та ін. Поняття «цінність» широко використовується у філософській літературі для акцентування на людському, культурному і соціальному значенні певних явищ реальної дійсності.

Орієнтація особистості на моральні цінності в усіх сферах життєдіяльності, на думку філософів Нового часу, тісно пов'язана з мотивацією та волею, прагненням до саморозвитку (А. Шопенгауер,

М. Шеллер, Е. Гартман та ін.). У філософії екзистенціалізму особлива увага зверталась на проблему сенсу і мети життя, а саме на пріоритет життя, що поєднує в собі моральний інтелект, моральні почуття, цінності, розумну волю (М. Гайдеггер, Ж.-П. Сартр та ін.) (цит. за [188], [189]). Філософ Дунс Скот у розвитку духовно-моральних цінностей також підкреслював провідну роль волі – двигуна інтелекту і дії, гаранту самовизначення людини. Але вольова дія буде досконалою тільки тоді, коли вона освітлена розумом (цит. за [188]). Отже, більшістю філософів моральність розуміється як особлива форма суспільної свідомості; одна з вирішальних способів регуляції взаємодії людей у суспільстві через дотримання моральних норм, приписів, а духовно-моральний розвиток особистості розглядається як якісна характеристика свідомості, ціннісний зміст суб'єкта і як продукт діяльності людини в суспільстві.

Дослідженням проблеми цінностей і ціннісних орієнтацій, займались відомі психологи: Л.С. Виготський [47], Бодальов О.О. [24], С.Л. Рубінштейн [172], Д.О. Леонтьєв [103], Б.Г. Ананьєв [11], Л.І. Божович [25], С.С. Бубнова [34] та ін. Однак у їхніх працях звертається увага переважно на вивчення загальносуспільних цінностей. Зокрема, значну роль у розвитку даної проблеми відіграли праці грузинського психолога Д.М. Узнадзе, американського психолога М. Рокича, російського соціолога В.О. Ядова та ін. У другій половині 20 ст. активізуються дослідження сутності поняття «ціннісні орієнтації», динаміки ціннісних орієнтацій особистості (Д.О.Леонтьєв [99], Г.О.Балл [17], І.Д.Бех [22], І.С.Кон [84] та ін.).

Заслуговує на увагу пізнавально-ціннісна концепція Л. Колберга, який підтримував ідею Ж. Піаже та Л.С. Виготського стосовно того, що розвиток моральної свідомості дитини відбувається паралельно з її розумовим розвитком. Дослідником доведено, що інтелект та моральні судження особистості сприяють розвитку моральних знань, здатності оцінювати свої і чужі дії з моральної позиції. Однак, на думку дослідника,

розуміння особистістю своїх дій ще не свідчить про рівень їх моральної сутності [228, 229].

Значну увагу вивченню проблеми цінностей присвятив М.Рокич. Він розглядав цінності як стійкі переконання індивіда в тому, що певний спосіб поведінки чи кінцева мета його існування має потенційне значення з індивідуального з погляду індивіда, на відміну від протилежного чи зворотного способу поведінки або кінцевої мети існування. Поняття «цінність», на його думку, близьке до поняття «значущість». Цінністю вважається все те, що може бути значимим, вагомим для особистості. Власне, йдеться про ту роль, яку предмет чи явище можуть відігравати в життєдіяльності людей із точки зору їхніх потреб, інтересів, цілей. Те, що для однієї людини може бути цінністю, інша людина може недооцінювати, а то й зовсім не вважати цінністю, тобто цінність, на думку М.Рокича, завжди суб'єктивна [234, с.153-155]. М.Рокич виділив два види цінностей: термінальні (переконання в тому, що кінцева мета індивідуального існування варта того, щоб до неї прагнути: мудрість, щастя, благополуччя та ін.) та інструментальні (переконання в тому, що якийсь образ дій або властивість особистості є кращим в будь-якій ситуації: вихованість, толерантність, чуйність та ін.). Першу групу цінностей називають цінності-цілі, до них належать цінність людського життя, здоров'я, сім'ї, свободи та ін. Другу групу цінностей називають цінності-засоби. Термінальні цінності є більш стійкими, визначають загальну спрямованість інтересів і прагнень особистості, ієрархію індивідуальних смаків, переконань, цільові і мотиваційні програми, рівень вподобань, міру готовності й рішучості до реалізації власного «проекту життя» [234, с. 168]. Так, серед термінальних цінностей виділяють моральність як поведінку людини згідно із загальнолюдськими морально-етичними нормами, а серед інструментальних – готовність допомагати іншим, самопожертву, законність, порядок, повагу до інших, традицій та ін., що також свідчить про моральну сферу особистості [234, с.193].

Д.О. Леонт'єв значну увагу приділяє вивченню особистісних цінностей людини. Він пропонував кілька підходів до визначення поняття цінності: цінності – це вироблені суспільною свідомістю ідеали; цінності – це предметне втілення цих ідеалів в діях конкретних людей; цінності – мотиваційні структури особистості, які спонукають її до предметного втілення в поведінку суспільних ціннісних ідеалів. Ці три форми, на думку науковця, переходять одна в одну: суспільні ідеали засвоюються особистістю і починають спонукати її до активності. Внаслідок цього відбувається предметне втілення цих моделей у діяльності особистості. Застосовані у діяльності цінності стають основою для формування суспільних ідеалів. Даний процес відбувається безперервно по спіралі. Крім того, Д.О. Леонт'євим наголошується, що існують так звані загальнолюдські цінності, які регулюють людські вчинки, поведінку, навколо яких вибудовуються вищі цінності [100, с.18], [101, с.7]. На нашу думку, у фахівців психологів мають бути виокремлені фахово важливі моральні цінності, які дозволяють їм адекватно сприймати оточуюче, виконувати свої обов'язки, займатись саморозвитком. Проте до сьогодні відсутні дослідження щодо рейтингу моральних цінностей в структурі особистості психолога.

Отже, більшістю науковців цінності розглядаються як властивість певного суспільного предмета, явища, які задовольняють моральні потреби, інтереси, бажання індивіда, тобто, це соціально значущі уявлення про те, що таке добро, справедливість, патріотизм, любов, дружба тощо. Вони, зазвичай, не піддаються сумніву, але видозмінюються, є еталоном, ідеалом для людей. З іншого боку цінності – це відношення суб'єкта до предметів та явищ реальності, яке виражається ціннісними орієнтаціями, соціальними установками, якостями особистості. Тут вони виступають як певна структура особистості, яка включає суспільний і особистісний компоненти [18], [19], [21]. Виходячи з визначення поняття цінностей, ціннісних орієнтацій, можна визначити сутність моральних цінностей. Моральні цінності формуються, насамперед, під впливом абсолютних вічних понять (віра в Бога,

справедливість, чесність, добро, мудрість, гідність, любов та ін.). До того ж кожна окрема людина не може самотійно вносити зміни до системи абсолютних цінностей, оскільки вони є результатом колективної свідомості, культурним надбанням суспільства.

Д.О. Леонт'єв стверджує, що моральні цінності, з одного боку, можна розглядати як об'єктивно існуючі, сформовані конкретно-історичним і соціальним досвідом людства моральні норми, принципи, ідеали, поняття добра і зла, справедливості, щастя. З іншого боку, моральні цінності можуть виступати як особистісний феномен, як персоніфіковане ставлення людини до загальних моральних цінностей, їх прийняття чи заперечення [103, с.17]. На нашу думку, у такому випадку ми можемо говорити і про їх трансформацію у автономні, суверенні моральні цінності психолога. На основі такої точки зору, науковець виділяє типи моральних цінностей: цінності, сенс яких визначається наявними потребами та інтересами людини, які обслуговують самоствердження особистості, і цінності, що надають сенсу існування самої людини, які творять і відроджують її в певній, принципово новій якості. Особистість таким чином утверджує свою поведінку, вчинки, свідоме ставлення до норм і принципів моралі, гідність і дієвість своїх мотивів, цілісність моральної свідомості. Моральні цінності особистості можуть бути нею недостатньо усвідомлені і встановити їх можливо лише за вчинками, поведінкою. Саме лінія поведінки, моральне самопочуття особистості дають підставу стверджувати, що морально-ціннісні орієнтири свідомості стійкіше виражають моральний зміст ціннісних координат у виборі вчинків і дій особистості, ніж окремі спонукання чи оцінки [39], [103, с.21], [104].

Ми погоджуємось з думкою багатьох науковців щодо зв'язку розвитку моральних цінностей особистості із рівнем її духовності. Зокрема, С.І. Болтівець дає визначення духовності через ціннісну сферу особистості: «система усвідомлених і осмислених найвищих нематеріальних цінностей, найвища самореалізація людини шляхом засвоєння цих цінностей,

духовність виражається в багатстві духовного світу особистості, її ерудиції, розвинутому інтелекті й емоційних запитах, людяності, моральності, у двох фундаментальних рисах – пізнавати і жити, діяти «для інших» [26, с. 63]. На думку І.Д. Беха, моральні цінності є найвищими життєвими цінностями, які зумовлюють решту цінностей суспільства: політичних, ідеологічних, економічних. Він зазначає, що «одним із основних чинників формування особистісних цінностей вважається свідомо інтелектуальна робота людини, спрямована на більш глибоке і широкє відображення дійсності, а не внутрішньо-спонтанне розгортання певних динамічних тенденцій» [23, с.18]. Науковець також пов'язує духовність із моральними цінностями особистості через призму релігійності. Такий погляд підтримує і науковець В.М. Жуковський [62]. Так, під духовністю вчений розуміє, перш за все, зосередженість на моральній культурі людства. «Адже духовність, - наголошує І.Д. Бех, - так чи інакше передбачає вихід за межі егоїстичних інтересів, особистої користі і зосередженість на моральній культурі людства. Цілі і наміри духовно зрілої особистості вкорінені в системі надіндивідуальних цінностей, завдяки чому вони виконують функцію вищого критерію орієнтування в світі й опори для особистісного самовизначення» [23, с.196]. Відродження справжньої духовності пов'язане з поверненням до традиційних духовних цінностей, на яких зростала культура в нашій державі. Аналізуючи духовні цінності з позиції християнського світогляду, І.Д. Бех наголошує, що вони визначають передусім ставлення людини до вищого світу, до Бога, а через нього і ставлення до інших людей. У цьому зв'язку головними цінностями виступають віра, надія і любов. Неприйняття духовних цінностей, - стверджує вчений, - це не тільки відсутність любові до Бога, а й певний вибір, надання переваги собі, зосередження почуттів на власному «Я» [23, с.203].

Однак, на думку М.В. Савчина, сучасна психологія, яка має в своєму арсеналі багато технік, не враховує, що «основним джерелом розвитку та саморозвитку особистості, її оптимального функціонування, корекції та

самокорекції внутрішнього світу і життєдіяльності є духовність» [175, с.188]. Науковець виокремлює абсолютні цінності (автентичні, якими людина керується, досягнувши високого рівня морального розвитку), нормативні (усвідомлювані, які стають індивідуальними і спонукають відповідальну поведінку людини) та умовні (виникають за наявності в людини певних проблем, спотворюють систему її цінностей). Як бачимо, в даному випадку практична психологія не є досконалою, оскільки існує багато проблем, які вона не здатна вирішити. Крім того, у психології немає чіткого критерію для визначення добра і зла, і як наслідок немає можливості встановлення правильності чи неправильності вчинків людини. Важливість моральних норм для психологічної допомоги людині деякими психологами взагалі заперечується, натомість пропонуються різні варіанти етичних кодексів. Такий підхід, на нашу думку, є недалекоглядним, поверховим.

М.Й. Боришевський вважав, що моральні цінності виявляються в різних видах активності людини, спрямованих на самоствердження в міжособистісних стосунках таких начал як доброта, сумлінність, справедливість, толерантність, відповідальність, щирість, взаємоповага, власна гідність, принциповість. Вивчаючи проблему розвитку духовності особистості він наголошував на тому, що поняття, (а точніше, категорія) духовності є більш широким і включає в себе поняття моральності та ще низку інших. Духовно досконала особистість не тільки усвідомлює вирішальне значення моральності у міжлюдських взаєминах, у розвитку суспільства на гуманістичних засадах, але й активно утверджує моральне начало у повсякденному житті - у ставленні до інших людей, до себе самої, виявляючи такі особистісні риси як доброта, справедливість, співчутливість, доброзичливість, толерантність, щирість, сумлінність, повага до іншої людини, готовність їй допомогти, почуття власної гідності, самокритичність, принциповість. Ці та подібні до них позитивні характеристики виявляються також у непримиренному ставленні людини до фальші, цинізму, безвідповідальності, лицемірства, підлабузництва, хитрощів, лінощів [29],

[30], [31]. Науковець аналізував духовність як багатовимірну систему, в якій віддзеркалюються найбільш актуальні особистісні морально релевантні потреби, інтереси, погляди, ставлення до навколишньої дійсності, до інших людей, до себе самої, що стали суб'єктивно значущими регуляторами активності (діяльності та поведінки). Сутність духовності полягає в залученні людини до загальнолюдської духовної культури і цінностей як орієнтирів самореалізації. Серед великої кількості цінностей пріоритет належить загальнолюдським, тобто тим, які склались в суспільній практиці, об'єктивно служать людині і людству і усвідомлюються, оцінюються людством як благо. Це «вищі» цінності, які є домінуючими, визначають структуру, динаміку всіх існуючих цінностей в житті людини. Ступінь вираженості цінностей окреслюють загальну спрямованість особистості, задають орієнтири на майбутнє, визначають способи і засоби її самореалізації, є основою її духовного розвитку. У процесі самореалізації виявляється заряд духовних цінностей, потенційно готових до втілення у поведінці людини [31, с.148], [32].

Отже, показником духовно-морального розвитку людини є дієвість, конструктивно-перетворювальна сила ціннісних орієнтацій. Без такої дієвості можна говорити хіба що про певний рівень когнітивної складової свідомості, обізнаності людини з системою духовно-моральних цінностей [14], [33], [40], [67]. Зрозуміло, що така обізнаність є вкрай важливою, однак зовсім недостатньою умовою, щоб суттєво впливати на реальну життєдіяльність людини. Ненависть, озлобленість, зневажливе ставлення до інших, скупість, заздрість – риси абсолютно несумісні з моральністю людини. Невгамовні, безконтрольні пристрасті, прагнення до насолод руйнують, знищують у людині все людське, перетворюючи її у безвільного раба власних нікчемних потреб [30]. Особливо важливого значення проблемі духовно-морального розвитку особистості надає М.В. Савчин, вважаючи моральність стрижневою функціональною структурою духовності особистості [177].

С.К. Бондирева і Д.В. Колесов відзначають важливість особливостей внутрішнього світу для розвитку духовно-моральних цінностей. Наявність внутрішнього світу і фантазії дає людині внутрішню свободу, в тому числі і в умовах обмежень її зовнішньої (фізичної) активності. Інформація із зовнішнього світу формує внутрішній світ за векторами особистісних потреб, а індивідуальні особливості внутрішнього світу людини проектується на зовнішній світ шляхом дій в ньому [27, с.78]. Відповідно, чим більш багатовекторний внутрішній світ людини, тим більш моральною вона є. Значна кількість різноманітної інформації формує змістовність внутрішнього світу людини, що є також показником моральності особистості [28].

У сучасних психологічних дослідженнях моральні цінності можуть бути визначені як власне людські, особистісні еталони відображення дійсності, детерміновані орієнтацією пізнання і діяльності людини на загальнолюдські цінності, в основі яких лежить ідеал вільного, різностороннього і гармонійного розвитку людини як члена суспільства і як неповторної особистості [49], [61], [65], [29], [118], [175]. Таке методологічне осмислення моральних цінностей найбільш повно відображає життя людини в умовах її соціокультурного буття, орієнтує на виявлення ціннісно-сміслової регуляції поведінки, особистісного і професійного росту, дозволяє співвіднести поведінку людини з вибором певної ціннісної домінанти.

Психолог, здійснюючи професійну діяльність має підпорядковуватись загальним морально-етичним вимогам, які характеризуються повагою до гідності людини, її прав і свобод, доброзичливістю, професійною компетентністю, сумлінністю, справедливістю, чесністю та ін. [63], [211]. Як зазначає І.Г. Тимошук, серед студентів-психологів часто домінує викривлене ставлення до психології, з установкою на миттєве досягнення результатів. У підготовці майбутніх психологів мало уваги звертається на психологічний контроль розвитку професійної відповідальності, глибокий і різнобічний аналіз етичної, ціннісно-орієнтаційної, сенсоутворюючої сфер особистості. В умовах сучасного гіпертехнологічного процесу, навчання саме цей

фундаментальний аспект психічного життя людини залишився забутим, що призводить до зниження, а іноді й повної втрати духовності як основи людських стосунків [194, с.38].

Різними науковцями виділялись дещо відмінні моральні особистісні якості психолога: інтерес до людей, терпіння, чуйність, повага, об'єктивізм, здатність викликати довіру (М. Рокич); чуйність, гнучкість, відсутність власних серйозних проблем, активність, відкритість, щедрість (Л. Колберг); сердечність, теплота, уважність, вміння вислухати, мудрість, креативність (М. Й. Боришевський) [210, с. 65-67]. Серед різноманітних теоретичних підходів до вивчення проблеми професійно значущих якостей особистості Р.В. Каламаж наголошує на їх системному аналізі, структурній та інтегральній організації [71, с. 60].

У психологічній науці проблема цінностей вивчається у контексті сфери діяльності людини: професії, сім'ї, дозвілля та ін. «Найважливішою передумовою успішної самореалізації людини в майбутньому є узгоджена система ціннісних орієнтацій, яка лежить в основі формування життєвих планів і цілей», зазначає Є.І. Головаха [51, с.15]. Людина з невизначеною системою цінностей не може успішно зробити певний життєвий вибір. Коли ж визначені життєві пріоритети, то життєвий вибір відбувається простіше. Саме в юнацькому віці перед особистістю постає проблема життєвого вибору на основі професійного самовизначення, коли потрібно зважити, наскільки обрана професія відповідатиме особистісним цінностям. Система пріоритетних цінностей особистості може бути також і суперечливою: коли різні особистісні цінності є однаково важливі для особистості.

Ми погоджуємось з поглядом науковця І.С. Варє, яка стверджує, що смисложиттєві орієнтації психолога впливають на особливості його самоствавлення. Професійна діяльність психолога належить до тих сфер діяльності, в яких професійний та особистісний розвиток знаходяться у постійному взаємозв'язку, а протиріччя між особистісним і професійним

самоусвідомленням призводить до порушень в професійній ідентичності психолога [40, с.49].

Суверенні моральні цінності – це сформовані в особистості специфічні, вищі автономні якості, які сприяють її успішній професійній діяльності: виконанню професійних обов'язків, вибору шляхів для вдосконалення себе як фахівця, здійсненню підбору морально обгрунтованих психологічних методів прийомів у роботі з клієнтами та ін. Вони формуються у процесі професійної підготовки у ЗВО, мають індивідуальні відмінності в залежності від вроджених та попередньо соціалізованих рис особистості, її духовності. Суттєвий вплив на формування суверенних моральних цінностей мають і загальносуспільні моральні цінності.

Незважаючи на те, що З. Фрейд рушієм розвитку, поведінки людини називав інстинкти, однак важливе місце у структурі особистості він надавав компоненту Супер-его, яке відображається через совість і слугує носієм моральних цінностей, стандартів, норм, заборон, виконує роль судді, критика. Супер-его особистості формується з дитинства під впливом соціалізації і батьківського виховання. З. Фрейд вважав, що для психоаналітика не обов'язкова медична освіта, але необхідні спостережливість та вміння проникати в душу клієнта. Серед головних якостей особистості психолога він називав відповідальність, співчуття, розуміння і усвідомлення процесів, які відбуваються у психіці клієнта [204].

А. Адлер серед основних якостей психолога виділяв такі моральні цінності, як повага до клієнта, що відображається у сприйнятті його точки зору, унікальності його цінностей, відповідальність, співчуття, що передбачає здатність «брати участь в іншій людині» [6], [7]. К.Г. Юнг запропонував типологію характерів, де першочергового значення у системі цінностей надав одній із функцій душі: свідомості, почуттям, інтуїції чи відчуттям. За допомогою будь-якої із перелічених функцій визначається особистісне ставлення до реальності буття. Переважаюче прагнення людини може мати вроджену природу як результат свідомої орієнтації особистості в

реальному бутті, або ж як прагнення особистості до реалізації внутрішнього сенсу існування. К.Г. Юнг вважав, що психологу важливо розуміти «красу, велич індивідуальності іншої людини», а також відповідальність, співчутливість, доброзичливість [2221]. Ф. Перлз серед важливих моральних цінностей психолога виділяв відповідальність [139].

Гуманісти К. Роджерс [162], А. Маслоу [115; 117] вважали, що основними для психолога мають бути такі якості як повага, емпатія, доброзичливість (безумовне позитивне ставлення до клієнта), відповідальність. Зазначені науковцями моральні якості повинні стати професійними цінностями майбутніх психологів, адже саме вони допомагають швидко і ефективно оволодіти професійно важливими компетентностями, знаннями, вміннями і навичками і в майбутньому успішно виконувати професійні обов'язки. Отже, професійними цінностями майбутнього психолога є професійні якості, які пов'язані, насамперед, з суверенними моральними цінностями.

Серед вітчизняних науковців, які займались вивченням моральних якостей психолога, заслуговує на увагу точка зору І.М. Цимбалюка, який професійно важливими якостями психолога називає щирість, здатність до емпатії (здатність «входити» в внутрішній світ іншої людини, яке супроводжується співчуттям і співпереживанням), безумовну повагу до людей. Щирість психолога, на думку науковця, є здатністю відкривати свій внутрішній світ іншим людям внаслідок його чуйності до почуттів інших і своїх почуттів, правдивості їх передачі [210, с.232-236]. Багато науковців розглядають моральні цінності як опосередковані психікою потреби, які є на початку будь-якої діяльності, формують певні мотиви, обумовлюють конкретну мету. Схематично цю послідовність можна зобразити наступним чином: потреби > цінності > мотиви > цілі > дії [70]. Але суверенні моральні цінності (СМЦ) не повинні суперечити загальноприйнятим моральним цінностям.

Піраміда потреб А. Маслоу також відображає певні ціннісні орієнтації особистості через потреби. Так, коли у людини задоволені її фізіологічні потреби і вона відчуває себе достатньо захищеною, домінуючими факторами стають соціальні потреби: у спілкуванні, дружбі, любові. Вершина піраміди за А. Маслоу – потреба в самоактуалізації, яка відображає прагнення людини досягти смисложиттєвих цінностей, наповнити своє життя сенсом [116], [230], [231]. Однак не завжди потреби задовольняються особистістю саме в такому порядку, оскільки сьогодні відомі випадки, коли люди, наприклад, заради захисту національної ідеї, почуття патріотизму оголошують голодування, безстрокові мітинги та ін.

Екзистенційна психологія зосереджує увагу на актуалізації особистісних глибинних ціннісно-смилових утворень. Тобто, моральним чи аморальним буде рішення, залежить від усієї попередньої історії і досвіду людини, від її моральних ідеалів, які закладалися в дитинстві. В. Франкл розглядав потребу в самоактуалізації як пікове переживання трансцендентних цінностей [202], [235]. Саме В. Франкл ввів у психологію уявлення про духовно-моральний розвиток як один із базових «екзистенціалів» людського буття, пов'язуючи його з іншими аспектами життя. Він визначив три рівні людини, які співвідносяться з різними ступенями еволюції. Перший рівень – біологічний, тілесний, до нього додається рівень психологічний, або душевний. Найвищим рівнем, на думку В. Франкла, є духовний, який він пов'язував перш за все з орієнтацією на смисли і стверджував, що існування людини не зводиться до того, що вона є сукупністю психічних і фізіологічних функцій, людина існує як унікальне «Я», як інтегральна одиниця тілесного, душевного і духовного досвіду [203]. Однак багатьма науковцями наголошується на тому, що формування моральних цінностей особистості відбувається здебільшого на основі внутрішніх спонук, а й одночасно під впливом суспільства. Це стосується не тільки формування власне особистісних моральних цінностей, а й розвитку суспільства ([45], [66], [68], [82], [83], [95] та ін.).

Науковцем І. С. Варє виокремлюється в окремий вид емоційні цінності як емоційні переживання і стани, які є мотиваторами поведінки людини в різних сферах життєдіяльності, зокрема і в професійній діяльності психолога. Крім того, науковцем доведено наявність зв'язку між особистісними цінностями психолога і його емоційною спрямованістю [41, с.64].

Варто згадати, що біхевіористами Дж. Вотсоном, Б. Скінєром відкидався моральний самоконтроль за поведінкою, стверджувалось, що людина як запрограмована тварина не може відповідати за свої вчинки, більш того, людина є пасивним об'єктом певних стихійних впливів. Головним чинником, який впливає на поведінку людини, є оточення, а основним завданням психології є допомога людині адаптуватись до оточення. Такий підхід призводить до нехтування суверенних моральних цінностей особистості. Представниками біхевіоризму було розроблено систему заохочень (підкріплень) поведінки людини, в якій зосереджено увагу на доцільності підкріплення позитивних проявів поведінки і недоцільності негативних. Отже, біхевіоризм не бере до уваги здатність людини рефлексувати, думати, займатись творчістю, вірити, що значно занижує можливості людини [66].

З аналізу багатьох досліджень можна зробити висновок, що науковці виділяють у більшості випадків такі моральні цінності особистості як відповідальність, доброзичливість, повага до людей, емпатія. Зокрема, доброзичливість проявляється у готовності психолога допомогти, побачити щось добре в іншій людині, пов'язана з вмінням свідомо керувати власними емоціями, думками, аналізувати їх і ситуацію в цілому. Доброзичливою вважається людина, яка вміє слухати, тактовна, скромна, делікатна, уважна, толерантна [13], [20], [44], [76]. Відповідальність як важливу якість психолога Л. С. Рубінштейн розглядав як здатність людини виділяти проблему, усвідомлювати її та розв'язувати, оцінювати усі наслідки зробленого. На його думку, відповідальність включає свободу прийняття рішень відповідно до мети, методів, засобів активності. Для відповідальної

людини характерними якостями є сміливість, самовладання, дисциплінованість, принциповість, повага до себе та інших [173], [172]. Співчуття виражається у розумінні інтересів, потреб, почуттів, думок іншого, а також у наданні йому певної моральної підтримки. Джерелом співчуття є розуміння унікальності іншої людини, різниці між людьми, інтерес до цих відмінностей. Співчуття пов'язане з такими духовно-моральними цінностями як любов, милосердя, толерантність, здатність до самопожертви, доброзичливість, повага до людської честі та гідності [173, с.183]. Здійснюючи професійну діяльність, психолог повинен з повагою ставитись до клієнтів – визнавати людську честь і гідність. Поняття честі, на думку М.Й. Боришевського, стосується більше професійних, а не особистісних чеснот і досягнень людини, гідність характерна людині як носієві загальнолюдських і водночас особистісних властивостей. Бути гідним, на думку науковця, означає реалізувати духовні цінності добра, справедливості, відповідальності. Зазначені вище моральні цінності реалізуються через якості психолога, такі як емпатія, уважність, комунікативність, самовладання [29].

Спрямованість особистості на реалізацію тих чи інших життєвих цінностей утворює певні типи особистості. Так, дослідник Е. Шпрангер на основі провідної життєвої цінності виокремлює такі типи особистості: 1. Економічна людина; 2. Теоретична людина науки; 3. Естетична натура; 4. Соціальна людина любові та самовіддачі; 5. Політична людина влади; 6. Релігійна людина. На думку науковця, моральні цінності найбільш яскраво представлені в соціальному типі любові та самовіддачі, а також в релігійному типі. Дані типи особистості виокремлені на основі орієнтації особистості на певну цінність, яка відображається і на інших взаємовідносинах людини зі світом, з іншими людьми. Зрозуміло, що деякі типи особистості виключають наявність певних цінностей. Наприклад, у економічного типу особистості не може бути вираженої альтруїстичної мотивації (цит. за [53, с.74-75]).

Характерна для кожної людини система цінностей може змінюватись протягом життя. На зміну цінностей впливають вік, успішність у

самореалізації людини, певні життєві обставини, суспільство. З часом несуперечливі цінності можуть стати суперечливими і навпаки. Саме тому науково та практично значущим, на нашу думку, представляється вивчення динаміки розвитку моральних цінностей у студентів-психологів 1-4 курсів та студентів магістратури. Деякі вчені розглядають моральні цінності як вищі, оскільки саме вони відповідають найважливішим потребам людини, без задоволення яких неможливе щастя і саме існування людини. Найсуттєвіші якості людини виражаються її вищими потребами в творчості, праці, у спілкуванні, пізнанні, в красі та доброті. Цим вищим потребам і відповідають вищі цінності: блага людини і людства, справедливість, альтруїзм, безкорисливість, благородність, честь, совість. Всі інші цінності розглядаються як засоби, передумови досягнення вищих цінностей” (І.Д. Бех [22], Д.О. Леонт'єв [100], М.В. Савчин [176], В. Франкл [202]).

Таким чином, моральні цінності є відображенням особистісного ставлення індивіда до інших людей, до Батьківщини, до суспільства загалом і до самої себе, які формуються на основі віри людини в Бога як джерело моральності і духовності, критеріїв добра і зла, гуманності, толерантності, справедливості та інших духовних цінностей, включають моральні норми, поняття, принципи, оцінки, ідеали, що тісно пов'язані з мотивами і потребами та забезпечують спрямованість свідомості особистості на досягнення вищих моральних цілей. Дотримання моральних цінностей сприймається особистістю як моральний обов'язок, який коригується совістю та механізмом внутрішнього свідомого самоконтролю.

1.2. Суверенні моральні цінності як предмет психологічного аналізу

Психологічна суверенність – відносно нове поняття в психології. Так, Болтівець С.І. у психологічному словнику-довіднику розглядає суверенність як психологічну незалежність і самостійність особистості, яка передбачає

глибоке пізнання дійсності, соціального середовища. Передумовою усвідомлення особистістю суверенності є кристалізація «Я», зрілість емоційно-психологічних ставлень до світу, розвиток самосвідомості [26, с. 257]. У більшості психологічних словників, енциклопедій суверенність особистості як окреме поняття не виділяється [98], [158], [190], [216], [217]. В тлумачних словниках сучасної української мови, філософських словниках, енциклопедіях поняття суверенності трактується як здатність до самостійності, незалежності у своїх діях, вчинках і стосується переважно державного устрою країни, а поняття суверенність особистості у даних джерелах окремо не виділяється [5], [37], [160], [164], [222]. Отже, ми можемо зробити висновок, що суверенність особистості – це суто психологічне поняття, яке передбачає певну самостійність, незалежність особистості, яка формується на основі певної зрілості її соціально-психологічної позиції, ставлення до світу, розвитку своєї свідомості.

За даними наукових досліджень суверенність розвивається в онтогенезі через якісні зміни особистісних меж, пов'язаних з аспектами фізичного, соціального і психологічного благополуччя, описує якість міжособистісних і сімейних взаєностосунків. Суверенність дає можливість особистості створити і усвідомити власне, відмінне від інших буття, не розчинитись в світі, а гармонійно існувати в якості повноцінної тілесної, територіальної та екзистенційної одиниці [42], [52], [81], [128]. На перший погляд суверенність є важливою для самої особистості, але з іншого боку, людина, яка відстоює свою суверенність, здатна поважати суверенність інших людей, і, як наслідок, є більш успішною в соціальному житті [81], [127], [128].

Науковцем С.К. Нартовою-Бочавер обґрунтовано теорію психологічної суверенності, яка відображається у таких положеннях:

1. Еволюційне і соціальне призначення психологічної суверенності полягає в забезпеченні саморегуляції під дією зовнішніх подразників; завдяки суверенності особистість адаптується, розвивається, а діяльність її стає більш продуктивною.

2. Суверенність особистості встановлюється відповідно до різних змін психологічного простору (тіла, території, особистих речей, звичок, соціальних зв'язків, цінностей).

3. Психологічна суверенність залежить від об'єктивно-суспільних умов життя людини, підтримується різними формами активності суб'єкта і тому пов'язана з індивідуально-особистісними особливостями [128].

Існуванню особливого виду особистісних цінностей знаходимо підтвердження у науковому доробку багатьох вчених. Так, А. Адлер наголошував на унікальності ціннісної системи особистості [6], [7], у Е. Фромма це екзистенційні потреби [197]. Е. Еріксон підкреслював значущість процесу автономії у становленні морального "Я" та формуванні власної системи моральних цінностей [60], [227], Д.О. Леонт'єв [99], І.Д. Бех [22] виокремлювали серед особистісних цінностей вищі, зокрема Д.О. Леонт'єв називав їх смисложиттєвими орієнтаціями [102]. І.Д. Бех називав їх усвідомленими узагальненими самовартісними смисловими утвореннями особистості [22, с.10], у В. Франкла це власна ціннісна система, відсутність у людини якої спричинює «екзистенційний вакуум», який виявляється станом нудьги і є причиною «екзистенційних неврозів» [195, с.116]. М. Рокич розглядав особистісні цінності як найбільш значущі для людини залежно від її потреб [230], З.С. Карпенко серед форм репрезентації цінностей виділяє особистісні як стійку мотиваційну структуру особистості, що є внутрішніми носіями соціальної регуляції [74]. Однак до цього часу науковцями не виокремлювались суверенні моральні цінності в окремий їх вид. Наявність СМЦ знаходить підтвердження також у поезії Ліни Костенко: «...А як же людина? Живе на землі, сама не літає, а крила має... Вони, ті крила... з правди, чесноти і довір'я. У кого - з вірності у коханні, у кого - з вічного поривання, у кого - з щирості до роботи, у кого - з щедрості на турботи...» [89]. СМЦ надихають людину, дають їй сили долати життєві труднощі. Характерною особливістю студентського, юнацького віку є орієнтація молоді в майбутнє, що стимулює їх до активності, до

професійного розвитку і самовдосконалення, створює загальний позитивний настрій [8], [41], [77], [93], [133]. Формування СМЦ впливає на визначення спрямованості особистості, формування її світогляду, а також на самореалізацію майбутніх психологів у контексті їх професійної підготовки.

Психологічна суверенність ціннісної системи особистості науковцями вивчалась у контексті проблеми суверенності психологічного простору (С. К. Нартова-Бочавер) [129]. Становлення СМЦ відбувається у кілька етапів, які пов'язані із особливостями розвитку людини на кожному віковому періоді. Л. Колберг виокремив стадії оволодіння людиною моральними нормами [228]: першою стадією є період, коли дитина поводить себе слухняно, щоб уникнути покарання, на наступній стадії дитина керується егоїстичними переконаннями взаємної вигоди (проявляє слухняність в обмін на певні заохочення). Третя стадія морального розвитку дитини відзначається тим, що дитина наслідує модель «гарної дитини» і керується бажанням отримати схвалення від оточуючих і уникнення сорому чи осуду. На наступній стадії дитина налаштована на підтримку встановленого порядку, фіксованих правил і справедливості. П'ята стадія відзначається формуванням автономності моралі, коли відбувається усвідомлення відносності і умовності моральних правил, перенос морального рішення всередину особистості. Ця стадія найбільш характерна для юнацького віку. Важливим на даному етапі є логічне обґрунтування користі від встановлених моральних правил, їх обґрунтування, врахування під час вибору майбутньої професії. На наступній стадії відбувається формування стійких моральних принципів, дотримання яких забезпечується власним сумлінням незалежно від зовнішніх обставин і переконань. На сьомій, вищій стадії Л. Колберг розглядає моральні цінності як наслідок більш загальних філософських постулатів, даної стадії досягають, як стверджує Л. Колберг, тільки окремі люди. Науковець вважає що розвиток моралі як у дитини, так і у дорослого, є спонтанним.

Як бачимо Л. Колберг, виділяючи певні стадії розвитку моральних норм, звертав увагу на те, що на певному періоді життєдіяльності людини

моральні цінності набувають якісно нових змін, стають глибоко усвідомленими, обґрунтованими, базуються на власних переконаннях і принципах. Вищим рівнем розвитку особистісних цінностей, вважав Л. Колберг, є етап, коли особистість орієнтована на власну систему моральних цінностей, яку вона створила і приймає усвідомлено [137]. Але така суверенна ціннісна система, на думку науковця, буде життєздатною у випадку її узгодженості із загальнолюдськими моральними цінностями. Перехід до вищого рівня моральних цінностей ускладнюється суперечливістю базових інструментальних цінностей не тільки в межах особистості, а й суспільства в цілому. Тому важливим у формуванні СМЦ майбутніх психологів є самовизначеність особистості, самостійність, відповідальність у побудові власного життя, власного професіоналізму як фахівця психолога [229].

За функціонуванням і місцем в структурі мотивації Д.О. Леонт'єв відносить вищі особистісні цінності до стійких мотиваційних утворень або джерел мотивації [102]. Схожа точка зору відображена в наукових поглядах А. Маслоу, Л. Колберг та ін. Мотивуюча дія вищих особистісних цінностей не обмежується певним видом діяльності, ситуацією, вони співвідносяться з життєдіяльністю людини в цілому і наділені високим ступенем стабільності. Зміну в системі цінностей дослідники вважають надзвичайною, кризовою подією в житті особистості [102], [231],[41], [117].

Протягом 20 століття цінності розумілись як утворення соціальні (*par excellence*), тобто виконували регулюючу функцію, при цьому механізм регулюючої дії соціальних цінностей і норм індивідів вважався прямим, кожна особистість автоматично повинна наслідувати соціальні норми і установки. Тільки випадки девіації привертала більшу увагу дослідників, а соціально регульована поведінка пояснювалась теорією соціального навічання. Соціальна регуляція поведінки розглядалась як зовнішня стосовно особистості, а внутрішньоструктурні компоненти і механізми трактувались як соціальні регулятори, які «пересаджувались всередину» індивіда, тобто

мова йшла про ту зовнішню маніпуляцію, яка добровільно і некритично прийнята особистістю. В теорії Д.О. Леонтьєва розмежовуються індивідуальне і соціальне, внутрішнє і зовнішнє, що, на думку науковця, не дає можливості глибоко дослідити проблеми цінностей (Д.О. Леонтьєв). В 20-30 рр. минулого століття дослідниками К. Юнгом, Л. С. Виготським, Дж. Мідом акцент із соціального переноситься на індивідуальне, особистісне [233]. Подолання соціальної парадигми знайшло відображення в великому інтересі до праць Л.С. Виготського, досліджень з психології особистості та індивідуальності, переході від уявлень про опосередкований характер соціальної регуляції індивідуальної поведінки, до актуалізації досліджень внутрішньо особистісних механізмів (цит. за [47]).

Для того, щоб зовнішні соціальні ціннісно-нормативні системи майбутніх психологів стали суверенними, тобто внутрішніми регуляторами їх поведінки, необхідним є їх осмислення, переживання особистістю. Звичайно, свідоме наслідування суспільно схвалених цінностей, є достатньо значущим у формуванні власної ціннісної системи. Усвідомлені та реалізовані цінності стають справжніми регуляторами тільки тоді, коли вони не уявні, а реально пережиті, глибоко вкорінилися в особистості, невіддільні від її «Я».

Людське життя відбувається в двох взаємопов'язаних формах: біологічній і соціальній, оскільки людина є невід'ємною частиною природи і водночас членом суспільства, виконує певні соціальні ролі, але саме суспільна форма надає життю суто людський сенс. Соціальне життя відбувається в суспільній та індивідуальній формах. Суб'єктами суспільного життя людини є народ, нація, професійна група та інша суспільна форма життя, регламентована суспільними вимогами, нормами, що контролюються державними і соціальними установами. Оскільки людина є носієм даної форми життєдіяльності, то вона повинна дотримуватись цих норм, що певною мірою обмежує її свободу. Способом існування людини як особистості є індивідуальне життя, суб'єктом якого є ступінь свободи

людини щодо суспільства і водночас мотиви, способи включення людини в суспільне життя (В.М. Доній). Складовою індивідуального життя майбутнього психолога як індивідуальності є його особисте (приватне) життя як поле для самовираження відповідно до своїх особистих цінностей. Особисте життя включає всі ситуації, з приводу яких людина є вільною, суверенною: любов, подружнє життя, дозвілля, родинні стосунки та ін. Особистим життям є створений особистістю світ, в якому вона відокремлюється від інших і водночас пов'язує себе з іншими щодо своїх бажань, вимог, пристрастей тощо [53, с.57].

Особливої уваги потребує сфера інтимного життя майбутніх психологів, які, будучи суверенними, прагнуть до збереження суто особистісного, інтимного, в якому відображені прояви їх «Я» [192], [193]. Сама особистість має право вирішувати кого впускати в цю сферу її буття, чим її заповнити, тобто це вільне волевиявлення, яке не шкодить іншим людям. Втручання у інтимне життя є неприпустимим. Особистість охороняє цю форму свого існування, а суспільство накладає табу на посягання когось на інтимне, сокровенне людини. Це є найвищим проявом гуманізму, демократії, визначення прав і свобод людини. Існує ще одна форма життя людини – потаємна, в якій відображено такі аспекти життя, які людина не відкриває сторонньому спостерігачеві, а інколи навіть і сама собі відкривати боїться (В.М. Доній) [53, с.57]. Як бачимо, прояви СМЦ майбутніх психологів можливі в формі індивідуального особистого або інтимного життя, оскільки у формі суспільного життя вони повинні керуватись загальноприйнятими цінностями, підкорювати свою поведінку загальним суспільним нормам. Однак СМЦ не повинні суперечити загальноприйнятим суспільним.

Засвоєні різними способами, в різних осередках, ціннісні системи людини можуть не збігатися. В такому випадку, зауважує В.М. Доній [54], досить поширеним є співіснування в мотиваційній сфері особистості декларованої та реальної системи цінностей. Декларовані цінності – це ті, які

є особливо поширеними і схваленими суспільством. З метою досягти високого статусу, поваги, людина обирає не ті цінності, які відповідають її особистісним переконанням, а певні суспільно схвалені стереотипи. Реальними цінностями є ті, які реально існують в структурі особистості, які ми можемо співвіднести з СМЦ. Важливим для студентів-психологів є адекватне усвідомлення своїх реальних цінностей, виходячи в першу чергу із власних уподобань, пріоритетів, а потім із суспільних стереотипів, моди [53, с. 77].

Процес розвитку СМЦ майбутніх психологів проходить різні рівні усвідомлення. На початковому етапі характерним є набуття знань, які надходять ззовні про ціннісну систему суспільства. Вплив різних факторів соціальної природи на розвиток СМЦ, дослідники розглядали як своєрідний тиск, до якого людина певною мірою пристосовується, підкорюється, адаптується, бореться тощо. (Д.О. Леонт'єв) [99]. Характер цих зовнішніх впливів у більшості випадків дослідниками розглядається як маніпулятивний: порушення вимог і заборон «супер-его» і, як наслідок, з'являються почуття провини, страху, сорому (за З. Фрейдом [204]), невміння певним чином реагувати на стимули отримує від суспільства негативні підкріплення (за Б. Скінером [66]), викривлення спонтанного розвитку особистості порушують його автентичність і внутрішню гармонію (за К. Роджерсом [169]). Аналізуючи соціально-ідеологічне коріння цих парадигм, зазначимо їх очевидний зв'язок з протестувальним опором для себе. В таких випадках надособистісні цінності витіснялись соціальними і в індивідуальному психологічному житті могли виконувати тільки функцію об'єкта відношення (К. Роджерс, Г. Олпорт), виступали як глибоко індивідуально-особистісні утворення, які не мають ніяких коренів і співвідношень в соціальній реальності [99].

На перший погляд, може здатися, що СМЦ можуть бути наявними лише в людини, яка вже досягла високого рівня особистісного розвитку [93]. Ми не погоджуємося з такою позицією, оскільки такі моральні особистісні

утворення, як світогляд, переконання, як правило, виникають у ранньому юнацькому віці, а остаточно формуються у періоді пізньої юності, молодості. Однак засади їх становлення закладаються ще з періоду раннього дитинства, дошкільного віку. Адже перші моральні настанови, норми і правила поведінки дитина активно засвоює в сім'ї, грі в дошкільному віці [133], [59].

На нашу думку, СМЦ майбутніх психологів відображають світоглядний аспект людського буття, визначають стратегію життя юнаків та юнок. Про важливість творення власної системи цінностей для розвитку особистості йшла мова в працях К. Юнга [221], Е. Еріксона [66], В. Франкла [202] та ін. Зокрема, К. Левіним відзначалось, що поняття «цінностей» є досить незрозумілим в психології, через те, що воно не має характеру мети, але все-таки керує поведінкою людини. Наприклад, людина не має на меті досягти чесності, але чесність керує її поведінкою.

К.Г. Юнг зазначав, що «тільки те суспільство може вважатись живучим і довговічним, яке вміє зберігати свій внутрішній зв'язок і свої колективні цінності при можливо більшій свободі індивіда. А оскільки індивід є не тільки автономна, одинична істота, але допускає і колективне ставлення до свого існування, то процес індивідуалізації веде не до роз'єднання, а до більш колективного зв'язку» [221, с. 522]. Таким чином, індивід і соціум не протиставлені один одному, а знаходяться в стані доповненості: повага до цінностей і погляд окремої людини зміцнюють суспільство в цілому, а примусова підміна суверенних цінностей колективними призведе до протесту проти суспільства і його руйнування. Такий підхід відстоює необхідність ідеологічної синергічності людини і світу, інакше цінності будуть розглядатись в межах психології приватності. Депривація цінностей проявляється в тому, що близькі до індивіда люди часто не тільки не розділяють, але і не поважають характерних суб'єкту цінностей, вважають їх несуттєвими [183], [187], [166].

Очевидно, що низький рівень внутрішньо-сімейної толерантності до ідеології членів сім'ї супроводжується психологічними травмами,

відсутністю наступності традицій, конфліктами «батьків і дітей». Нездатність захистити власну ідеологію приводить до некритичності стосовно світоглядних систем інших людей і як наслідок нездатності особистості вибудувати власні захисні бар'єри перед ідеологічною інтервенцією вторгненням і в ситуації конфліктності. Якщо суверенність фізичного тіла, території, особистих речей – це необхідні умови виживання людини як індивіда, то суверенність цінностей роблять можливою її самотрансценденцію, самореалізацію як особистості (В. Франкл [203], С. К. Нартова-Бочавер [130]).

Виходячи з аналізу досліджень В. Франкла, Е. Фромма, А. Маслоу, С. К. Нартової-Бочавер [128, с. 120] та ін., можемо зробити висновок, що здатність людини відстоювати суверенність цінностей забезпечуватиме:

- екзистенційну впевненість (свободу, осмисленість, сенс цінності власного буття);
- творче ставлення до власного життя;
- критичність до ідеологічних впливів;
- особистісну відповідальність.

СМЦ з'являються приблизно в дошкільному віці, а починаючи з підліткового віку їх розвиток стає найбільш актуальним серед інших за напруженістю. Цінності змінюють свій зміст в онтогенезі: якщо в дошкільному віці це тільки ігрові, казкові образи, еталони, телепередачі, пізніше – твори мистецтва, то в підлітка – це фізичні, вольові риси, якості дорослості, а в періоді юності – вони інтегруються у професійний розвиток, освіту, вищі почуття любові, дружби, довіри. Це суттєво змінює ситуацію взаємодії людини і світу і переводить її на якісно інший рівень.

Аналізуючи дослідження низки науковців (І. Д. Бех [22], А. Маслоу [117], К. Роджерс [169], Е. Фромм [205] та ін.), можна зробити висновок, що розвиток СМЦ майбутніх психологів тісно пов'язаний з розвитком духовності особистості. Адже духовні цінності стосуються не матеріальних (тілесних) за змістом, а вищих, пов'язаних з особистісними смислами,

психологічними категоріями. З плином часу духовні цінності не втрачають свого значення, оскільки є спрямованими на значну кількість людей, спільноти, а тому є вічними. Власні моральні цінності майбутній психолог має завжди співвідносити із вищими, духовними. Наприклад, духовні цінності Віра, Надія, Любов, Милосердя співвідносяться з моральними цінностями співчуття, толерантності, оптимізму, гуманізму та ін.

Як стверджував Г.С. Сковорода, цінність життя залежить від того, чи знайшла людина власну, внутрішню точку опори, відкрила багатства свого внутрішнього світу (цит. за Андрущенком А.В. [9]). Саме на виявлення, плекання примноження власних духовно-моральних цінностей спрямоване цілісне життя. Вищими, універсальними цінностями є Істина, Добро, Краса в їх єдності. Духовна людина орієнтована на дані цінності, тобто вона прагне вийти за рамки буденності, передбачає відкриття сакрального в собі, в іншій людині, в житті. Духовність не обмежується тільки ставленням до вищих цінностей, вона включає в себе і ставлення до світу і до самого себе. Найбільш повно ці ставлення передаються через душевність людини, яка розкривається через здатність до співчуття, милосердя, любов до ближнього. Таким чином, душевність співвідноситься з моральними почуттями людини. Найвищими цінностями для людини, на думку багатьох науковців є життя як цінність, здоров'я як цінність, свобода як цінність, які відображають рівень духовності особистості (М. Й. Боришевський [32], Н. І. Жигайло [61], О. В. Матласевич [119], М. В. Савчин [175], В. Франкл [202] та ін.). СМЦ студентської молоді наповнені традиційним моральним змістом і обертаються навколо центральної цінності «бути щасливим» (В.М. Доній [54, с.159]).

Протягом останніх років науковцями часто аналізується проблема психологічного здоров'я особистості, яке забезпечує психологічну адаптацію людини в суспільстві, сприяє її самореалізації, підвищенню якості життя, здійснює психологічну допомогу при завершенні життєвого шляху [10], [91], [109], [225]. Сформованість СМЦ особистості є ознакою її психологічного

здоров'я. Оскільки психологічно здорова людина, як правило, є спонтанною, творчою, життєрадісною, відкритою до пізнання себе і навколишнього світу не тільки розумом, а й відчуттями, інтуїцією. Така особистість повністю приймає себе, постійно займається саморозвитком, визнає цінність і унікальність інших, покладає відповідальність за власне життя на саму себе. Її життя наповнене сенсом.

Поняття «цінності життя», «цінності здоров'я» як власні моральні цінності посідають центральне місце, вихідний пункт серед всіх світоглядних суперечностей, оцінок [131], [132] [138], [174]. Найістотнішою особливістю суспільного та індивідуального життя є його розгортання у соціокультурному середовищі, створення культури у межах безперервного історичного процесу. Тоді постає питання пріоритетності цінностей: культури чи життя. Таке питання задає певні орієнтири у вигляді установок, переконань і самих цінностей. Спираючись на зовнішні авторитети, людина не може набути справжньої свободи, самореалізуватись якщо її авторитети будуть зруйновані. Тому людина має сама стати авторитетом для себе, який зростає на внутрішній автономії, але не дозволяє будь-яке свавілля. [53, с.40-41].

В. Франкл [196] виокремив способи, за допомогою яких людина може зробити власне життя осмисленим: 1) це те, що людина дає світу (творчість та її результати); 2) це те, що людина бере від світу (систему цінностей); 3) позиції, які людина обирає відносно того, що вона не має можливості змінити, а має можливість тільки оцінити. Щодо СМЦ віри, любові, то В.М. Доній [53], Г.М. Несен [54], пропонують розрізняти на яких принципах базуються дані моральні цінності – на принципі володіння чи принципі буття. Віра, яка ґрунтується на принципі володіння, реалізується як віра в ідеї чи авторитети. Віра, яка ґрунтується на принципі буття, є внутрішньою орієнтацією, настановою людини, яка ґрунтується не на підкоренні певному авторитету, а на особистому досвіді. Людина, яка переживає почуття любові за принципом володіння, прагне позбавити об'єкт своєї любові свободи, постійно контролювати його. Така любов душить, пригнічує людину. СМЦ

любові, яка ґрунтується на принципі буття – животворча, вона сприяє розкриттю в людини найкращих її якостей, нових можливостей, перспектив розвитку, виступає формою прояву турботи, душевності. Любов як СМЦ на принципі буття збагачує людину, посилює відчуття повноти і радості життя [53, с.46].

В. Франкл серед найважливіших моральних цінностей людини називав любов. Він охарактеризував любов як «можливість сказати комусь «ти» і ще сказати йому «так». Тобто, власна моральна цінність любові – це здатність зрозуміти іншу людину і самого себе в їх справжності і неповторності (сказати «ти») і водночас досягнути їх цінність і необхідність (сказати «так»). Любов здатна відкривати те, що поки тільки формується, зароджується. Любов співвідноситься з вірою, тому що вірити, на думку В. Франкла, означає визнавати щось за істину, порятунок людини відбувається через любов і в любові. Кохання, за твердженням В. Франкла, це єдиний шлях до того, щоб зрозуміти іншу людську істоту в найглибшій суті її людської особистості, ніхто не може в повній мірі усвідомити сутність іншої людини, побачити її нереалізований потенціал, якщо не полюбить її [203, с.121]. У вірі відкривається те, що має для людини внутрішню цінність. Віра пробуджує любов, є головним потягом людини, який визначає її прагнення, вчинки. Людина, яка втратила віру в майбутнє – приречена, оскільки втрачає свою духовну стійкість [203, с.53].

Групою вчених (В.М. Доній, Г.М. Несен, Л.В. Сохань, І.Г. Єрмаков [53], [54]) наголошується на тому, що важливо навчити майбутніх психологів відчувати смак життя, який, крім природної основи (життєва сила, здоров'я та ін.), має і психологічну складову: оптимізм, почуття гумору, доброта, щирість, які є СМЦ. Спроба розвинути почуття гумору та побачити речі зі смішного боку – це трюк, вважав В. Франкл, який засвоюєш, оволодіваючи мистецтвом жити [203, с. 59]. Смак до життя – це відчуття радості буття, переживання стану щастя. Зрозуміло, що в сучасних соціально-економічних умовах суспільства складно знайти привід для радості, глибокого

переживання щастя, адже багато чого в житті людини залежить від обставин, але значною мірою це ужиток роздумів самої людини, її ставлення до того, що з нею відбувається. Для того, щоб відчувати смак життя необхідно бути «духовно зрячою» для того, щоб не пропустити радісні, щасливі хвилини життя. Радісне сприйняття життя певною мірою залежить від самої людини, будучи актом психологічного зараження самої себе. Людина переживає цей стан, дистанціюючись певною мірою від негативних моментів свого життя [53, с.71]. М.В. Савчин вважає, що зберегти такий емоційно піднесений стан майбутнім психологам може допомогти молитва, читання Святого письма і творів святих отців, дотримання посту. Тоді віра людини укріплюється, а для глибоко віруючої людини немає нічого неможливого, бо «непохитна віра творить великі чудеса у її житті, готує людину до духовного бачення незбагненої краси світу». Така непохитна віра одухотворює життя людини, надає їй найвищого сенсу [176, с.120].

На думку А. Маслоу, життя людини неможливо зрозуміти, не беручи до уваги найвищі прагнення. Самоактуалізація, прагнення до здоров'я, пошуки ідентичності і автономності, тяжіння до прекрасного (та інші способи вираження прагнення «вверх») підкреслюють унікальність людини, наявність саморегулюючого потенціалу і ефективного функціонування, що забезпечує оптимістичну точку зору на людство взагалі [116]. Заперечуючи, що людина є продуктом спадкових факторів або впливу оточуючого середовища А. Маслоу підкреслював думку, що кожна людина несе відповідальність за те, якою вона врешті стала. Як зауважив Ж.-П. Сартр: «Людина є не що інше, як те, ким вона робить сама себе» [178]. У цьому процесі важливою є людська свобода в розумінні поведінки, вибору реакцій в конкретній ситуації, яка робить життя цілеспрямованим і змістовним. Певне ставлення людини до подій, які з нею відбуваються, надання їм певного сенсу, вже є проявом свободи. На думку В. Франкла, навіть будучи в ув'язненні, або страждаючи від невиліковної хвороби, людина має право вибору – зберегти власні моральні цінності і знайти більш глибокий сенс

своїх страждань чи забути про них і втратити будь-який сенс свого існування. Однак важливо, щоб свобода була поєднана з відповідальністю, тільки тоді вона не переродиться у свавілля [203, с.80-83].

На нашу думку, існують певні гендерні відмінності ціннісної системи. Так, для чоловіків більш характерною є орієнтація на матеріальну складову життя, жінки схильні обирати як головні цінності сім'ю, любов, красу. Саме тому представляється науково і практично значущим дослідити гендерні відмінності у розвитку СМЦ у студентів юнаків та юнок. Крім того, протилежні цінності можуть існувати у свідомості людини одночасно, а суверенна цінність формується під час прийняття людиною рішення стосовно того, якій цінності вона надає перевагу, порівнюючи їх. Звичайно, йдеться про суб'єктивну оцінку певної цінності людиною.

На основі аналізу наукових досліджень нами виокремлені наступні функції СМЦ майбутніх психологів:

1. Трансцендентна: СМЦ майбутніх психологів сприяють усвідомленню ними свого призначення у світі, сенсу власного життя.

2. Відображувальна: СМЦ майбутніх психологів відображають стійке ставлення до світу, є узагальненим досвідом соціальної групи, які асимілюються в структуру особистості, практично не залежать від ситуативних факторів, за допомогою суверенних моральних цінностей людина відчуває свою приналежність до соціального цілого.

3. Адаптивна: наявність СМЦ у структурі особистості майбутнього психолога сприяє її соціально-психологічній адаптованості до дійсності, орієнтації в подіях, що відбуваються в суспільстві.

4. Мобілізуюча: в складних життєвих обставинах СМЦ допомагають психологу долати життєві, професійні труднощі, негаразди.

5. Захисна: міцність сформованих СМЦ дає психологу переживання суверенності власного "Я", почуття впевненості, безпеки, довіри до світу, оскільки власні моральні цінності є певними «фільтрами», через які

проходить тільки та інформація, яка не призведе до руйнування структури особистості.

6. Експресивна: СМЦ сприяють зовнішньому самовираженню і самоствердженню особистості, розкриваючи її своєрідність, неповторність.

7. Пізнавальна: СМЦ сприяють формуванню спрямованості особистості на пошук інформації, необхідної для підтримки внутрішньої цілісності особистості.

8. Гармонізаційна: СМЦ майбутніх психологів сприяють гармонізації психічних процесів, станів, узгодженні їх з часом і застосуванні відповідно до умов діяльності, знаходженні гармонії зі світом.

Отже, особистість з стійкими СМЦ характеризується такими особливостями:

- має високий рівень суб'єктивного контролю над подіями повсякденного життя, вважаючи, що більшість важливих подій в її житті є результатом власних дій, відчуває особистісну відповідальність за власне життя в цілому;

- схильна керуватись у житті власною метою, переконаннями, установками, вільна у своїх виборах, не схильна піддаватись зовнішнім впливам;

- здатна до суб'єкт-суб'єктного спілкування, швидкого встановлення глибоких емоційних контактів з людьми;

- має адекватну самооцінку: відчуває емоційний комфорт в будь-яких ситуаціях, знає позитивні сторони своєї особистості, здатна приймати себе такою, якою вона є насправді.

Отже, суверенні моральні цінності – це стійкі, автономні, особистісно значущі, індивідуальні, смисложиттєві моральні утворення (взірці, поняття, установки), що уможливають здійснення людиною самооцінки власного життя та буденність інших. Вони є не метою, а засобом професійної діяльності особистості. У психолога це: відповідальність за життя іншої людини; чуйність, толерантність, доброзичливість до клієнта; здатність

добирати морально обґрунтовані способи і методи корекційної роботи; здатність відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки; готовність відстоювати власні незалежні моральні позиції, переконання, ідеї; здатність до розуміння сенсу професійної діяльності в контексті життєдіяльності; індивідуальна компетентність діяти за велінням совісті незалежно від зовнішніх обставин тощо.

1.3. Соціально-психологічні чинники та механізми формування суверенних моральних цінностей особистості в періоді юності

Важливість формування СМЦ у наш час особливо зростає, адже життя пропонує кожній людині численну кількість виборів, життєвих самовизначень в усіх сферах суспільної діяльності і, що не менш важливо – у виборі духовно-ціннісних орієнтирів, які визначають життєвий шлях особистості. На жаль, динамічний розвиток суспільства зумовлює не лише розширення можливостей вибору цілей життєвих самовизначень, а й пропонує низку спокус, безоглядне, некритичне ставлення до яких може зруйнувати в людині її гуманістичну сутність. Лише той, хто чітко визначився у своїх життєвих планах, усвідомив сенс власного життя, хто при цьому збагнув фундаментальність моральних почуттів в житті людини, здатен протистояти проявам аморальності, бездуховності – насамперед у самому собі, а також у навколишньому соціальному середовищі [30, с.6]. Зрозуміло, що формування СМЦ майбутніх психологів – це наслідок усвідомленої тривалої, наполегливої праці людини над собою, праці, яка спрямована на поступове свідоме самовдосконалення з метою наблизитись до обраного ідеалу, в якому гармонійно поєднуються високі людські чесноти, що дає можливість зреалізувати себе, а завдяки цьому відчувати всю повноту людського щастя.

Успішність формування СМЦ майбутніх психологів залежить від внутрішніх, психологічних умов і зовнішніх чинників, впливів. Внутрішні, психологічні умови – це той потенціал, з яким людина приходить у світ і живе в ньому, який проявляється у її нахилах, інтересах та надалі закріплюється в рисах характеру, установках, принципах і смислах життя. До зовнішніх умов відносяться умови соціалізації особистості: особливості взаєностосунків в сім'ї; вплив інформації (народної творчості – казок, оповідань, приказок), радіо, телебачення, інтернету; особливості процесу спілкування з дорослими, однолітками, учителями, друзями, наявність прикладів для наслідування, особливості реалізації провідних видів діяльності, актуальність моральних цінностей у суспільстві та ін. [163], [134], [122], [197].

На нашу думку, зовнішні чинники у залежності від індивідуальних умов трансформуються у внутрішні. Зазначимо, що на кожному віковому періоді перераховані чинники є ефективними по-різному. Так, чим менша за віком дитина, тим більш ефективними будуть зовнішні чинники формування СМЦ. А уже в юнацькому віці формування СМЦ має базуватись на внутрішніх складових особистості: її інтересах, установках, світогляді, переконаннях та ін. [125], [126], [199].

Як уже зазначалось нами в підрозділі 1.2., СМЦ майбутніх психологів розвиваються на основі загальних суспільних цінностей. Цієї думки дотримувались Д.О. Леонт'єв [104], М. Рокич [234], В. Франкл [202] та ін. Цілі та інтереси суспільства, ідеологічні установки, моральні та правові норми, соціальні цінності мають безпосередній, але неоднаковий вплив на життєві цінності конкретної особистості. В багатьох сферах діяльності людина виступає як представник певної соціальної групи (сім'ї, трудового колективу, нації та ін.), орієнтується в більшості випадків не на індивідуальні, а переважно на групові регулятори поведінки, опосередковуючи через індивідуальну свідомість ці групові норми, ритуали, цінності тощо [168].

Дослідниками наголошується, що усвідомленню певного предмета як соціальної цінності передуює перетворення його в особистісну цінність – регулятор індивідуальної поведінки [168], [215]. Однак не всі усвідомлені і визнані студентом-психологом суспільні цінності, реально асимілюються ним і стають його особистісними цінностями. Усвідомлення і позитивного діяльного ставлення до цінності недостатньо. Як зазначав Д.О. Леонт'єв [104], ці ознаки не є необхідними для переходу суспільних цінностей в особистісні. Необхідною умовою такої трансформації є практичне включення суб'єкта в колективну діяльність, спрямовану на реалізацію відповідної цінності. Варто зазначити, що засвоєння цінностей великих соціальних груп і спільнот завжди опосередковане цінностями малих референтних для індивіда груп. Якщо девіантна група стає для індивіда референтною, цінності більш широких соціальних груп, в тому числі і загальнолюдські, сприймаються через призму цінностей референтної малої групи, а не навпаки (Леонт'єв Д.О.) [101], [103], [104]. Цінності особистості, як і цінності групи, - це не просто варіант, а скоріше конкретизація цінностей суспільства [12]. Особистісні цінності не є індивідуально-специфічними, вони відрізняються в різних індивідів інтерпретацією їх змісту і розстановкою акцентів [12], [199], [218].

Таким чином, СМЦ майбутніх психологів є генетично похідними від цінностей соціальних груп і спільнот. Селекція, привласнення і асиміляція індивідом соціальних цінностей опосередковуються через його соціальну ідентичність і цінності референтних для нього малих груп, в тому числі загальнолюдських цінностей. СМЦ особистості є внутрішніми носіями сформованої соціальної регуляції, укоріненими та заломленими в структурі особистості через індивідуальну її своєрідність. Засвоєння людиною загальних суспільних моральних цінностей відбувається в сім'ї, в закладах освіти та інших соціальних інститутах, їх можна вважати початковим етапом формування СМЦ. Так, Л. Колберг виділяв три стадії, механізми оволодіння людиною моральними нормами: 1) вони виконуються через страх покарання,

2) через наслідування інших, 3) під впливом внутрішніх етичних принципів. Аналогічні ідеї простежуються і в дослідженнях Е. Гоффмана, який виділяв три шляхи розвитку моральності: через страх покарання, емпатійний та рефлексивний (через мислення) [137], [228].

Як бачимо, в запропонованих дослідниками етапах оволодіння моральними нормами перших два є практично недостатньо усвідомлюваними, оскільки під впливом емоцій людина практично не здатна до критичного мислення. Поведінка людини, яка діє під впливом страху, виникає переважно стихійно. Суть даного механізму наслідування полягає як у неусвідомлюваному, так і слабо усвідомленому повторенні зразків поведінки. Зазначимо, що об'єктами для наслідування стають референтні, авторитетні особи, які не завжди є позитивним прикладом для наслідування, а при авторитарних взаєминах до наслідування може додатись той самий страх, наприклад, перед тими, хто здатний до авторитарної сили, яка демонструє стандарти життєдіяльності. Здатність до наслідування посилюється схильністю людини до конформістської реакції на авторитарний тиск. Відповідно моральні норми, закріплені в свідомості такими способами, навряд чи стануть суверенними цінностями для людини, оскільки цінність, на думку дослідників В. Франкла [202], Е. Фромма [205], М.В. Савчина [177], завжди передбачає свободу власного вибору. Тому, на нашу думку, враховуючи вік, рефлексивний спосіб є найбільш ефективним при формуванні СМЦ саме у студентів, оскільки в його основі лежить складний мислительний процес, рефлексія, які передбачають розсудливість, аналіз, переосмислення власного вибору, в тому числі і професійного. Сім'я є першим осередком становлення СМЦ дитини, особливо якщо батьки в усіх сферах життєдіяльності сповідують їх і таким чином подають дитині власний приклад поведінки. Щодо ролі особистого прикладу у формуванні СМЦ, то В. Франкл наголошував, що «правильний приклад ефективніший за будь-які слова» [203, с.94].

Як ми уже зазначали, суверенні цінності є завершальним етапом розвитку суверенності особистості. Перший етап формування суверенності особистості є формування суверенності фізичного тіла, адже перший вимір, який виникає в онтогенезі і є основою первинної ідентифікації суб'єкта, є його власне тіло. Зрозуміло, що людина відкриває його раніше іншої реальності і вчиться ним користуватись завдяки розвитку сенсорики і моторики. Насилля над тілом може виражатись через фрустрацію базових потреб в їжі чи комфорті; незручна поза, насильне годування – це різні форми порушення суверенності фізичного тіла, вважає С.К. Нартова-Бочавер [128]. Наступним етапом формування суверенності особистості є формування суверенності території. Особистісна територія зазвичай починає виділятися коли дитина здатна переходити з кімнати в кімнату, самостійно відчиняти двері, встановлюючи таким чином межі між особистою і неособистою територією. Таким чином, якщо тіло відкривало людині в першу чергу саму себе, то територія визначає факт наявності існування інших людей, яких потрібно брати до уваги, а також сприяє формуванню соціальної ідентичності особистості, можливості контролювати інтенсивність соціальних контактів та ін. [128].

Розвиток суверенності особистості, на думку С.К. Нартової-Бочавер, продовжується через формування суверенності особистих речей, які не тільки є функціонально необхідними, а і позначають потреби, схильності, інтереси особистості. Особисті речі як у дорослих, так і у дітей є своєрідним повідомленням іншим людям про себе. В традиційній науці особисті предмети є носіями функціонального, а не символічного значення. Особисті речі наділені різним ступенем інтимності стосовно їх господаря, є засобом підтримки особистісної і соціальної ідентичності, ресурсом самопідтримки і маркером особистісної території. Наприклад, одяг – це символ емоційної захищеності і особистісної ідентичності (подорожуючи світом, людина робить його своїм завдяки особистим речам, хворий в лікарні оточує себе власними речами) [128].

Наступним етапом розвитку суверенності особистості С.К. Нартова-Бочавер називає суверенність тимчасових звичок, які вважаються нетривалими формами володіння простором. Повага до звичок людини виражається в наданні їй можливості завершити розпочату справу, не відволікаючись від неї через посягання на територію іншими людьми. Звички особливо важливі для людей, які не можуть контролювати своє життя в тій мірі, в якій їм би хотілося, а саме для дітей і людей похилого віку. Повага до звичок давно відмічалась в практичній психології як важлива умова розвитку гармонійної особистості, а також як захист від фрустрацій через незавершеність дій.

Суверенність соціальних зв'язків – наступний етап формування суверенності особистості, який передбачає здатність людини поглиблювати і розвивати міжособистісні стосунки як цінність особистості (Дж. Мід [121], В.В. Столін [191], Г. М. Андреева [12]. та ін.). Значущі люди, відображаючи різні потреби людини, починають включатися в психологічний простір на основі розподілу соціального світу на «своїх» і «чужих» і, згідно з точкою зору І.С. Кона, пов'язані з територіальним інстинктом. Зв'язок із значущими людьми допомагає краще пізнати себе, сприяє підвищенню самосвідомості, особистісної та соціальної ідентичності, є необхідною умовою формування вибірковості в соціальних стосунках, без якої неможливе виникнення суб'єктного ставлення до іншого і відповідно не може бути досягнута психологічна інтимність [85], [86]. Формування суверенності цінностей С.К. Нартова-Бочавер виділяє як завершальний компонент розвитку суверенності особистості. Сформовані моральні цінності особистості є суверенними у тому випадку, якщо людина змогла протистояти зовнішнім впливам, які руйнують, чи спростовують її суверенні цінності. Отже, за теорією С.К. Нартової-Бочавер бачимо, що формування СМЦ починається з народження дитини з формування суверенності фізичного тіла, території, особистих речей, тимчасових звичок, соціальних зв'язків і тільки після цього – суверенності цінностей.

В атмосфері любові, злагоди, взаємоповаги і взаєморозуміння дитина все глибше буде усвідомлювати, що сенс людського життя у творенні добра, у боротьбі за своє щастя і своїх близьких на основі загальнолюдських цінностей [29], [176]. Сім'я здійснює її первинну соціалізацію, забезпечує дотримання традицій, відіграє важливу роль, зокрема, у формуванні ціннісної, моральної та екологічної культури і таким чином виконує особливу функцію у формуванні СМЦ особистості. Сім'ї належить найперша роль у системі утвердження національних та загальнолюдських цінностей. Духовні ідеали, смисли та цінності, засвоєні у ранньому дитинстві, істотно впливають на розвиток СМЦ особистості в майбутньому [163]. А тому, на нашу думку, виникає актуальна потреба у корекції СМЦ у частини молоді, в тому числі і у майбутніх психологів.

Організована система навчання, виховання, через дошкільні заклади, школи, освітні, культурні установи, система ідеологічних поглядів, переконань, які сповідуються державою, забезпечує певне формування ціннісної системи особистості. Вплив оточення ровесників, різних формальних і неформальних груп, цінності яких можуть протирічити цінностям загальносуспільним, теж мають неабиякий вплив на розвиток СМЦ особистості. Ефективність розвитку СМЦ майбутніх психологів передбачає прояв їх власної активності, спрямованої на самопізнання, самовизначення та самовдосконалення. Це спонукатиме їх до знаходження відповідей на основні екзистенційні питання, які ставить перед ними життя, пошуку своєї самості. Не варто недооцінювати і власний досвід студентів психологів, коли вони перевіряють доцільність засвоєних раніше цінностей, внаслідок чого може відбутись переоцінка їх ціннісної системи. Варто зазначити, що особистість з консервативними установками прагне уникати невизначеності, спонтанності, намагається керувати ззовні ціннісно-нормативною системою, уникаючи альтернатив. Особистість з радикальними установками схильна до спонтанних, нестандартних рішень, ризику [53, с.170].

Особливе значення у розвитку СМЦ майбутніх психологів має наявність у них потреби у постійному самовдосконаленні, достатньо розвинених механізмів саморегуляції, що забезпечують можливість якнайповніше актуалізувати й зреалізувати свої потенційні можливості. Особистість з стійкими моральними цінностями не тільки усвідомлює вирішальне значення такої риси, як моральність у людських взаєминах, у розвитку суспільства на гуманістичних засадах, але й активно утверджує моральне начало у повсякденному житті, у ставленні до інших людей, до себе самої. Все, що робить людина, як поводить, чим, якими потребами мотивується її активність, можна оцінити з позицій моральності [30].

Д.О. Леонт'єв, розкриваючи шлях розвитку людської особистості, підтримав точку зору А. Маслоу [117] і окреслив наступний напрям розвитку людських потреб: спочатку особа діє задля задоволення своїх елементарних, вітальних потреб з метою підтримки свого існування, а далі вона починає задовольняти свої вітальні потреби й підтримувати своє існування для того, щоб діяти задля досягнення цілей, які відповідають її вищим потребам, щоб робити справу свого життя. Саме цей шлях є характерним для розвитку людини як особистості. Виходячи з цього, можна стверджувати, що саме актуалізація потреб вищого рівня виступає важливим джерелом розвитку СМЦ особистості [29, с.45].

Важливим чинником формування СМЦ майбутніх психологів ми вважаємо релігійність людини. І.Д. Бех [22], І.Д. Пасічник [138] наголошують, що релігійні переконання людини визначають передусім її ставлення до вищого світу, до Бога, а через нього і ставлення до інших людей. Думку І.Д. Беха про вплив релігійності на формування СМЦ підтримують В. Франкл [202], М.В. Савчин [177], О.В. Матласевич [119], В.В. Знаков [69] та ін. Зокрема, Е. Фромм [205] вважав, що релігія дає для людини орієнтири для вибору дій і способи самоаналізу своїх вчинків з моральної точки зору, для пошуку сенсу життя. Засновник екзистенційної психології В. Франкл [197] піднімав питання Ідеї, Смислу буття, смерті,

повноцінного життя людини. Він зауважив, що глибока релігійність людини є запорукою високого рівня її морального розвитку.

Ми підтримуємо точку зору науковця О.В. Матласевич, яка зауважує, що вкрай актуальним для нашої країни є розвиток психологічної практики, яка ґрунтувалася б на християнських цінностях. Такий підхід, стверджує науковець, є поширеним в багатьох розвинутих країнах, оскільки психологія і Святе Письмо вчать людей брати на себе відповідальність за своє життя і за свою вічну участь. Крім того, християнство, як і психологія, на думку О.В. Матласевич, сповідує принцип безумовного прийняття: особистість необхідно приймати такою, якою вона є, незалежно від її вчинків [119, с.98]. Як стверджує М.В. Савчин, саме через віру, надію і любов людина наближається до реалізації своєї життєвої мети [175].

Значення релігії для формування особистісних моральних цінностей майбутніх психологів знаходимо у науковій спадщині М.Й. Боришевського. Релігія, на його думку, надає свою систему моралі, яка реабілітує особистість в її покаянні, наділяє душу гармонією, запобігає моральному розпаду, сприяє формуванню внутрішньої свободи і відповідальності. Християнська мораль наповнює змістом свідомість особистості, яка визначається багатогранністю людської діяльності, християнські постулати добра, любові до ближнього допомагають особистості перебороти егоцентризм, відстороненість від проблем іншого, сприяють розвитку толерантності. Адже шкідливість егоїзму полягає в тому, що, приписуючи собі по справедливості безумовне значення, егоїзм несправедливо відмовляє іншим у цьому значенні. Визнаючи себе центром життя, що є дійсно так, особистість інших відносить лише до супроводжуючого оточення свого буття, певного «антуражу», залишаючи за ними тільки зовнішню і відносну цінність. Вона сама по собі є все, інші самі по собі – ніщо. У такому самоствердженні людина унеможлиблює свій духовний розвиток [29, с.77]. Слід зазначити, що релігія здійснює психотерапевтичну функцію, допомагаючи людині розібратись, що є дійсно важливим, ціннісним в той чи інший момент і загалом в житті.

Духовні запити людей, їх релігійні запити останніми роками тільки зростають. Відповідно зростає релігійність і серед молоді. З одного боку, це відбувається в середовищі молоді під впливом сімейного виховання. З іншого боку, в середовищі людей середнього та старшого віку спостерігається прагнення знайти стійку систему цінностей, отримати психологічне та моральне обґрунтування життя [29].

Важливим чинником формування СМЦ студентів-психологів є освіта, яка має повернутися до виконання своєї основної функції – формування гармонійно розвиненої, самодостатньої, високоморальної, духовної особистості [43], [46], [56], [80]. Вивчення рідної мови, ознайомлення з історією свого народу, його літературною спадщиною, традиціями, обрядами та звичаями, залучає молодшого школяра до скарбниці національних і загальнолюдських цінностей, у результаті чого розвиток ціннісної системи дитини інтенсифікується. Крім того, у багатьох закладах загальної, середньої освіти вводяться такі навчальні предмети, як основи християнської етики, моралі та ін. У підлітковому віці у процесі спілкування з оточуючими особистість набуває різноманітних суспільно цінних знань, умінь і навичок, внаслідок чого відбувається формування ідеалів, життєвих установок.

Окремо варто зупинитись на такому чиннику розвитку ціннісної системи особистості як пошук сенсу життя, що є найбільш характерним для юнацького віку і є джерелом саморозвитку та самовдосконалення особистості, пошуком її ідентичності. Проблема пошуку сенсу життя досліджується у тісному взаємозв'язку з ціннісними орієнтаціями сучасного освітнього процесу у вищих навчальних закладах. Спираючись на такий підхід, доцільніше досліджувати детермінанти пошуку сенсу життя особистості за різних умов, життєвих ситуацій. Вибір напрямів пошуку сенсу життя залежить від особистісних характеристик: типу темпераменту, характеру, смисло-життєвих орієнтацій, розумових, інтелектуальних та інших характеристик.

Як відмічається в працях сучасних дослідників психології студентської молоді ([107], [114], [123], [167]) вельми актуальною є проблема втрати сенсу провідної діяльності цього віку – навчально-професійної. Це супроводжується зростанням критичного ставлення до викладачів, обраного фаху і власних професійних перспектив та можливостей. Типовим для студентів-першокурсників є крах певних ілюзій, необхідність адаптуватися до об'єктивної реальності [212]. За даними А.Е. Хурчак– студентській вік – переломний період переходу до ранньої дорослості робить особистість здатною керувати своєю долею, майбутнім, зберігати соціальний оптимізм і вкладати свою позитивну частку в соціум (цитув. за [29, с.74]). Умовою та водночас показником професійно-особистісного становлення є суб'єктна позиція студента в освітньому просторі. Це усталений суб'єктивно-інтенційний смислопороджуючий центр в структурі особистості студента, що детермінує його самоактуалізацію в навчально-професійній діяльності. Освіта сприяє розвитку особистісного потенціалу, перетворює студента на співавтора освітнього процесу, створює умови для набуття особистісного досвіду. Особливо це стосується становлення та розвитку особистісних моральних цінностей. Так, вчені виділяють комплекс психолого-педагогічних умов професійної підготовки студентів, а саме: визначення структури та корегування змісту професійної підготовки; створення такого середовища, яке здатне забезпечувати його розвиток; виявлення та реалізація особистісного потенціалу, що забезпечує формування соціально-професійних якостей, необхідних майбутнім психологам [29], [173], [208], [214]. Усвідомлення людиною наявності зовнішніх можливостей вибору сприяє появі відчуття внутрішньої свободи. Духовний стан особистісної свободи виникає у людини при усвідомленні нею сформованої внутрішньої готовності здійснити цей вибір. Отже, свобода вибору і відповідальність за нього є критерієм особистісного рівня самосвідомості. Але сам вибір, з переліку можливих, передбачає відмову від чогось заради більш цінного і значущого [29], [97], [105], [136].

Юнацький вік є сензитивним періодом для розвитку власної ціннісної системи як стійкого утворення для визначення життєвих перспектив. У плануванні власного життєвого шляху у юнаків та юнок спостерігається тенденція до недиференційованого або слабкодиференційованого відображення ціннісної системи. До того ж, у даному віковому періоді існує можливість виникнення конфлікту у ціннісній сфері між професійними та позапрофесійними цінностями. У період ранньої юності мотиваційно-потребова сфера перетворюється на складну багаторівневу ієрархічно вибудовану систему мотивів, відбувається розширення цієї сфери: з'являються мотиви самоосвіти, самовиховання, професійного самовизначення, які є домінуючими у структурі мотиваційної сфери і відповідне найбільш цінними для особистості [29], [59], [125], [207]. В юнацькому віці відбуваються суттєві зміни в системі життєвих цінностей, з'являються нові погляди, переконання, оцінки внаслідок суперечливих впливів різних факторів: ідеал, місце проживання, рівень політичних знань, система освіти, діяльність політичних організацій, трудового колективу, засобів масової пропаганди, професійна зацікавленість, твори мистецтва і літератури, психологічні характеристики особистості, телебачення, радіо, кіно, вивчення суспільних наукових дисциплін, самоосвіта [59], [209], [213].

На думку В.М. Донія, ціннісне ставлення до іншого починається із такого ж ціннісного ставлення до самого себе. Ця думка знаходить своє підтвердження у одній із заповідей Божих «Возлюби ближнього свого як самого себе...». У ціннісному ставленні до себе відображаються глибина внутрішнього світу людини, свободи, відповідальності, любові, віри, надії. Вищі цінності проникають у повсякденність, набувають особистісної значущості, стають неповторними. Самодостатня людина мотивує своє життя не зовнішніми обставинами, а внутрішньою потребою жити саме так, а не інакше [54, с.52]. У гуманістичній психології любов до іншого аналізується через любов до самого себе, оскільки для всіх живих істот базовим є почуття любові до самого себе. На думку психологів-гуманістів, любити себе означає

бажати собі щастя, вірити в себе, піклуватись про здоров'я фізичне, душевне і духовне. Але надмірне захоплення собою перетворюється у самолюбство, егоїзм [115], [169], [185]. Егоїстична спрямованість особистості виражається в її орієнтації на досягнення успіху будь-якими засобами, стурбованістю власним престижем, бажанням вирізнитись серед інших. Така поведінка не є характерною для психолога із сформованими СМЦ. Серед СМЦ, які відображають ставлення психолога до себе, є честь, гідність, свобода, розвиток себе як майбутнього професіонала.

О. О. Ухтомський стверджував, що тільки там, де домінанта ставиться на особу іншого як на найдорожче, вперше долається індивідуалістичне ставлення до життя [200]. Наскільки кожен із нас долає самого себе і свій індивідуалізм, самоуповання на себе, настільки йому відкривається особистість іншого. І з цієї миті, як відкривається особистість іншого, сама людина вперше заслуговує, щоб про неї заговорили як про таку. Згідно з вченням О.О. Ухтомського, наявність іншого є необхідною умовою самореалізації особистості. Через ставлення до іншого людина дізнається про саму себе. Спрямованість людини на іншого спонукається альтруїстичною потребою. В екзистенційній психології наголошується на тому, що в особистості з стійкими моральними цінностями не існує антагонізму між власними і чужими інтересами. Щоб цього досягти важливо навчити людину поважати, любити іншого, ставитись до нього як до цінності [9]. Потреба психолога піклуватися про інших, милосердя, доброта, толерантність свідчать про його ціннісне ставлення до клієнта. А тому СМЦ психолога розвиваються при умові суб'єктно-суб'єктних взаємовідносин особистості з оточуючими, де людина для людини переважно мета, а не засіб [90], [226]. Цінність речей, об'єктів визначається грошовим еквівалентом, а цінність людини як суб'єкта – повагою. Ставлення людини до інших відображають такі цінності, як відповідальність, справедливість, добро та ін.

Отже, основними чинниками розвитку СМЦ є внутрішні психологічні та зовнішні умови. Серед зовнішніх чинників виділяють релігію, науку,

мораль, мистецтво, педагогіку, особливості сімейного виховання, організації освітнього процесу в школі, у ЗВО, духовне надбання народу тощо (Н.І. Жигайло [61], О.В. Матласевич [120], Е.О. Помиткін [163], М.В. Савчин [177], М.І. Томчук, Д.В. Чернілевський [212]); серед внутрішніх чинників: волю, активність людини [104], [163]; здатності особистості вірити, любити (М.Й. Боришевський [31], М.В. Савчин [176]); прагнення людини до пошуку сенсу власного життя (В. Франкл [202]), а також прагнення людини до самореалізації, самовдосконалення (А. Маслоу [115], М.Й. Боришевський [29], Е.О. Помиткін [163]).

1.4. Теоретична модель суверенних моральних цінностей майбутніх психологів

Теоретичний аналіз наукових досліджень з проблеми розвитку власних, суверенних моральних цінностей, зроблений нами у попередніх підрозділах, дозволив нам теоретично представити генезу та виокремити складові СМЦ майбутніх психологів, а саме: мотиваційно-потребову, когнітивну, поведінкову та рефлексивну. Становлення та розвиток СМЦ психолога у показниках та компонентах представлено нами у теоретичній моделі (рис. 1.1).

У теоретичній моделі СМЦ майбутніх психологів відображено: чинники, складові та види СМЦ психолога. Елементами мотиваційно-потребової складової СМЦ є потреба в самореалізації (самоактуалізації), самовдосконаленні, розвитку себе як професіонала, прагненні до ідентичності, до пізнання себе і світу загалом, сукупність інтересів, мотивів, переконань, які є рушійною силою становлення СМЦ майбутніх психологів. Як і будь-яка активність людини починається із виникнення в людини відповідних спонук, так і розвиток СМЦ майбутніх психологів починається з виникнення в людини відповідних потреб. Дослідники виокремлюють у становленні СМЦ людини розвиток її потреб від найнижчих до вищих,

завдяки чому відбуваються зміни в свідомості та самосвідомості особистості [111], [163].

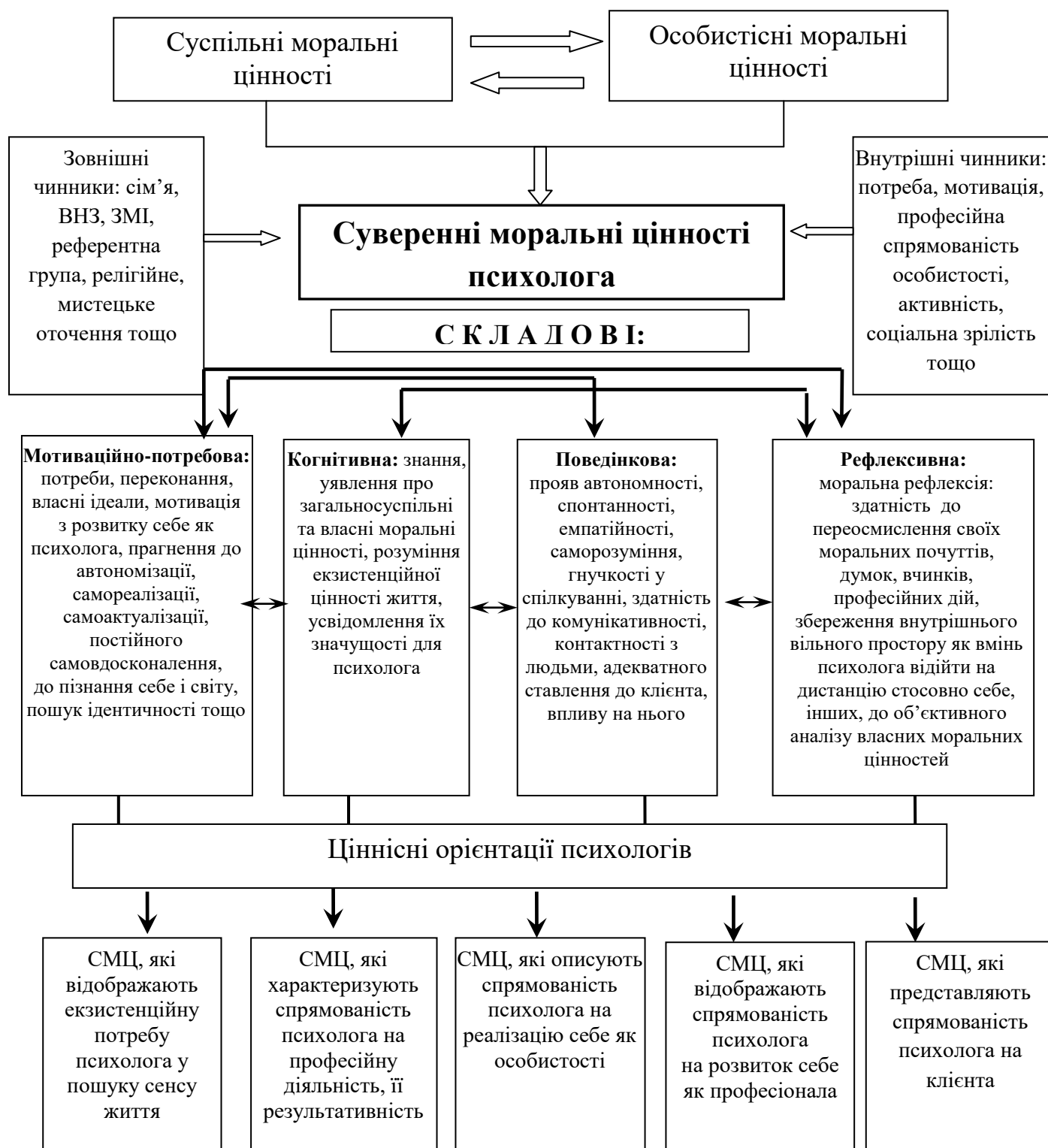

Рис.1.1. Теоретична модель суверенних моральних цінностей психолога

За теорією А. Маслоу, потреби, які знаходяться на верхівці піраміди, можуть впливати на поведінку людини лише після того, як задоволені потреби нижчого рівня. Отже, фізіологічні потреби є базовими, первинними. За ними слідує потреба у захищеності, безпеці, задоволення якої уможливорює розвиток потреби у приналежності та любові (в емоційних контактах, у доброму ставленні, любові, у прийнятті певним суспільством, об'єднанням, групою тощо). Задоволення потреб трьох згаданих рівнів сприяє розвитку в індивіда самоповаги і поступово перетворює його на творчу особистість, здатну піклуватися про інших людей і про благополуччя людства. Проте навіть біологічні потреби у їжі, безпеці тощо вже не є у людини суто біологічними, адже людині властиво задовольняти їх соціальним, культурним способом. Часто трапляються випадки, коли людина відмовляється від задоволення біологічних потреб заради морально-духовних. Таким чином особистість сягає стадії самореалізації (самоактуалізації) [115], [116]. Зазначимо, що розвиток СМЦ майбутніх психологів є метою вищого рівня узагальнення, він утворює абстрактну мету – уявлення про певний принцип, ідеал, заради якого здійснюється цей процес.

Потреби складають основу інтересів, які означають зосередженість, емоційну спрямованість діяльності людини на певному об'єкті, який здатний задовольнити ту чи іншу її потребу. Мотив дає відповідь на питання з якої причини, чому інтерес людини сконцентрований саме на цьому об'єкті. Так, формування СМЦ майбутніх психологів може спонукатися різними мотивами (наприклад, самоактуалізації, розвитку себе як професіонала та ін.). Уявлення кінцевого результату діяльності відображається через мету. СМЦ майбутніх психологів посідають найвищий рівень у мотиваційно-регулятивній системі, оскільки на тривалий час визначають поведінку, діяльність студента, роблять його життя усвідомленим, послідовним і відповідно визначають зміст потреб, мотивів, інтересів. Потреба в самоактуалізації означає прагнення людини якнайповніше виявити,

розвинути та реалізувати свої можливості, бути тим, ким вона може бути. Потреба в самоактуалізації, згідно з А. Маслоу, відноситься до рівня духовної реальності в людині та є універсальною життєвою духовною цінністю [115]. Чинниками мотивації людей, які досягають стадії самоактуалізації, є вищі, духовні цінності – істина, креативність, краса, доброта, цілісність, любов до життя, унікальність, справедливість і самодостатність [115]. Зазначимо, що моральні переконання – це стійкі особистісні уявлення про моральні цілі, норми, ідеали, яких повинна дотримуватись особистість у поведінці. Моральні переконання виникають в результаті інтеріоризації моральних понять про ідеали, норми моралі. Моральні переконання відображають впевненість людини в істинності власної ціннісної системи.

Розвиток СМЦ майбутніх психологів сприяє наближенню особистості до зразка бажаного морального розвитку – морального ідеалу. Моральний ідеал є своєрідним орієнтиром людини для самовдосконалення, який наділений тими моральними якостями, які імпонують особистості. На основі морального ідеалу людина оцінює свою поведінку та поведінку інших людей.

На жаль, у сучасних соціально-економічних умовах проблема розвитку особистості, реалізації її потреби в самоактуалізації відступає на другий план, найактуальнішим для багатьох категорій населення стає задоволення потреб нижчих рівнів. Тому одним із найголовніших завдань сучасного освітнього процесу є розвиток високої моральності підростаючого покоління. Адже будь-яке суспільство потребує високодуховних громадян, здатних самостійно мислити та діяти задля суспільного блага.

На нашу думку, важливою структурною складовою СМЦ майбутніх психологів є когнітивна складова, яка полягає в усвідомленні (знанні, уявленні) людиною власних моральних цінностей, переконань, їх доцільності та раціональності. Науковцями В.М. Донієм [53], Д.О. Леонтьєвим [104], М.В. Савчиним [177] висловлюється думка про те, що особистісні цінності завжди мають бути усвідомлені людиною. Оскільки СМЦ майбутніх

психологів є похідними від загальносупільних цінностей, то когнітивна складова передбачає і знання людини про цінності, ідеали суспільства, розуміння їх значення і сенсу для свого професійного розвитку. Основними елементами когнітивної складової є знання про загальносупільні і власні моральні цінності, сформованість моральних переконань, усвідомлення власного морального ідеалу. Наявність даних знань, уявлень є передумовою розуміння їх сутності та вибору певної стратегії поведінки. Щодо впливу загальносупільних моральних цінностей на формування стійких особистісних, то цей вплив не завжди є позитивним. Наприклад, в «прогресивному» суспільстві, яке під виглядом толерантності підтримує секс-меншини і їх цінності, особистості важко зорієнтуватись і вибрати правильний шлях власного розвитку. Цей приклад вкотре доводить, що суспільні цінності, які ґрунтуються на біблійних, є вічними. Тільки реально пережиті, вкорінені в структурі особистості моральні цінності, стають справжніми регуляторами поведінки людини.

Засвоєння особистістю моральних знань відбувається у кілька етапів, починаючи від простих відомостей про певні моральні цінності суспільства та особистості і закінчуючи вмінням співвіднести їх з власним «Я». При цьому до уваги беруться такі особливості моральних знань: їх об'єм, усвідомленість, міцність [35], [36]. Однак досить часто молоді люди не спроможні відокремити власні моральні цінності, переконання від загальносупільних, а характеризуючи власний моральний ідеал, називають якості загальноприйняті: доброта, чесність, справедливість тощо.

Розглянемо поведінкову складову СМЦ майбутніх психологів, який передбачає прояв в усіх сферах життєдіяльності автономності, незалежності, свободи, здатності до саморозкриття, постійна робота над самим собою, пошук шляхів для самовдосконалення і самореалізації, здатність розуміти екзистенційну цінність життя «тут і тепер», у взаємодії з оточуючими здатність до встановлення щирих гармонійних стосунків з людьми, віра в людей, в велику силу людських можливостей, творче ставлення до життя.

Важливо зазначити, що СМЦ майбутніх психологів стають настільки глибоко вкоріненими в структуру особистості (Д.О. Леонтьєв [103], М.В. Савчин [176], В. Франкл [203] та ін.), що людині не потрібно докладати великих вольових зусиль, щоб їх дотримуватись, регулювати свою поведінку на їх основі. Моральні вчинки людина робить через те, що це стає її звичним способом поведінки, моральними навичками. У поведінковій складовій СМЦ варто відмітити важливу роль рівня відповідальності, щирості, свободи від психологічного захисту, який відділяє особистість від самої себе.

Рефлексивна складова СМЦ передбачає здатність психолога відійти на дистанцію стосовно себе самого; здатність до об'єктивного аналізу власних вчинків, поведінки, думок, незважаючи на емоції, бажання, наміри, до аналізу, переосмислення власних моральних знань, переконань, ідеалів, внаслідок чого особистість піднімається на вищий рівень у процесі самоактуалізації, самовдосконалення [22], [206], [32]. На думку І. Д. Беха, основою моральних установок і переконань є моральна рефлексія. Здатність до рефлексивності починає розвиватись в особистості починаючи з дошкільного віку через засвоєння загальносуспільних моральних цінностей, інтенсивне формування самооцінки, здатності розуміти свої почуття та інших людей. Однак саме в періоді юності відбувається розкриття особистістю свого неповторного внутрішнього світу, формування цілісного уявлення про себе. Такий вияв самосвідомості полягає в тому, що юнаки і юнки починають сприймати свої переживання, емоції не як відображення зовнішніх подій, а як стан свого внутрішнього Я, усвідомлюють свою неповторність, неподібність до інших. Під час вибору професії вони зважають не тільки на свої інтереси, а й на багато інших обставин, передусім порівнюють свої здібності, можливості з вимогами, які ставить до людини та чи інша професія. Цим зумовлений їх інтерес до різноманітних аспектів психології саморозвитку.

Юнацький вік визначається багатьма вченими як сензитивний період для засвоєння моральних цінностей особистості. Саме в цьому віці відбувається інтенсивний розвиток рефлексії, відкриття свого «Я»,

усвідомлення власної індивідуальності і її властивостей, виникнення життєвих планів. На нашу думку, в цьому віці може інтенсивно розвиватись морально-професійна рефлексія.

О.В. Матласевич, аналізуючи шляхи формування моральності особистості за Е. Гофманом, Л. Колбергом, стверджує, що найбільш ефективним шляхом формування моральних цінностей є рефлексивний. Тобто, людина не може щось робити, не розуміючи сенсу, вона намагається розпізнати, з'ясувати, обґрунтувати свої дії і в результаті прийняти відповідне рішення [120, с.201]. За допомогою моральної рефлексії суспільні цінності можуть стати глибоко особистісними. Людина здатна аналізувати власну ціннісну систему, її сенс, а також ціннісну систему інших людей, що дає можливість для ідентифікації особистості, порівняння себе з бажаним моральним ідеалом та ін. Моральна рефлексія сприяє виникненню в людини внутрішньої бесіди із самим собою, внаслідок якої відбувається співвіднення «Я» реального та «Я» ідеального.

«Суддею» моральної рефлексії є совість – особистісне утворення, яке співвідноситься з поняттями чесності, відповідальності, справедливості, а також із почуттями честі, гідності, сорому, вини. Совість є вищою духовною інстанцією особистості, в якій виділяють емоційну і когнітивну складову. Емоційна складова совісті пов'язана з почуттям спільності, співпереживання, співстраждання (з такої точки зору совість можна віднести до поведінкового компоненту, за допомогою якого здійснюватиметься моральна саморегуляція), когнітивна складова відображає осмислення моральних норм, аналіз власного вчинку [36]. У юнацькому віці совість набуває високого рівня розвитку, а це означає, що на даному віковому періоді молода людина здатна дотримуватись моральних норм і правил поведінки не примушуючи себе, а осмислено, на основі довільно прийнятого рішення. Це свідчить про те, що сумлінність стає сутнісною характеристикою особистості. Голос совісті з'являється десь з глибини душі, скеровуючи дії і вчинки людини. Совість проявляється як момент усвідомлення, а також як

специфічне переживання внаслідок неусвідомлюваної психічної діяльності. Зазначимо, що виділені нами складові СМЦ майбутніх психологів знаходяться у тісному взаємозв'язку і впливають один на одного.

На основі теоретико-методологічного аналізу досліджень з проблеми формування особистісної ціннісної системи майбутніх психологів, нами виділено такі типи СМЦ: 1) СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя (передбачають здатність психолога розуміти сенс власної професійної діяльності, його прагнення до повної реалізації свого "Я"); 2) СМЦ, які характеризують спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність (передбачають орієнтування психолога на суспільство в цілому, загальносуспільні моральні цінності: певні творчі можливості, перспективи професійного зростання, престиж професії, її суспільна значущість); 3) СМЦ, які описують спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості (розвиток мотивації самовдосконалення, збагачення «Я – концепції», розкриття власної індивідуальності психолога, його прагнення до розуміння себе як неповторної, незалежної особистості); 4) СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала (розвиток мотивації професійного зростання, розширення спектру цілей і мотивів професійної діяльності, самовдосконалення, самоосвіти); 5) СМЦ, які представляють спрямованість психолога на клієнта (орієнтування психолога на цінності клієнта, а не на соціально прийняті норми і правила, що дає можливість клієнту бути щирим і відкритим під час надання психологічної допомоги, здатність безумовно позитивно, толерантно ставитись до тих, кому допомагає).

Дана теоретична модель буде перевірена в процесі емпіричного дослідження проблеми формування СМЦ майбутніх психологів у II розділі.

Висновки до першого розділу

Суверенні моральні цінності майбутніх психологів – це стійкі, автономні, особистісно значущі, індивідуальні смисложиттєві моральні утворення (взірці, поняття, установки), що дають можливість людині: самооцінювати власне життя та життя інших; проявляти готовність відстоювати власні незалежні моральні позиції, здатність до розуміння сенсу професійної діяльності в контексті життєдіяльності, діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин; демонструвати відповідальність за життя іншої людини, чуйність, толерантність, доброзичливість до клієнта, спроможність добирати морально обґрунтовані способи і методи корекційної роботи; відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки, переконання, ідеї та ін.

На основі аналізу наукових досліджень запропоновано теоретичну моделью СМЦ психолога, виокремлено складові СМЦ майбутніх психологів: мотиваційно-потребову, когнітивну, поведінкову, рефлексивну. Мотиваційно-потребова складова включає потребу в розвитку себе як професіонала, прагнення до самореалізації, самоактуалізації, до постійного самовдосконалення, до ідентичності, до пізнання себе і світу загалом; когнітивна складова включає усвідомлення загальносупільних та власних моральних цінностей на основі моральних знань, переконань, власного ідеалу розуміння їх значення для професійної діяльності; поведінкова складова передбачає прояв автономності, креативності, спонтанності, саморозуміння, аутосимпатії, гнучкості у спілкуванні, контактності, розуміння екзистенційної цінності життя «тут і тепер»; рефлексивна складова відображає здатність майбутніх психологів до збереження внутрішнього вільного простору, вміння відійти на дистанцію стосовно себе, до об'єктивного аналізу власних моральних цінностей, незважаючи на емоції, бажання, наміри.

За результатами узагальнення наукових досліджень з проблеми формування особистісних моральних цінностей психологів, з аналізу основних складових СМЦ виділено типи СМЦ психологів: 1) СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя; 2) СМЦ, які характеризують спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність; 3) СМЦ, які описують спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості; 4) СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала; 5) СМЦ, які представляють спрямованість психолога на клієнта.

На основі теоретичного аналізу встановлено, що основою формування СМЦ психологів є потреба у самоактуалізації: прагнення до якнайповнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей.

Встановлено, що СМЦ психологів розвиваються під впливом загальносуспільних зовнішніх чинників: сім'я, ЗВО, референтна група, релігія, мистецтво та внутрішніх: спрямованість особистості, активність, соціальна зрілість, переконання, прагнення до самоактуалізації, свободи, креативності. Орієнтація психолога на духовно-моральні цінності підсилює його моральні цінності і професійне становлення.

У першому розділі використано публікації, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 16; 17; 18; 19; 21; 22; 23; 24; 25; 26; 27; 28; 29; 30; 31; 32; 33; 34; 35; 36; 37; 39; 40; 41; 42; 43; 44; 45; 47; 48; 49; 50; 51; 52; 53; 54; 57; 59; 60; 61; 62; 63; 64; 65; 66; 67; 68; 69; 70; 71; 74; 76; 78; 79; 80; 81; 82; 83; 84; 85; 86; 87; 89; 90; 91; 92; 93; 95; 97; 98; 99; 100; 101; 103; 104; 105; 107; 108; 109; 111; 112; 113; 114; 115; 116; 117; 118; 119; 120; 121; 122; 123; 124; 125; 126; 127; 128; 129; 130; 131; 132; 133; 135; 136; 137; 138; 154; 155; 156; 157; 158; 159; 160; 161; 162; 163; 164; 166; 167; 168; 170; 171; 172; 175; 176; 177; 178; 183; 184; 187; 189; 190; 191; 192; 193; 195; 197; 199; 200; 202; 203; 204; 205; 206; 207; 209; 211;

212; 213; 214; 215; 216; 217; 218; 221; 222; 227; 228; 229; 230; 231; 232; 233; 234; 235].

Матеріали першого розділу дисертації висвітлено в таких публікаціях автора: [139; 140; 144; 147; 149; 150].

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СУВЕРЕННИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У другому розділі розкрито програму та методи емпіричного дослідження особливостей формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів, зокрема проаналізовані особливості розвитку мотиваційно-потребової, когнітивної, поведінкової та рефлексивної їх складових, виокремлені та описані типи суверенних моральних цінностей психолога, виділено рівні розвитку СМЦ майбутніх психологів.

2.1. Методологічне обґрунтування дослідження суверенних моральних цінностей студентів-психологів

Для визначення психологічних особливостей формування СМЦ майбутніх психологів спочатку необхідно проаналізувати теоретичні та методологічні засади дослідження: розкрити зміст, значення СМЦ майбутніх психологів у контексті їх професійної підготовки, виявити чинники та механізми їх формування і на цій основі емпірично перевірити наявність складових психологічної структури, рівні та типи особистісних моральних цінностей студентів-психологів, встановити їх зв'язок з іншими особистісними характеристиками. Як нами уже зазначалось, суверенні моральні цінності являють собою власні, стійкі, особистісно значущі поняття, установки, переконання, на основі яких особистість самооцінює власне життя та життя інших. У психолога це: відповідальність за самопочуття, психічне здоров'я іншої людини; чуйність, толерантність, доброзичливість до клієнта; здатність добирати морально обґрунтовані способи і методи корекційної роботи; готовність відстоювати власну професійну позицію, честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права,

свободи і обов'язки; власні незалежні моральні цінності, переконання, ідеї; спроможність розуміти сенс професійної діяльності в контексті життєдіяльності, діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин та ін.

Особистість з стійкими моральними цінностями характеризується високим рівнем суб'єктивного контролю над подіями повсякденного життя, відчуває особистісну відповідальність за власне життя в цілому, схильна керуватись у життєдіяльності власними цілями, переконаннями, установками, вільна у своїх виборах, не схильна піддаватись зовнішнім впливам, здатна до суб'єкт-суб'єктного спілкування, швидкого встановлення глибоких емоційних контактів з близькими людьми, має адекватну самооцінку, не застосовує механізми психологічного захисту, які відділяють особистість від самої себе. У системі СМЦ ми виокремили такі психологічні складові: мотиваційно-потребову, когнітивну, поведінкову, рефлексивну. Мотиваційно-потребова складова передбачає вираженість в особистості таких потреб, мотивів, інтересів (наприклад, розвитку себе як професіонала, прагнення до самореалізації, потреба у постійному самовдосконаленні, прагнення до ідентичності, до пізнання себе і світу загалом), які спричинюють розвиток індивідуальних, стійких, автономних моральних цінностей майбутнього психолога. Когнітивна складова полягає в чіткому розумінні майбутніми психологами власних моральних цінностей, переконань, а також цінностей, ідеалів суспільства, усвідомлення впливу загальносуспільних цінностей на суверенні, суперечностей між ними, їх вплив на професійне становлення особистості. Основними елементами когнітивної складової є знання про власні моральні цінності та загальносуспільні. Поведінкова складова СМЦ психолога передбачає його спроможність в усіх сферах життєдіяльності проявляти стійкі, автономні, незалежні від зовнішніх обставин власні моральні цінності: прояв альтруїзму, емпатії, відповідальності перед кимось і перед собою, автономності, незалежності, свободи, здатність до саморозкриття, саморозвитку, креативності, до захисту власної честі, гідності, творче

ставлення до життя, цінування теперішнього, а не минулого чи майбутнього. Рефлексивна складова передбачає здатність психолога до формування СМЦ через глибокий аналіз, переосмислення власних моральних знань, переконань, ідеалів, усвідомлення власної індивідуальності і її властивостей, виникнення життєвих планів. Основними критеріями, показниками сформованості СМЦ є наявність в майбутніх психологів прагнень до формування власної стійкої автономної ціннісної системи, до самоактуалізації, самореалізації, вдосконалення себе як професіонала, здатність автономно приймати професійне рішення, уявляти себе та інших як унікальних, неповторних особистостей з власним особистісним потенціалом, розуміння індивідуальних і загальносупільних моральних цінностей, здатність до їх аналізу, переосмислення, їх значущості у контексті професійної підготовки.

Метою констатувального експерименту було проаналізувати складові компоненти стійких моральних цінностей, виділити типи та рівні їх розвитку у студентів-психологів. Внаслідок детального теоретичного аналізу проблеми стійких моральних цінностей нами було сформовано конкретні завдання констатувального експерименту:

1. Дослідження змісту складових СМЦ у майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів: мотиваційно-потребової, когнітивної, поведінкової та рефлексивної.
2. Виокремлення, обґрунтування та проведення порівняльного аналізу типів СМЦ успішних практикуючих психологів та студентів-психологів.
3. Дослідження динаміки розвитку стійких моральних цінностей студентів-психологів з I-го по IV-ий курси та студентів магістратури.
4. Виділення рівнів розвитку СМЦ студентів психологів.

У процесі емпіричного дослідження ми дотримувались таких вимог щодо досліджуваних:

1. Добровільність виконання ними усіх завдань, тестів у процесі експерименту, звернення до них у формі прохання.

2. Позитивне, толерантне ставлення експериментатора до досліджуваних, повага до них.
3. Дотримання експериментатором психолого-педагогічного такту, заборона насилля у процесі впливу на досліджуваних, при наданні їм вказівок, зауважень.

Аналіз науково-психологічної літератури дав нам можливість виділити ряд основних принципів, яких потрібно дотримуватися при організації дослідження психологічних особливостей формування СМЦ у майбутніх психологів. До основних принципів у психології відносять: принцип об'єктивності психологічного дослідження, принцип дослідження психологічного явища в його розвитку, принцип багаторівневого та багатомірного існування предмета дослідження, принцип системності, принцип організації формувальних та розвивальних впливів, принцип творчої самодіяльності, принцип добровільності. У ході дослідження нами були реалізовані і спеціальні принципи: принцип ненанесення шкоди учасникам дослідження, принцип компетентності, принцип конфіденційності, принцип психопрофілактичного викладу матеріалу, принцип безпристрасності та ін. [3], [38], [55], [92], [124], [112].

Розглянемо детальніше перераховані принципи з урахуванням специфіки нашого дослідження.

Принцип об'єктивності психологічного дослідження особливостей формування СМЦ майбутніх психологів дозволяв вирішувати питання щодо достовірності, науковості отриманих у ході дослідження даних, а також тлумачення змісту предмета дослідження.

Принцип дослідження психологічного явища в його розвитку забезпечував вивчення особливостей СМЦ в безперервному розвитку, у процесі навчання студентів. Це означає, що особистісні моральні цінності слід розглядати як окремий атрибут теперішньої життєдіяльності студентів-психологів з врахуванням минулого і майбутнього. Цей принцип дає можливість дослідити динаміку розвитку стійких моральних цінностей у

студентів-психологів. Зміст та структура методів психологічного дослідження має включати в себе не тільки можливість діагностики, а й прогностичного аналізу впливу СМЦ на становлення майбутнього професіонала психолога.

Принцип багаторівневого та багатомірного існування предмета дослідження визначає стратегію психологічного дослідження, сприяє завершеності, узагальненості тлумачення поняття СМЦ, враховуючи різні рівні його існування, певну ієрархічну структуру. Загальне визначення поняття СМЦ, їх типів формулюється з урахуванням усіх можливих тлумачень їх змісту. Даний принцип є свідченням завершеності психологічного дослідження. Принцип системності є пояснюючим принципом наукового пізнання, який передбачає дослідження стійких моральних цінностей в їх взаємовпливі і взаємозв'язку між собою та з іншими психологічними явищами, процесами. Внаслідок таких зв'язків і залежностей предмет дослідження набуває нового, більш повного системного розуміння. Принцип організації формувальних та розвивальних впливів у ході взаємодії експериментатора з досліджуваними визначає результат цієї взаємодії, її потрібний та очікуваний ефект. Іншими словами, даний принцип визначає умови, за яких вплив дослідника на СМЦ може дійсно вважатися розвивальним. Принцип творчої самодіяльності вказує на основну рушійну силу розвитку власних моральних цінностей та змістовий напрям динаміки цього психологічного феномену. Психологічне дослідження організується як процес виявлення, констатації або ініціації акту творчої самодіяльності особистості. Суб'єкт у проявах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляє себе, а також в них формується та визначається. Поряд із цим виникає питання про організацію в процесі дослідження такого типу особистісних дій, зміст яких безпосередньо ініціює ефект саморозвитку індивідуального світу "Я" [172], на нашу думку, СМЦ особистості.

Отже, особистісно орієнтоване тлумачення сутності психологічного дослідження СМЦ майбутніх психологів, необхідність обґрунтування їх

доцільності у контексті професійної підготовки студентів-психологів, спрямоване до їх змісту та ініціювання їх розвитку. Складовими компонентами стратегії психологічного дослідження, спрямованого на досягнення психологічного впливу, є вибір адекватних засобів забезпечення цих змін. Таким чином, врахування перерахованих вище принципів дослідження психологічних особливостей формування СМЦ майбутніх психологів має сприяти більш продуктивній науковій взаємодії дослідника з респондентами.

Нагальною постала необхідність розробки загальної методики дослідження психологічних особливостей формування СМЦ майбутніх психологів, визначення чіткої послідовності дій у процесі здійснення наукового дослідження. На нашу думку, загальна методика повинна відображати увесь процес вивчення психологічних особливостей розвитку СМЦ майбутніх психологів. Варто зазначити, що у психологічному словнику термін «методика» визначено як «технічні прийоми реалізації методу з метою уточнення чи верифікації знань про об'єкт, який вивчається» [50, с. 291]. З іншого боку, метод – це спосіб, шлях досягнення мети.

Ми погоджуємось з думкою С.Д. Максименка про те, що наукове дослідження психології особистості як своєрідної, неповторної, цілісної системи, є серйозною проблемою, оскільки сучасна наука не володіє методом, який би був відповідним предмету дослідження. З вибору методу починається окремий акт дослідження, тому що він дає змогу виокремити предмет вивчення, сформулювати проблему, окреслити процес дослідження, оскільки метод концентрує накопичене знання. При виборі потрібного методу, методика головне значення має предмет дослідження [110]. Будь-який метод повинен бути втілений на практиці. Таку можливість йому дають окремі методики, за допомогою яких дослідник збирає емпіричні дані [96, с. 57]. Беручи до уваги точки зору різних науковців, нами дібрано комплекс методів та методик як певну послідовність виконання пізнавальних і перетворювальних дій щодо СМЦ майбутніх психологів з метою вирішення

поставлених нами завдань дослідження. Вибір методів дослідження визначався з врахуванням предмету дослідження, відповідних ситуацій реалізації, а також важливістю та необхідністю отримання достовірних, системних результатів, коректних методів математичної обробки отриманих результатів.

Для проведення експериментального дослідження нами було підібрано систему, комплекс психологічних методів – конкретних засобів реалізації психологічного пізнання предмету нашого дослідження [79, с.59-89]. Зокрема, нами були вибрані такі методи дослідження:

1) теоретичні методи дослідження: аналіз, систематизація, класифікація, типологізація, узагальнення, метод моделювання;

2) методи емпіричного вивчення предмету дослідження: спостереження, усного (бесіда), та письмового (анкетування), опитування, методи тестування, аналіз результатів професійної діяльності психологів, метод експертних оцінок та ін.;

3) методи математичної обробки отриманих результатів: використовувалися для опрацювання емпіричних даних і встановлення кількісних залежностей між досліджуваними явищами [179], [182]: для встановлення достовірності відмінностей між окремими психологічними показниками: t-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок, U-критерій Манна-Уїтні; для встановлення кореляційних зв'язків використовувався кореляційний аналіз за К. Пірсоном.

Розробляючи програму дослідження психологічних особливостей СМЦ майбутніх психологів як цілісний завершений цикл, ми передбачили три етапи [79, с.48-53]. При складанні програми дослідження ми враховували рекомендації Л.В. Кулікова [96] та І.П. Манохи (цитув. за [78]). Зміст кожного етапу та його тривалість висвітлено у таблиці 2.1.

Варто зазначити, що тривалість етапів дослідження була зумовлена змістом, складністю заходів, що проводились на кожному з них. Так, під час теоретичного аналізу проблеми СМЦ особистості, зокрема психолога,

виникали труднощі, що пов'язані з виокремленням поняття СМЦ у дослідженнях вітчизняних та зарубіжних психологів, а тривалість констатувального експерименту дослідження, була пов'язана із складністю залучення студентів-психологів різних курсів, успішних практикуючих психологів до участі в ньому.

Таблиця 2.1

**Етапи дослідження психологічних особливостей
формування СМЦ майбутніх психологів**

Етапи дослідження	Зміст етапів дослідження	Тривалість етапів дослідження
1	2	3
Перший етап	Вибір предмета дослідження, визначення загальних принципів щодо вивчення особливостей СМЦ майбутніх психологів	2014 р.
Другий етап	Теоретичне дослідження сутності, змісту поняття СМЦ загалом та у майбутніх психологів зокрема, аналіз соціально-психологічних чинників розвитку СМЦ майбутніх психологів	2014 - 2015 р.
Третій етап	Емпіричне дослідження психологічних особливостей сформованості СМЦ у майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів	2015р.- 2018 р.
1-ий під етап	Розробка концепції експериментального дослідження, визначення його мети, завдань, формулювання гіпотез, підбір адекватних взаємодоповнюючих і взаємопов'язаних методів і методик дослідження, пошуквибірки досліджуваних	2015 р.
2-ий під етап	Реалізація констатувального експерименту на основі застосування комплексу психологічних методів	2015-2016 р.
3-ій під етап	Аналіз та узагальнення результатів констатувального експерименту, реалізація формувального експерименту, інтерпретація отриманих результатів дослідження, розробка практичних психолого-методичних рекомендацій для майбутніх психологів	2016-2018 р.

На **першому етапі** нами було визначено предмет дослідження, розроблено його загальні принципи та етапи. На даному етапі ми запланували виконання наступних завдань:

- проаналізувати та узагальнити стан розробленості проблеми, дослідити ціннісну систему особистості, зокрема майбутніх психологів, що дозволило нам виокремити СМЦ як предмет нашого дослідження;

- виокремити СМЦ як особливий вид стійких, особистісно значущих, індивідуальних, смисложиттєвих моральних утворень, що дають можливість людині самооцінювати своє життя та життя інших людей;

- визначити мету, завдання, тип дослідницьких дій, які доцільно застосовувати щодо предмета дослідження (теоретичні, емпіричні та ін.).

Показником завершеності даного етапу дослідження є міра позитивного змістовного співвідношення: змісту предмета дослідження та масштабу спрямованих на нього пізнавальних дій. Це дало нам можливість уникнути неефективних неадекватних дослідницьких дій під час організації дослідження, розробити теоретичну модель розвитку СМЦ психолога.

На **другому етапі** зроблено теоретичний аналіз сутності та змісту СМЦ майбутніх психологів. Головною метою даного етапу є визначення змістовної характеристики стійких моральних цінностей у майбутніх психологів, пояснення та інтерпретація отриманих емпіричних даних, які розкривають сутність, зміст, функції предмета дослідження. У ході даного етапу дослідження нами були поставлені такі завдання:

- зробити теоретичний аналіз змісту поняття СМЦ особистості загалом та майбутніх психологів зокрема, виявити соціально-психологічні чинники їх розвитку у студентів-майбутніх психологів;

- визначити умови організації емпіричного дослідження психологічних особливостей власних моральних цінностей майбутніх психологів, з'ясувати якісну своєрідність методів емпіричного дослідження, які будуть використані у ході дослідження.

За результатами другого етапу емпіричного дослідження нами було заплановано, насамперед, виокремити СМЦ майбутніх психологів як особливого виду моральних цінностей, обґрунтувати їх важливість у контексті їх професійної підготовки у ВНЗ, проаналізувати соціально-психологічні чинники, які впливають на формування цінностей майбутніх психологів. Отже, другий етап нашого дослідження присвячено теоретичному вивченню проблеми формування СМЦ майбутніх психологів, а також побудові теоретичної моделі дослідження в цілому.

Третій етап – емпіричне дослідження психологічних особливостей сформованості СМЦ майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів. На першому підетапі цього етапу було розроблено концепцію експериментальної роботи, визначено мету, завдання, підібрано взаємопов'язані, взаємодоповнюючі, адекватні методи та методики дослідження, організовано вибірку досліджуваних. Пілотажне дослідження здійснювалося нами з метою перевірки надійності та інформативності обраних методів та засобів реалізації поставлених завдань, порівняльного аналізу особистісних моральних цінностей майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів.

Другий підетап третього етапу дослідження полягав у проведенні констатувального експерименту з використанням комплексу психологічних методик. Були виокремлені типи СМЦ психолога, емпірично досліджено динаміку розвитку, окремі складові та загальні тенденції їх становлення у майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів.

Третій підетап третього етапу дослідження полягав в узагальненні результатів констатувального експерименту, проведенні формувального експерименту, інтерпретації отриманих результатів дослідження, розробці практичних та методичних рекомендацій для майбутніх психологів щодо розвитку власних, стійких моральних утворень.

Для здійснення аналізу отриманих емпіричних даних та їх інтерпретації ми застосовували, крім того спеціальні методи:

- контекст-аналіз – з метою узагальнення змістової інформації, отриманої від респондентів (письмові роботи, розповіді тощо);

- методи математичної обробки даних з метою аналізу кількісних показників та виявлення проблем із їх розвитку у студентів ЗВО (r-критерій Пірсона для встановлення достовірності кореляційного зв'язку між окремими показниками дослідження; t-критерій Ст'юдента для залежних вибірок (для встановлення достовірності відмінностей між показниками СМЦ майбутніх психологів до та після формувального експерименту); t-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок для встановлення достовірності відмінностей між показниками СМЦ майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів) [182]. Якщо розподіл ознак в кожній вибірці не відповідає нормальному розподілу, то для порівняння середніх значень двох незалежних вибірок застосовувався U-критерій Манна-Уїтні.

На основі отриманих результатів експериментального дослідження нами було:

- виокремлено СМЦ як особливий вид стійких, автономних, незалежних утворень, які допомагають особистості оцінювати власне життя та життя інших людей;

- виявлено соціально-психологічні чинники розвитку СМЦ у майбутніх психологів;

- розроблено програму формування СМЦ майбутніх психологів у ЗВО;

- розроблено та обґрунтовано практичні та методичні рекомендації щодо формування стійких моральних цінностей у майбутніх психологів.

Такий підхід до розробки структури програми експериментального дослідження дав нам можливість у логічній послідовності провести теоретичне та емпіричне вивчення психологічних особливостей формування СМЦ майбутніх психологів.

На етапі констатувального експерименту дослідження нами були використані такі методи:

1. Спостереження – цілеспрямована фіксація проявів суверенної, автономної поведінки майбутніх психологів у різних ситуаціях, відстоювання власних переконань, цінностей: під час практики, практичних, лабораторних занять, при спілкуванні з однолітками, викладачами та ін. Метод спостереження здійснювався послідовно і систематично. Крім того, з метою отримання об'єктивних даних застосовувалось включене і невключене, приховане, структуроване спостереження.

2. Анкетування – це набір упорядкованих запитань, логічно пов'язаних із основним завданням дослідження, який ми використовували для дослідження когнітивного компоненту СМЦ майбутніх психологів. Анкета була спрямована на вивчення знань, уявлень досліджуваних про загальносуспільні і власні моральні цінності, переконання, ідеали, відповідно до цього розроблялися типи запитань, визначалися їх кількість та порядок. Зокрема, питання анкети «Назвіть власні моральні цінності», «Назвіть власні моральні цінності, яких ви дотримуетесь в будь-яких ситуаціях», «Які моральні якості ви найбільше цінуєте в інших людях?» дадуть можливість проаналізувати особистісні моральні цінності майбутніх психологів. Оскільки СМЦ є похідними від загальносуспільних цінностей, то нашою метою було також дослідити рівень усвідомленості майбутніми психологами і загальносуспільних цінностей (питання «Для сучасного українського суспільства які цінності є найбільш актуальними?», «Чи відрізняються вони від цінностей інших країн», «Чи є актуальними сьогодні моральні цінності в суспільстві? Назвіть, які саме»). Загалом анкета складалась із 13 запитань.

Для вивчення переважаючого типу СМЦ майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів нами використовувалась спеціально розроблена анкета. Вона містила список із 25 моральних якостей психолога, які відображають 5 типів СМЦ психолога. Завдання досліджуваних полягало у ранжуванні списку моральних якостей психолога від 1 до 25 у порядку

значимості, надаючи 1-ий номер найбільш важливій моральній якості психолога.

3. Метод експертних оцінок – з метою отримання узагальненої оцінки особливостей сформованості структурних компонентів СМЦ у майбутніх психологів з боку незалежних експертів. Незалежними експертами виступили 42 особи, серед яких: досвідчені викладачі кафедри психології та соціальної роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, кафедри психології Комунального закладу «Вінницька академія неперервної освіти», які мають досвід роботи психолога, а також практикуючі психологи, спеціалісти першої та вищої категорії, психологи-методисти м. Вінниці та Вінницької області. Головним серед усіх критеріїв відбору експертів була їх компетентність у проблемі фахової підготовки психологів.

4. Психодіагностичне тестування. Для психодіагностичного методу характерним є його оцінна спрямованість, завдяки якій досягається кількісна і якісна інтерпретація явища, яке досліджується. Для досягнення цього потрібно дотримуватись деяких, характерних для психодіагностичного методу, вимог. Завершене психодіагностичне дослідження повинно містити елементи пояснення, висвітлення причин, розробку відповідних практичних рекомендацій.

Нами була використана методика смисложиттєвих орієнтацій «СЖО», яка є адаптованою Д.О. Леонтєвим версією теста «Ціль в житті» (Purpose-in-Life Test, PIL) Джеймса Крамбо і Леонарда Махоліка [102]. Дана методика використана нами у роботі з успішними практикуючими психологами для встановлення зв'язку типів СМЦ з іншими особистісними характеристиками. Методика була розроблена авторами на основі теорії прагнення до сенсу В. Франкла, дає можливість діагностувати «джерело» сенсу життя, яке може бути знайдене людиною або в майбутньому (цілі), або в теперішньому (процес), або в минулому (результат), або в усіх трьох складових життя. Зокрема, ми звертали увагу на високі бали за шкалою «Цілі в житті», які

свідчать про наявність у досліджуваних цілей в майбутньому, надають життю осмисленості, спрямованості, тимчасову перспективу. Низькі бали характерні для досліджуваних, які живуть сьогоднішнім чи вчорашнім днем; високі показники за шкалою «процес», які свідчать про те, що досліджуваний сприймає своє життя як цікаве, наповнене сенсом; високі бали за шкалою «локус контролю – Я» (Я – господар життя), які свідчать про уявлення досліджуваного про себе як про сильну особистість, наділену достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя відповідно до своїх цілей і сенсу [102].

Для діагностики мотиваційно-потребової складової ми використовували методику діагностики задоволеності базових потреб особистості «Піраміда» А. Маслоу [72]. Ми вважаємо, що незадоволена потреба у самоактуалізації (28-42 балів) спонукатиме майбутніх психологів до формування власних, автономних, незалежних моральних цінностей. Показник за методикою А. Маслоу 28-42 балів свідчить про зону незадоволення певної потреби (дана потреба є для особистості найбільш актуальною), 15-27 балів – зона часткового незадоволення потреби, 3-14 балів – зона задоволеності потреби, відповідно дана потреба не може бути мотивом соціально-психологічної активності майбутнього психолога.

Також для діагностики цієї складової СМЦ майбутніх психологів нами використана «Методика діагностики мотиваторів соціально-психологічної активності особистості», яка допомагає визначити основні потреби-мотиватори особистості [201]. Дана методика діагностує три шкали: досягнення успіху в цілому, прагнення до влади, тенденція до афіліації. Показник від 7-ми і менше балів свідчить про низький рівень вираженості мотиву, 8-18 балів – середній рівень, 19 і більше балів – високий рівень. Ми вважаємо, що високі показники (19 балів і більше) за шкалою досягнення успіху в цілому, сприяють формуванню СМЦ майбутніх психологів.

Поведінкову складову СМЦ майбутніх психологів ми досліджували за допомогою Самоактуалізаційного тесту САМОАЛ Е. Шострома,

модифікований Н.Ф. Каліною для діагностики ступеня і особливостей самоактуалізації особистості як основного мотиватора формування СМЦ досліджуваних [201, с. 426-433].

Тест включає такі шкали:

- орієнтація в часі, яка показує якою мірою людина живе теперішнім, не відкладає своє життя на «потім». Високий показник за шкалою (10-15 балів) характерний для осіб, які добре розуміють екзистенційну цінність життя «тут і тепер»;
- цінності, високий бал (10-15 балів) за якою свідчить, що людина приймає цінності самоактуалізаційної особистості, таких як істина, добро, краса, цілісність, життєвість, унікальність, справедливість, порядок, самодостатність та ін.;
- погляд на природу людини, високі показники за даною шкалою (10-15 балів) описують віру в людей, в могутність людських можливостей, природну симпатію і довіру до людей, чесність;
- потреба в пізнанні, яка описує безкорисливу тягу до нового, інтерес до об'єктів, прямо не пов'язаних з задоволенням певних потреб;
- креативність, або прагнення до творчості, яка відображає творче ставлення особистості до життя;
- автономність, високі показники за даною шкалою (10-15 балів) характеризують особистість як автономну, незалежну, вільну, зрілу;
- спонтанність, високий показник за даною шкалою (10-15 балів) свідчить про те, що самоактуалізація стала способом життя, а не його мрією чи прагненням. Спонтанність співвідноситься з такими цінностями, як свобода, природність;
- саморозуміння, високі показники за якою (10-15 балів) характеризують особистість як таку, яка не схильна підмінювати власні смаки і оцінки зовнішніми соціальними стандартами (орієнтована «зсередини» особистість);

- аутосимпатія (позитивна Я-концепція, яка є джерелом стійкої адекватної самооцінки);
- контактність, яка визначає здатність до встановлення міцних позитивних взаємозв'язків з оточуючими;
- гнучкість у спілкуванні, яка співвідноситься з наявністю чи відсутністю соціальних стереотипів, високі показники відображають орієнтацію особистості на особистісне спілкування без брехні і маніпуляцій.

Рефлексивну складову СМЦ майбутніх психологів ми досліджували за допомогою методики Тесту «Шкала екзистенції» (ШЕ) А. Ленгле і К. Орглер, яка визначає суб'єктивне відчуття особистістю екзистенційної наповненості життя. Так, методика містить шкалу екзистенції (SD), яка діагностує здатність людини відійти на дистанцію стосовно самої себе, сприймати ситуацію, аналізувати її, орієнтацію в діях на сенс, а не на результат (високий показник – 43-48 балів, середній показник – 35,5, низький показник – 26 балів і менше) [94].

Система ціннісних орієнтацій майбутніх психологів є основою їх ставлення до оточуючих людей, до навколишнього і до самого себе. Для вивчення ціннісних орієнтацій майбутніх психологів ми досліджували за допомогою методики «Морфологічний тест життєвих цінностей» В.Ф. Сопова та Л.В. Карпушиної [75], [186], яка визначає загалом мотиваційно-ціннісну структуру особистості. Під терміном «цінність» автори методики розуміють ставлення особистості до життєвого факту, об'єкту і визнання його як такого, що є життєво важливим. Життєві цінності реалізуються в різних сферах життєдіяльності: сфера професійного життя, освіти, сімейного життя, суспільної активності, розваг, фізичної активності (потреба в рухах). Запропоновані цінності зводяться у дві групи: духовно-моральних та егоїстично-престижних цінностей. Високі та низькі показники інтерпретуються авторами методики окремо, порівнюючи їх між собою. Найбільш вираженою життєвою цінністю вважається та, яка отримала 8-10 стенів, неприйнятними для особистості вважаються ті цінності, які отримали

1-3 стени. Виходячи з мети нашого дослідження, нас більше цікавлять духовно-моральні цінності, які представлені такими типами цінностей:

- розвиток себе (пізнання власних індивідуальних особливостей, постійний розвиток власних здібностей та інших особистісних характеристик);
- духовне задоволення (керівництво моральними принципами, надання переваги духовним потребам над матеріальними);
- креативність (реалізація власних творчих можливостей, прагнення змінювати навколишню дійсність);
- активні соціальні контакти (встановлення доброзичливих відносин в різних сферах соціальної взаємодії, розширення власних міжособистісних зв'язків, реалізація власної соціальної ролі).

Егоїстично-престижні цінності представлені такими типами цінностей:

- власний престиж (досягнення власного визнання суспільством через наслідування встановлених соціальних вимог);
- високе матеріальне положення (матеріальне благополуччя як основний сенс існування);
- досягнення (постановка і вирішення певних життєвих завдань як основних життєвих факторів);
- збереження власної індивідуальності (перевага власних переконань, думок над загальноприйнятими, захист власної неповторності і незалежності).

Як бачимо, перші чотири життєві цінності відображають духовно-моральну спрямованість особистості, інші чотири – егоїстично-престижну. Однак, для більш повної інтерпретації отриманих даних нам представлялось важливим дослідити обидві групи цінностей. Крім того, цінність «збереження власної індивідуальності» відображає егоїстично-престижну групу цінностей, однак ми вважаємо, що значущість даної цінності для психологів сприяє формуванню у них стійких, автономних моральних цінностей.

Для вивчення ціннісних орієнтацій майбутніх психологів ми використовували методику «Ціннісні орієнтації» М.Рокича, яка побудована на прямому ранжуванні списку цінностей [73]. Автор методики розрізняє два типи цінностей: термінальні (це цінності-цілі, переконання в тому, що кінцева мета існування людини варта того, щоб до неї прагнути) та інструментальні (це цінності-засоби: переконання в тому, що певному способу дій чи властивості особистості надається перевага в будь-якій ситуації). Досліджуваним потрібно у порядку значущості розставити окремо два списки цінностей по 18 у кожному. Домінуюча спрямованість ціннісних орієнтацій досліджуваних фіксується як зайнята ними життєва позиція. Аналізуючи ієрархію цінностей досліджуваних, ми звернули увагу в першу чергу на групи термінальних цінностей: цінності професійної самореалізації (активне діяльнісне життя, цікава робота, розвиток), етичні цінності (відповідальність, незалежність), цінності самоствердження (сміливість у відстоюванні власної думки, незалежність, свобода, творчість) [73].

Для дослідження типів СМЦ психолога нами використовувалась авторська методика, яка складається з 25-ти моральних якостей психолога. Досліджуваним потрібно проранжувати їх у порядку значимості від 1 до 25, надаючи ранг №1 найбільш важливій моральній якості психолога, ранг №25 – найменш важливій і т.д. Вибір респондентами пунктів 1, 6, 11, 16, 21 як найбільш важливих моральних якостей психолога свідчить про вираженість суверенних моральних цінностей, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя.

Вибір пунктів 2, 7, 12, 17, 22 свідчить про вираженість у досліджуваних суверенних моральних цінностей, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність.

Вибір досліджуваними пунктів 3, 8, 13, 18, 23 свідчить про вираженість суверенних моральних цінностей, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості.

Вибір досліджуваними пунктів 4, 9, 14, 19, 24 як найбільш важливих моральних якостей психолога свідчить про вираженість суверенних моральних цінностей, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала.

Вибір досліджуваними пунктів 5, 10, 15, 20, 25 як найбільш важливих моральних якостей психолога свідчить про вираженість суверенних моральних цінностей, які відображають спрямованість психолога на клієнта.

На основі вираженості певних видів цінностей майбутніх психологів, а також на основі аналізу структурних компонентів СМЦ визначено рівні розвитку СМЦ майбутніх психологів.

3. Нами було проведено пряме ранжування списку найбільш важливих моральних цінностей успішного практикуючого психолога. Дане дослідження проводилось у два етапи. На першому етапі ми запропонували успішним практикуючим психологам проранжувати у порядку значущості найбільш важливі моральні цінності психолога, на другому етапі таку саму процедуру було проведено зі студентами-психологами. Варто зазначити, що у запропонованому списку особистісних цінностей були відображені СМЦ різних типів, які відображають різні аспекти професійної діяльності психолога. Така процедура дала нам можливість визначити найбільш важливі СМЦ в успішних практикуючих психологів та студентів-психологів, зробити їх порівняльний аналіз. Даний етап роботи дав можливість одержати інформацію та спланувати роботу щодо подальшої організації та проведення наступних етапів експерименту.

У процесі емпіричного дослідження СМЦ майбутніх психологів виявлялася їх психологічна структура, визначалися особливості, динаміка та детермінанти їх розвитку. Експериментальне дослідження психологічних особливостей формування стійких моральних цінностей у майбутніх психологів полягало не тільки в організації вивчення, виборі адекватних меті психологічних методів і методик, а також в узагальненні результатів окремих

досліджень, у встановленні логічного зв'язку між фактами, причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей.

Дослідження проводилося на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського та на базі КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти». У дослідженні взяло участь 235 студентів-психологів та 98 успішних практикуючих психологів м.Вінниці та Вінницької області.

2.2. Емпіричне дослідження суверенних моральних цінностей майбутніх психологів

Як нами уже зазначалось, мотиваційно-потребова складова СМЦ майбутніх психологів передбачає наявність в особистості потреб, які зумовлюють розгортання певних мотивів (інтересів, бажань), конкретну мету розвитку стійких автономних, незалежних моральних цінностей майбутнього психолога (розвиток себе як професіонала, прагнення до самореалізації, самоактуалізації, потреба у постійному самовдосконаленні, прагнення до ідентичності, до пізнання себе і світу загалом та ін.). Отже, основою будь-якої діяльності є мотивація, тому ми вважаємо, що мотиваційно-потребова складова є базою формування СМЦ майбутніх психологів. Особливої уваги заслуговує потреба особистості в самоактуалізації, яка передбачає прагнення людини до якнайповнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей.

Кількісний та якісний аналіз результатів емпіричного дослідження дав нам можливість виділити такі рівні розвитку мотиваційно-потребової складової СМЦ майбутніх психологів: низький, середній та високий. Критеріями виокремлення таких рівнів розвитку даної складової, на думку незалежних експертів, є наступні: вираженість потреби в самоактуалізації, прагнення до самореалізації (бажання майбутніх психологів до якнайповнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей,

прагнення до реалізації у професійній діяльності власних потенційних можливостей, здібностей, покликань), сформованість морального ідеалу, прагнення до досягнення успіху в цілому.

Високий рівень розвитку мотиваційно-потребової складової СМЦ майбутніх психологів передбачає: значну перевагу у вираженості прагнення до самоактуалізації, до самореалізації, порівняно з іншими мотивами соціально-психологічної активності майбутніх психологів, бажання реалізувати свій професіоналізм, досягнути високих результатів у професійній діяльності, отримувати задоволення від виконання складних завдань, які дають можливість для особистісного розвитку, усвідомлення власного морального ідеалу. Середній рівень розвитку мотиваційно-потребової складової СМЦ майбутніх психологів характеризується частковою вираженістю прагнення досліджуваних до самореалізації поряд із наявністю інших особистісних потреб: у безпеці, у міжособистісних стосунках, повазі (потреба у самореалізації знаходиться у зоні часткового задоволення). У таких осіб є певна розмитість образу власного морального ідеалу. Низький рівень мотиваційно-потребової складової СМЦ майбутніх психологів характерний для досліджуваних, у яких потреба у самореалізації не виражена, сформованість морального ідеалу недостатня. Актуальними для них є інші види потреб: потреба у безпеці, прагнення до групового визнання і поваги. Дані рівні та критерії брались до уваги, оцінювались при проведенні констатувального експерименту.

Узагальнені результати дослідження мотиваційно-потребової складової СМЦ майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів представлені нами в табл. 2.2., 2.3. та рис.2.1. На основі аналізу емпіричних даних встановлено, що у 48,5% майбутніх психологів різних курсів мотиваційно-потребова складова сформована на високому рівні, у 30,6% досліджуваних - на середньому рівні, а у 20,9% досліджуваних - на низькому рівні.

Нами досліджено вікові закономірності розвитку мотиваційно-потребової складової СМЦ майбутніх психологів, а саме їх динаміку з I-го курсу до IV-го та до магістратури. Зокрема, аналіз отриманих результатів (табл.2.2) засвідчив, що серед студентів старших курсів значно менше осіб з низьким рівнем розвитку мотиваційно-потребової складової СМЦ: таких 29,1% – у першокурсників, 24,1% – у другокурсників, 16,7% – у третьокурсників і 12,5% – у четвертокурсників, 17,5 – у студентів-магістрів. При цьому відповідно зростає від I-го курсу до магістратури кількість досліджуваних з високим рівнем розвитку даного компоненту СМЦ (від 36,4% досліджуваних першокурсників до 62,5% у студентів-магістрів).

Таблиця 2.2

Рівні розвитку мотиваційно-потребової складової
СМЦ у майбутніх психологів

№ з/п	Рівні розвитку мотиваційно-потребової складової СМЦ	I курс (у %)	II курс (у %)	III курс (у %)	IV курс (у %)	Магістри (у %)	Загалом (у %)
1	Високий	36,4	39,7	52,4	60,0	62,5	48,5
2	Середній	34,5	36,2	30,9	27,5	20,0	30,6
3	Низький	29,1	24,1	16,7	12,5	17,5	20,9
4	Всього	100	100	100	100	100	100

Показники середнього рівня розвитку мотиваційно-потребової складової СМЦ у майбутніх психологів змінюються несуттєво. А показники низького рівня розвитку даної складової знижуються за рахунок зростання кількості студентів з високим рівнем. Особливо варто відмітити, що для більшої частини (62,5%) досліджуваних студентів-магістрів психологів характерним є високий рівень мотиваційно-потребової складової СМЦ, що засвідчує про наявність у них більш високого прагнення до самоактуалізації, самовдосконалення, самореалізації себе як майбутнього професіонала.

Таблиця 2.3

Рівні розвитку мотиваційно-потребової складової
СМЦ в студентів психологів та успішних практикуючих психологів

№ з/п	Рівні розвитку мотиваційно- потребової складової СМЦ	Студенти-психологи (у %)	Успішні практикуючі психологи (у %)
1	Високий	48,5	55,1
2	Середній	30,6	34,7
3	Низький	20,9	10,2
4	Всього	100	100

Результати дослідження мотиваційно-потребової складової СМЦ успішних практикуючих психологів суттєво відрізняються від результатів вивчення майбутніх психологів (табл.2.3). Зокрема, низький рівень характерний тільки для 10,2% досліджуваних успішних практикуючих психологів. Показник високого рівня розвитку даної складової у них є дещо вищим від показника, виявленого у студентів-психологів (48,5 % проти 55,1 %).

Методами математичної статистики (t-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок) доведено існування відмінностей у показниках мотиваційно-потребової складової СМЦ у студентів-психологів I, II курсів та успішних практикуючих психологів: $t=4,856$, при $p \leq 0,01$ (додаток 6). Відмінностей у показниках мотиваційно-потребової складової СМЦ студентів-психологів IV курсу і студентів магістрів та показниками успішних практикуючих психологів методами математичної статистики не виявлено. Це свідчить про те, що у студентів-психологів I-го та II-го курсів потреба у самоактуалізації себе як майбутнього фахівця є недостатньо вираженою. Натомість показники даної потреби у студентів-психологів IV-го курсу і магістратури з одного боку та успішних практикуючих психологів з іншого суттєво не відрізняються: студенти-психологи старших курсів прагнуть самоствердження, самоактуалізації в обраній професії.

Крім того, нами встановлено наявність кореляційного зв'язку між потребами у самоактуалізації з: у студентів-психологів з прагненням до афіліації ($r_{\text{емп.}}=0,968$, при $p \leq 0,01$), а в успішних практикуючих психологів – з прагненням досягти успіху в цілому ($r_{\text{емп.}}=0,917$, $p \leq 0,01$), із прагненням до афіліації ($r_{\text{емп.}}=0,765$, $p \leq 0,01$). Цей факт ми пояснюємо залежністю майбутніх психологів від думки оточуючих про них, а відповідно орієнтацію на загальносуспільні норми і правила, а не на власні переконання. Натомість успішні практикуючі психологи, крім суспільного визнання і схвалення, зосереджені на досягненні успіху у справі, якою займаються.

Нами встановлено наявність кореляційного зв'язку у майбутніх психологів і в успішних практикуючих психологів прагнення до самоактуалізації із проявом автономності, креативності, спонтанності, саморозуміння, шкалою орієнтації в часі, шкалою цінностей (додаток Г, Д), що підтверджує наше припущення про те, що мотиваційно-потребова складова є визначальною у структурі СМЦ.

Результати емпіричного дослідження мотиваційно-потребової складової СМЦ майбутніх психологів різних курсів навчання представлено також на рис.2.1. Результати констатувального експерименту показали, що у досліджуваних з низьким рівнем розвитку даної складової вираженими є інші види потреб, які, на нашу думку, прямо не пов'язані із підготовкою до здійснення професійної діяльності, як виявлено у бесідах із студентами, це потреби у повазі, безпеці, у міжособистісних стосунках.

Варто відмітити також, що у студентів-психологів третього курсу відбувається різке збільшення кількості досліджуваних з високим рівнем розвитку мотиваційно-потребової складової СМЦ (52,4%). Цей факт ми пов'язуємо з тим, що саме на третьому курсі студенти-психологи починають вивчати більше навчальних дисциплін практичного спрямування (психологічне консультування, основи психологічної корекції, психодіагностика та ін., вони беруть активну участь у психологічній

практиці), що дає їм можливість глибше зрозуміти, зацікавитись професією психолога, збільшити вимоги до себе як фахівця-психолога.

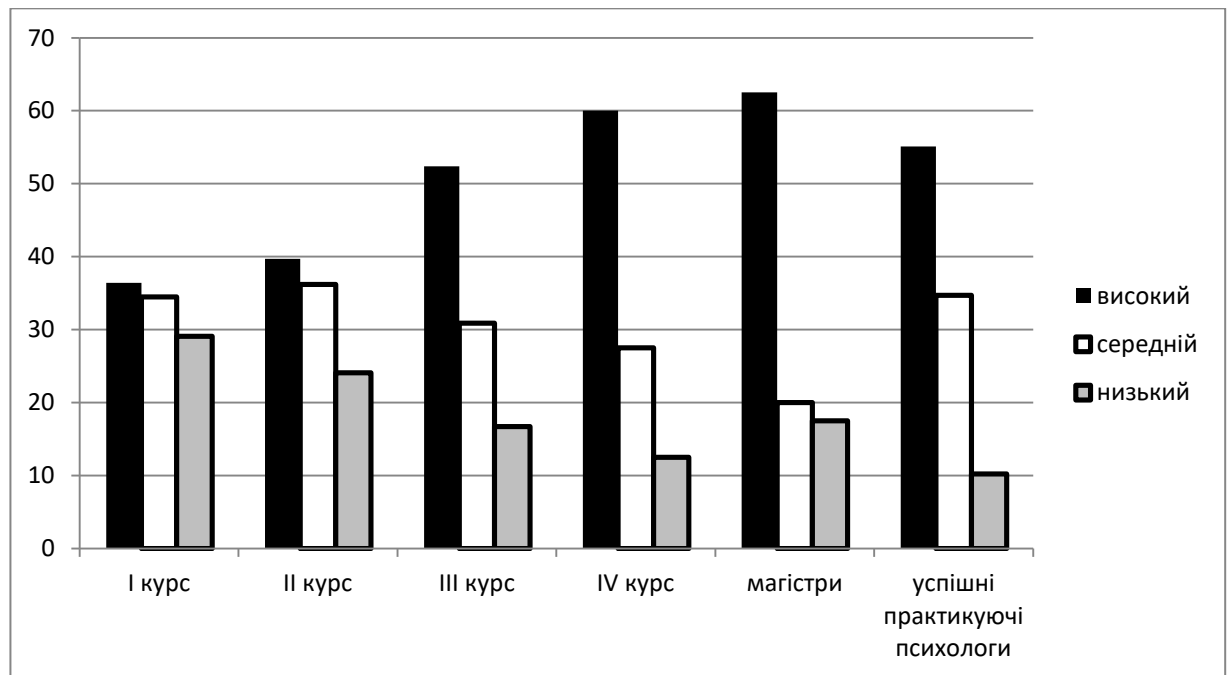

Рис. 2.1. Особливості розвитку мотиваційно-потребової складової СМЦ у студентів психологів та успішних практикуючих психологів

Отже, як бачимо з результатів емпіричного дослідження, майже половині досліджуваних студентів-психологів (48,5%) властивий високий рівень розвитку мотиваційно-потребової складової СМЦ, що свідчить про їх прагнення до самоактуалізації. Проте більше половини з них мають середній та низький рівні розвитку зазначеної складової СМЦ особистості психолога.

Когнітивна складова СМЦ характеризує наявність знань, уявлень людини про власні моральні цінності, переконання, їх доцільність та раціональність. Багатьма науковцями висловлюється думка про те, що особистісні моральні цінності є похідними від суспільних цінностей. Вони завжди мають бути усвідомлені людиною. Когнітивна складова СМЦ майбутніх психологів передбачає також і їх знання про цінності, ідеали суспільства, розуміння їх значення і сенсу для свого професійного розвитку. Основним елементом когнітивної складової СМЦ є обізнаність індивіда про

загальносуспільні і власні моральні цінності, переконання, усвідомлення власного морального ідеалу.

Кількісний та якісний аналіз отриманих в дослідженні результатів дав нам можливість виділити три рівні розвитку когнітивної складової СМЦ у майбутніх психологів: високий, середній та низький. На думку незалежних експертів, критеріями виділення таких рівнів розвитку когнітивної складової є: 1) наявність знань, уявлень про власні та загальносуспільні моральні вимоги, цінності; 2) розуміння їх значення та сутності; 3) усвідомлення власних моральних цінностей та їх доцільності для здійснення професійної діяльності.

Високий рівень розвитку когнітивної складової СМЦ майбутніх психологів передбачає: високий рівень розвитку моральних знань, глибоке розуміння змісту моральних понять, чітке усвідомлення їх доцільності для здійснення професійної діяльності, реалізації власних моральних цінностей, усвідомлення загальносуспільних моральних цінностей. Середній рівень когнітивної складової СМЦ майбутніх психологів передбачає: середній рівень розвитку моральних знань, розуміння змісту більшості моральних понять, загальносуспільних моральних цінностей, їх доцільності для професійної діяльності. Наявна нечіткість розрізнення власних моральних цінностей від загальносуспільних. Низький рівень когнітивної складової СМЦ передбачає недостатній рівень розвитку моральних знань, сформованості моральних переконань, неусвідомлене наслідування загальносуспільних моральних цінностей, невизначеність у власних моральних цінностях, нерозуміння їх значущості для професійної діяльності.

Узагальнені результати дослідження когнітивної складової СМЦ майбутніх психологів представлені нами у табл. 2.4, 2.5 та на рис.2.2. Як видно з табл. 2.4, високий рівень розвитку когнітивної складової характерний для 22,6% майбутніх психологів, середній рівень – для 49,4%, 28,0% досліджуваних мають низький рівень. Отримані результати дослідження дали нам можливість зробити висновок про те, що тільки у

четвертої частини досліджуваних майбутніх психологів є наявні моральні знання, уявлення про моральні категорії, розуміння змісту моральних понять, чітке усвідомлення власних моральних цінностей, їх необхідності для здійснення професійної діяльності.

З табл. 2.4 можна зробити висновок щодо зміни когнітивної складової СМЦ у майбутніх психологів з I-го курсу по магістратуру. Зокрема, для переважної більшості досліджуваних першокурсників (49,4%) характерний середній рівень розвитку когнітивної складової особистісних моральних цінностей.

Таблиця 2.4

Рівні розвитку когнітивної складової
СМЦ у майбутніх психологів

№ з/п	Рівні розвитку когнітивної складової СМЦ	I курс (у %)	II курс (у %)	III курс (у %)	IV курс (у %)	Магістри (у %)	Загалом (у %)
1	Високий	18,2	20,7	23,8	25,0	27,5	22,6
2	Середній	49,1	50,0	50,0	47,5	50,0	49,4
3	Низький	32,7	29,3	26,2	27,5	22,5	28,0
4	Всього	100	100	100	100	100	100

Першокурсники розуміють зміст багатьох моральних понять, усвідомлюють загальносуспільні моральні цінності, їх значення для виконання психологом професійної діяльності, однак їм складно виокремити, оцінити власні моральні цінності. Показники розвитку когнітивної складової СМЦ у досліджуваних першого і другого курсу суттєво не відрізняються.

У табл. 2.5 представлено особливості сформованості когнітивної складової СМЦ у студентів психологів та в успішних практикуючих психологів. Слід відмітити суттєві відмінності за усіма рівнями розвитку когнітивної складової між показниками майбутніх психологів та психологів-практиків. Як засвідчили додатково проведені спостереження, бесіди, це зумовлено тим, що студентам-психологам в сучасних умовах розвитку

суспільства досить складно знайти моральні взірці, зрозуміти істинні моральні цінності суспільства. Для них у цьому контексті характерне явище когнітивного дисонансу.

Таблиця 2.5

Рівні розвитку когнітивної складової
СМЦ в студентів психологів та успішних практикуючих психологів

№ з/п	Рівні розвитку когнітивної складової СМЦ	Студенти психологи (у %)	Успішні практикуючі психологи (у %)
1	Високий	22,6	52,0
2	Середній	49,4	43,9
3	Низький	28,0	4,1
4	Всього	100	100

Юнацький максималізм, який характерний для даного вікового періоду, створює умови для загострення моральних почуттів. Адже досить часто вони спостерігають у дорослих неспівпадіння слів із реальними вчинками, наскільки краще живеться тим, хто може переступити через моральні норми і водночас часто високо моральна людина може жити у злиднях. Це доводить достовірність нашого припущення про те, що успішність формування СМЦ залежить від орієнтації людини на християнські цінності і прагнення їх наслідувати, оскільки вони є абсолютними, вічними.

Як видно з табл. 2.4, рис.2.2, у досліджуваних третього курсу помітним є збільшення кількості студентів з високим рівнем розвитку когнітивної складової СМЦ (23,8%) і відповідно зменшення їх кількості з низьким (26,2%) та середнім рівнем (50,0%). У третьокурсників значно зростає, порівняно зі студентами I-II курсів, увага до самого себе, до своїх потреб, інтересів, відповідно і до власних моральних цінностей (їх усвідомлення, обґрунтування їх доцільності при здійсненні професійної діяльності). Крім того, спостерігається зменшення кількості досліджуваних з низьким рівнем розвитку когнітивної складової СМЦ від першого курсу (32,7%) до студентів

магістрів (22,5%). Однак велика кількість досліджуваних мають середній рівень розвитку когнітивної складової СМЦ (49,4%), що свідчить про розмитість загальносуспільних і особистісних моральних цінностей, недостатню сформованість у них уявлень про власні моральні цінності.

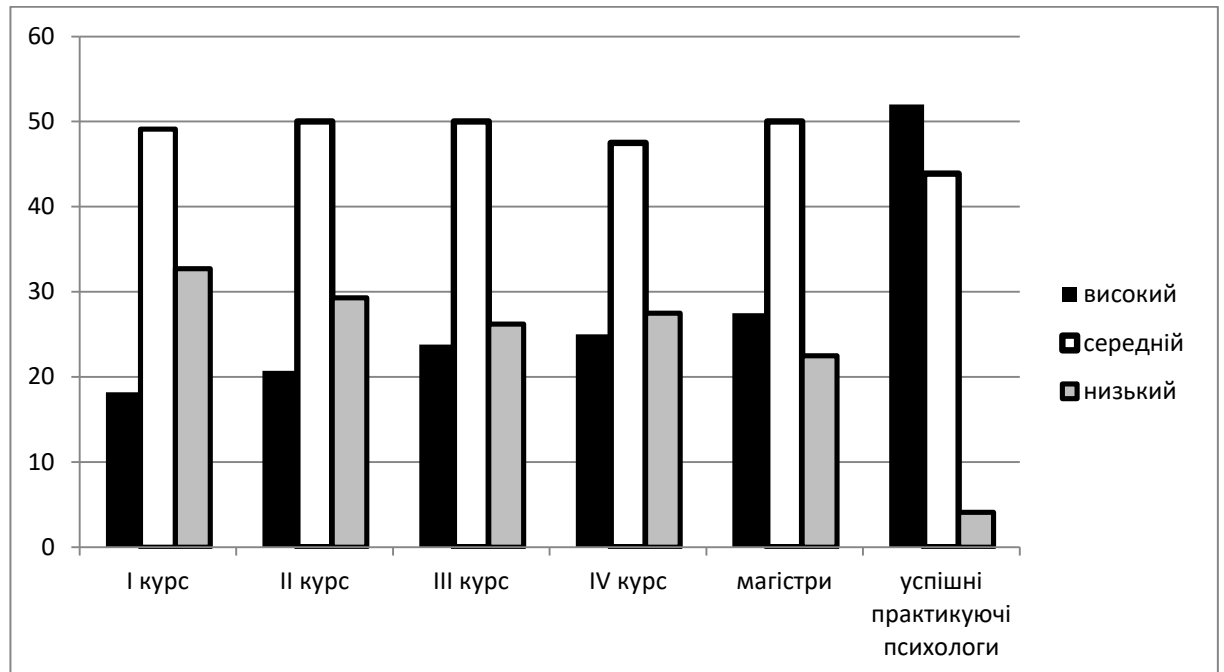

Рис. 2.2. Особливості розвитку когнітивної складової СМЦ студентів психологів різних курсів та успішних практикуючих психологів

Серед загальносуспільних моральних цінностей найчастіше студенти називають чесність, щирість, доброту, відповідальність та ін. Серед власних моральних цінностей названо любов, здоров'я, сім'ю, власну честь і гідність, роботу та ін. Як бачимо, перераховуючи власні моральні цінності, майбутні психологи не називають ті, які прямо пов'язані з обраною професією. Звичайно, цей факт можна пояснити тим, що юнаки і юнки в цьому віці хочуть бути щасливими, успішними, прагнуть досягти матеріального добробуту, стабільності, шукають конкретної вигоди від діяльності, яку виконують. Однак, здобуваючи майбутню професію, їм варто також зосередитись і на власному розвитку як майбутнього фахівця. Крім того, зазначимо, що більшість досліджуваних стверджують, що у них не було ситуацій, коли їхні власні моральні цінності суперечили б

загальносуспільним, що свідчить про орієнтацію молоді в першу чергу на загальносуспільні моральні цінності, а не на власні. Називаючи моральні якості, потрібні психологу, студенти найчастіше перераховують такі: здатність співчувати, сприйняти клієнта таким, який він є, чуйність, доброта, толерантність, водночас рідко називаються такі якості, як професіоналізм, відповідальність, здатність до самоактуалізації і самовдосконалення себе як фахівця. Варто звернути увагу також на те, що сучасні умови розвитку українського суспільства, його нестабільність, події, пов'язані з війною на Сході України призводять до того, що молодим людям часто доводиться змінювати свої погляди на життя, на цінності, а відповідно досить часто змінюються і особистісні переконання, ідеали, власні моральні категорії.

Поведінкова складова СМЦ психолога передбачає прояв в усіх сферах його життєдіяльності стійких, автономних, незалежних від зовнішніх обставин моральних цінностей, які лежать в основі моральних вчинків, професійних дій, особистісних виборів: прояв спонтанності, автономності, креативності, здатність до саморозкриття, постійна робота над собою, пошук шляхів для самовдосконалення і самореалізації, захист власної честі, гідності, отримання задоволення від справи, якою займається, розуміння її сенсу, здатність осмислити екзистенційну цінність життя «тут і тепер», прагнення до гармонійних стосунків з іншими, віра в людей, у велику силу людських можливостей, творче ставлення до життя.

Незалежними експертами були визначені такі критерії рівнів поведінкової складової СМЦ: 1) здатність до морального вибору та моральних вчинків; 2) рівень вираженості креативності, автономності, спонтанності у діяльності, аутосимпатії, гнучкості у спілкуванні, контактності; 3) відповідність проявів моральних вчинків та дій власним моральним цінностям добра, справедливості, порядку, краси.

Поведінкова складова СМЦ майбутніх психологів проявляється на трьох рівнях розвитку: високому, середньому та низькому.

Особистість з високим рівнем поведінкової складової СМЦ здатна приймати себе та інших як унікальних, неповторних, з власним потенціалом, здатна в поведінці бути самою собою, є чесною, наділена глибокою вірою в себе та інших, підтверджує в діяльності, вчинках особистісні цінності, вільно виражає їх. Взаємодіючи з іншими, особистість здатна бути самостійною, незалежною, є більш компетентною в часі, орієнтована на життя в цілому, використовує минуле і майбутнє для того, щоб надати життю ще більшого сенсу, проявляє свободу щодо психологічного захисту, який відділяє особистість від самої себе.

Середній рівень розвитку поведінкової складової СМЦ майбутніх психологів передбачає середній рівень вираженості креативності, автономності, спонтанності, саморозуміння. Для студентів-психологів з середнім рівнем розвитку поведінкової складової СМЦ характерним є в основному дотримання в діяльності цінностей добра, порядку, справедливості, здатність цінувати теперішнє, не відкладаючи на майбутнє життя, проявляти віру в людей, в їх можливості, впевненість в собі.

Низький рівень розвитку поведінкової складової СМЦ майбутніх психологів передбачає слабкий рівень вираженості креативності, автономності, спонтанності, саморозуміння. Студенти-психологи з таким рівнем характеризуються низькою пізнавальною активністю, занурені в переживання минулого, часто демонструють стереотипність, негнучкість, нездатність відійти від взірця, еталону у вирішенні певних проблем, проявляють недовіру до людей, прагнуть ними маніпулювати, залежні від думки оточуючих.

Узагальнені результати дослідження поведінкової складової СМЦ майбутніх психологів представлені нами у табл. 2.6, 2.7 та на рис. 2.3. Зокрема, високий рівень розвитку даного компонента притаманний тільки 20,9% досліджуваних студентів психологів. Для них характерними є високі показники гнучкості у спілкуванні, що характеризує їх орієнтацію на особистісне спілкування, щирість, доброзичливість, уникання маніпуляцій

під час взаємодії з оточуючими, надання переваги цінностям самоактуалізованої особистості, таким як добро, справедливість, порядок, прояв незалежності, свободи, автономності, впевненості в собі.

Середній рівень поведінкової складової СМЦ студентів-психологів характерний для 32,8% досліджуваних, які мають середні показники за шкалами креативності, гнучкості у спілкуванні, контактності. Це дає можливість охарактеризувати даних досліджуваних як таких, що відчують цінності справедливості, добра, краси, порядку, однак інколи вони проявляють невпевненість, тривожність, орієнтуються на соціальні стереотипи, залежні від думки оточуючих про них. Для більшості досліджуваних студентів-психологів (46,3%) характерний низький рівень поведінкового компоненту СМЦ. Для даних досліджуваних проявляється недовіра до людей, невпевненість в собі, схильність до маніпулювання іншими, низький рівень спонтанності, що свідчить про їх зосередженість на загальносуспільних цінностях (див. табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Рівні розвитку поведінкової складової
СМЦ у майбутніх психологів

№ з/п	Рівні розвитку поведінкового компоненту СМЦ	I курс (у %)	II курс (у %)	III курс (у %)	IV курс (у %)	Магістри (у %)	Загалом (у %)
1	Високий	12,7	13,8	23,8	27,5	32,5	20,9
2	Середній	32,8	36,2	33,4	30,0	30,0	32,8
3	Низький	41,3	54,6	42,8	42,5	37,5	46,3
4	Всього	100	100	100	100	100	100

Нами досліджені вікові закономірності розвитку поведінкової складової СМЦ у майбутніх психологів. Як видно з табл. 2.6 та рис.2.3, відбувається поступове зростання показників високого рівня поведінкової складової СМЦ у студентів-психологів від першого до п'ятого курсу: (від 12,7% до 32,5%).

Для більшості студентів-психологів першого та другого курсів характерний низький рівень поведінкової складової СМЦ (54,6% і відповідно 50,0%). Їм притаманні такі особливості, як упередженість, недовіра до людей, нездатність до спонтанності через зосередженість на загальносупільних цінностях, невпевненість у собі, тривожність, схильність орієнтуватись на стереотипи, закритість до нового досвіду. У студентів-психологів третього курсу помітним є зростання показника високого рівня поведінкової складової СМЦ (23,8%). Для них характерним є відкритість новому досвіду, творче ставлення до життя, здатність до саморозкриття. Однак залишається досить високий показник досліджуваних третьокурсників з низьким рівнем поведінкової складової СМЦ (42,8%). Таким студентам притаманна недовіра до людей, упередженість, низький рівень здатності до щирих міжособистісних стосунків, невпевненість у собі.

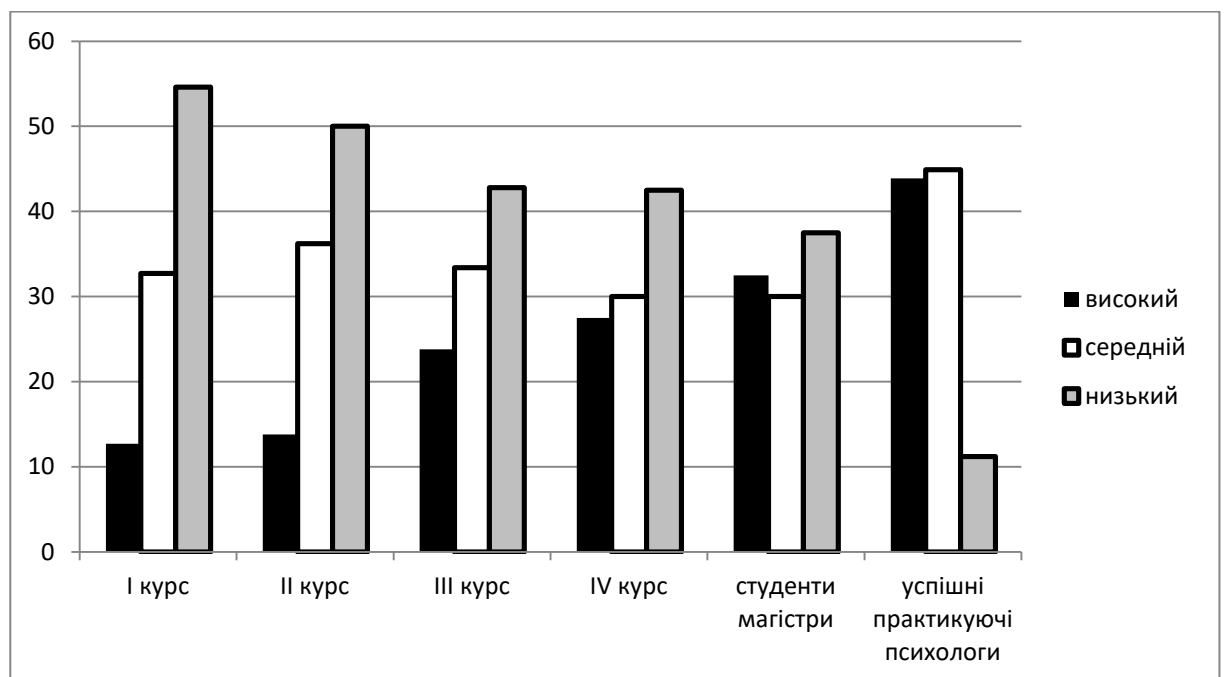

Рис. 2.3. Особливості розвитку поведінкової складової СМЦ у студентів психологів та успішних практикуючих психологів

Для студентів-психологів магістрів характерним є зростання високого рівня поведінкової складової СМЦ (32,5%), що зумовлено, на нашу думку, тим, що студенти-магістри вже чітко усвідомлюють наближення терміну

закінчення навчання і наближення початку професійної діяльності, де вони змушені проявляти активність, власні позитивні якості аби працевлаштуватись.

Як видно з таблиці 2.7, показники розвитку поведінкової складової СМЦ студентів-психологів та успішних практикуючих психологів суттєво відрізняються за усіма рівнями розвитку. За допомогою t-критерію Ст'юдента ми довели, що існують суттєві відмінності у показниках автономності студентів-психологів I, II курсів і успішних практикуючих психологів: $t=4,856$, при $p \leq 0,01$; у показниках шкали саморозвитку: $t=4,584$, $p \leq 0,01$; за шкалою цінностей $t=3,770$, $p \leq 0,01$, за шкалою погляду на природу людини $t=4,955$, $p \leq 0,01$; за цінністю креативності $t=5,921$, $p \leq 0,01$; за шкалою духовного задоволення $t=5,636$, $p \leq 0,01$. За U-критерієм Манна Уїтні встановлено відмінності у показниках орієнтування в часі $U=3099,5$ $p \leq 0,01$; за шкалою саморозуміння $U=4285,0$ $p \leq 0,05$ (додаток Е).

Таблиця 2.7

Рівні розвитку поведінкової складової
СМЦ у майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів

№ з/п	Рівні розвитку поведінкової складової СМЦ	Студенти психологи (у %)	Успішні практикуючі психологи (у %)
1	Високий	20,9	43,9
2	Середній	32,8	44,9
3	Низький	46,3	11,2
4	Всього	100	100

За допомогою U-критерію Манна-Уїтні ми довели, що існують відмінності у показниках автономності студентів-психологів IV курсу і магістратури та психологів-практиків з одного боку та успішних практикуючих психологів з іншого $U=2746,0$, при $p \leq 0,01$; у показниках креативності $U=2640,0$, при $p \leq 0,05$; у показниках орієнтування в часі $U=2905,0$, при $p \leq 0,05$. Це свідчить про те, що психологи-практики більше

схильні до прояву автономності, креативності у професійній діяльності, орієнтовані і зосереджені більшою мірою на теперішньому. Натомість студенти-психологи проявляють залежність від думки оточуючих про них, орієнтуються на майбутнє. За шкалою цінностей, відмінностей у результатах діагностики студентів-психологів IV курсу та магістратури не виявлено.

Варто зазначити, що для студентів усіх курсів характерними є низькі показники за шкалою автономності, саморозуміння, аутосимпатії, що свідчить про невпевненість у собі, тривожність, схильність підміняти власні смаки і оцінки зовнішніми соціальними стандартами, «штампами».

Отже, серед досліджуваних спостерігається досить незначна кількість студентів з високим рівнем розвитку автономності та креативності, що вказує на їх залежність від думки оточуючих, схильність довіряти стереотипам. Шкала цінностей представлена переважно високими балами, особливо серед студентів третього і четвертого курсів, що свідчить про те, що дані досліджувані сповідують цінності добра, краси, справедливості, порядку.

Рефлексивна складова СМЦ передбачає усвідомлення майбутнім психологом того, як його сприймають і оцінюють оточуючі, здатність аналізувати, переосмислювати власні моральні знання, почуття, переконання, ідеали, поведінку, вчинки, сприяє успішному засвоєнню, розширенню і перетворенню соціального досвіду, інтерпретації зовнішнього соціального впливу у внутрішній план особистості. Внаслідок такого аналізу і переосмислення своїх якостей, властивостей, характеристик, успіхів, невдач та їх причин особистість зростає до більш високого рівня самоактуалізації, самовдосконалення.

Незалежними експертами в експерименті виокремлено наступні критерії з метою визначення рівнів розвитку рефлексивної складової СМЦ майбутніх психологів, а саме, здатностей до переосмислення особистісних моральних цінностей, їх доцільності щодо становлення до збереження внутрішнього вільного простору; до об'єктивного аналізу власної поведінки, незважаючи на прояви емоцій, бажань, намірів. За цими критеріями

рефлексивна складова СМЦ майбутніх психологів виокремлено нами також в три рівні розвитку: високий, середній і низький.

Високий рівень розвитку рефлексивної складової СМЦ студентів-психологів передбачає наявність у них високого рівня усвідомленості особистісних моральних цінностей, їх обґрунтованість, здатність орієнтуватись щодо сенсу вчинків, відчувати цінність, переживати захопленість нею, осмислювати екзистенційну значущість того, що відбувається. Особистість з високим рівнем розвитку рефлексивної складової здатна при потребі відкласти свої бажання, почуття, наміри для того, щоб подивитись на себе і ситуацію з певної дистанції, не орієнтуватись лише на саму себе, а сприймати ситуацію, розмірковувати над нею, адекватно її оцінювати. Для студентів-психологів з високим рівнем рефлексивної складової СМЦ характерним є адекватне емоційно-ціннісне ставлення до світу, внутрішня і зовнішня його осмисленість (життя заради когось або чогось). Середній рівень розвитку рефлексивної складової передбачає також, на дещо нижчому рівні, здатність аналізувати власні емоції, почуття, професійні уміння, розмірковувати над ситуацією, об'єктивно аналізувати її причинно-наслідкові зв'язки. Низький рівень розвитку рефлексивної складової стійких моральних цінностей у майбутніх психологів свідчить про їх зосередженість переважно на самому собі, недостатній рівень здатності до аналізу, переосмислення себе і ситуації.

Результати дослідження рівнів розвитку рефлексивної складової СМЦ у студентів-психологів та успішних практикуючих психологів представлені нами у табл. 2.8. На етапі констатувального експерименту ми виявили, що для 48,6% майбутніх психологів характерний низький рівень розвитку рефлексивної складової СМЦ, середній рівень характерний для 33,6% досліджуваних, високий рівень розвитку притаманний для 17,8% досліджуваних. Крім того, варто звернути увагу на відмінності у показниках рефлексивної складової у студентів психологів та успішних практикуючих психологів (табл. 2.8).

Відмінність у показниках рефлексивної складової СМЦ майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів підтверджена також і методами математичної статистики. Зокрема, за допомогою t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок доведено, що існують відмінності у показниках рефлексивності студентів-психологів I, II курсів та успішних практикуючих психологів ($t= 3,770$, при $p \leq 0,01$), за допомогою U-критерію Манна-Уїтні доведено, що існують відмінності у показниках рефлексивності між вибіркою студентів-психологів IV курсу і студентів-магістрів з одного боку та показниками успішних практикуючих психологів з іншого ($U=2536,5$ при $p \leq 0,01$) (додаток Є). Це свідчить про низький рівень здатності майбутніх психологів до активного особистісного переосмислення, за допомогою якого відбувається самовдосконалення особистості, успішність її діяльності. Це зумовлене, на нашу думку, тим, що сучасні стандарти освіти більшою мірою спрямовані на озброєння студентів знаннями, ніж на розвиток у них вміння відійти на певну дистанцію стосовно себе самого.

Таблиця 2.8

Рівні розвитку рефлексивної складової
СМЦ у майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів

№ з/п	Рівні розвитку рефлексивної складової СМЦ	Студенти психологи у %	Успішні практикуючі психологи у %
1	Високий	17,8	42,9
2	Середній	33,6	50,0
3	Низький	48,6	7,1
4	Всього	100	100

Крім того, нами не виявлено особливих вікових відмінностей в розвитку рефлексивної складової СМЦ майбутніх психологів. Зокрема, суттєвої різниці у показниках розвитку рефлексивної складової СМЦ студентів-психологів першого і другого курсу не виявлено. У результатах третього курсу спостерігається тенденція до зменшення кількості

досліджуваних з низьким рівнем розвитку рефлексивної складової СМЦ (виявлено у 40,5%) і відповідно збільшення кількості досліджуваних з середнім (35,7%) та високим рівнем (23,8%) його розвитку (рис. 2.4).

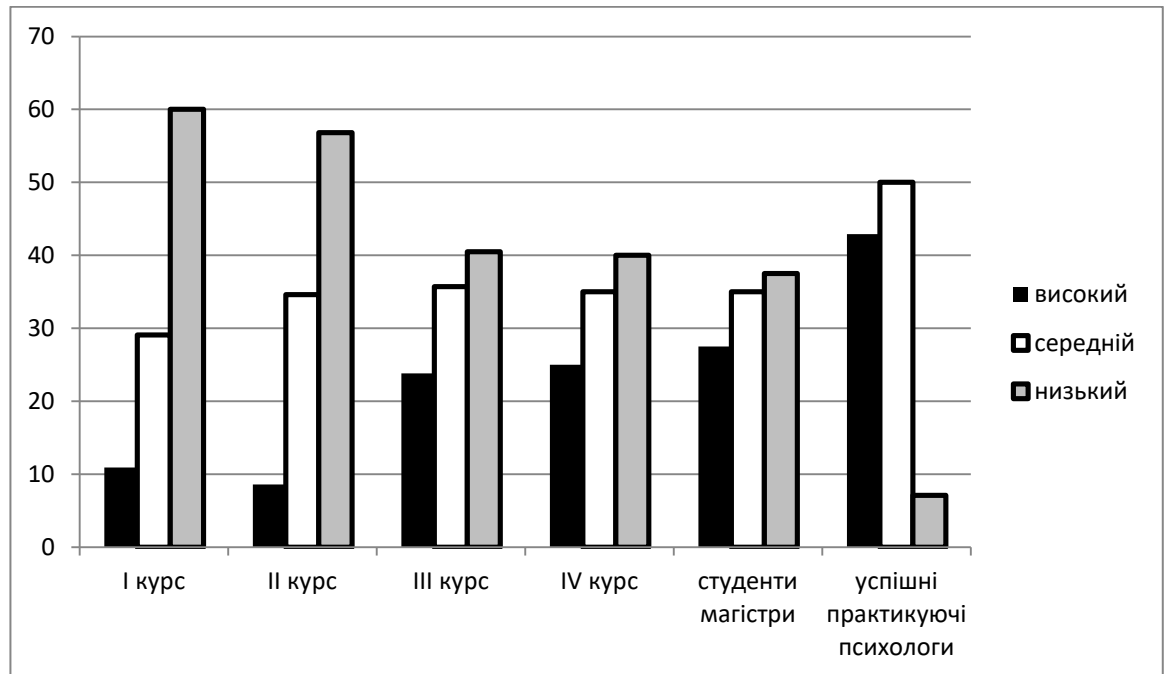

Рис. 2.4. Особливості розвитку рефлексивної складової СМЦ у студентів психологів та успішних практикуючих психологів

Результати емпіричного дослідження динаміки розвитку рефлексивної складової СМЦ у майбутніх психологів представлено у табл. 2.9.

Як видно з таблиці 2.9, у студентів-психологів різних курсів рефлексивна складова СМЦ розвинена недостатньо, оскільки в середньому 17,8% досліджуваних дана складова має високий рівень розвитку. Це можна пояснити тим, що студенти більшою мірою зосереджені на задоволенні власних особистісних потреб, інтересів, орієнтовані на досягнення результату, а не на його смисл, а також складністю у встановленні рефлексивної дистанції для переосмислення власної ціннісної системи.

Крім того, виявлена значна кількість досліджуваних першокурсників та другокурсників з низьким рівнем розвитку рефлексивної складової

(відповідно 60,0% і 56,8%), що може бути обумовлено їх недостатньою соціальною зрілістю.

Таблиця 2.9

Рівні розвитку рефлексивної складової
СМЦ у студентів-психологів

№ з/п	Рівні розвитку рефлексивної складової СМЦ	I курс (у %)	II курс (у %)	III курс (у %)	IV курс (у %)	Студенти магістри (у %)	Загалом (у %)
1	Високий	10,9	8,6	23,8	25,0	27,5	17,8
2	Середній	29,1	34,6	35,7	35,0	35,0	33,6
3	Низький	60,0	56,8	40,5	40,0	37,5	48,6
4	Всього	100	100	100	100	100	100

Таким чином, можна зробити висновок за результатами констатувального експерименту, що існують суттєві відмінності між показниками розвитку складових СМЦ майбутніх психологів та успішних практикуючих психологів. Особливо ця відмінність помітна у показниках когнітивної, поведінкової та рефлексивної складових. Це дає нам підстави для розробки програми розвитку даних складових СМЦ у майбутніх психологів, що сприятиме більш успішній їх професійній підготовці у ЗВО та особистісному зростанню.

2.3. Психологічні особливості суверенності ціннісних орієнтацій майбутніх психологів

Аналізуючи особливості ціннісних орієнтацій майбутніх психологів, ми в першу чергу звертали увагу на вираженість у них цінностей професійної самореалізації, самоствердження, збереження власної індивідуальності, духовно-моральних цінностей: відповідальності, незалежності, сміливості у відстоюванні власної думки, свободи, творчості, автономності, саморозвитку як особистісних цінностей. На основі системи ціннісних орієнтацій

майбутніх психологів можна визначити змістовну складову спрямованості особистості. Для визначення загальних рівнів розвитку ціннісних орієнтацій майбутніх психологів ми використовували виокремлені незалежними експертами критерії: 1) вираженість цінностей професійної самореалізації, самоствердження, духовно-моральних цінностей; 2) відсутність суперечності між духовно-моральними та егоїстично-престижними цінностями. За результатами дослідження ціннісних орієнтацій майбутніх психологів нами виокремлено різні ступені суверенності: високий, середній та низький.

Студентам з високим ступенем суверенності ціннісних орієнтацій притаманний високий рівень вираженості за різними психологічними методиками духовно-моральних цінностей, професійної самореалізації, самоствердження, (розвиток себе, духовно-моральне задоволення, креативність, активні соціальні контакти). Вони характеризуються спрямованістю на самопізнання: отримання об'єктивної інформації про особливості власного характеру, здібностей, прагненням до самовдосконалення, до повної реалізації власного потенціалу, до отримання морального задоволення в усіх сферах життєдіяльності, до реалізації власних творчих можливостей, до урізноманітнення власного життя, уникання стереотипів. Для них характерним є винахідливість, захопленість справою, відповідальне ставлення до своїх обов'язків, толерантне ставлення до інших, дотримання духовно-моральних норм і правил поведінки, прояв дружелюбності, емпатії, прагнення до встановлення позитивних взаєностосунків з іншими. Під час взаємодії з оточуючими вони проявляють самодостатність, автономність, незалежність, часто мають свою особливу думку стосовно подій повсякденного життя, орієнтуються на власні моральні цінності, такі як чесність, справедливість, доброта, відповідальність та ін. За результатами констатувального експерименту у досліджуваних студентів не виявлено суттєвих суперечностей між духовно-моральними та егоїстично-престижними цінностями.

Студенти з середнім рівнем розвитку суверенності ціннісних орієнтацій мають достатній рівень вираженості цінностей духовно-моральних, професійної самореалізації, самоствердження. Однак для них характерним також є пошук схвалення з боку значущих особистостей, прагнення до досягнення швидких, конкретних і відчутних результатів, до матеріального благополуччя, до досягнення власного престижу. Така спрямованість особистості слугуватиме причиною високої її самооцінки. Зазвичай такі студенти не схильні довіряти іншим, вважаючи, що кожен відповідає сам за себе. В майбутніх психологів із середнім рівнем розвитку суверенності ціннісних орієнтацій спостерігається вираженість духовно-моральних і одночасно егоїстично-престижних цінностей, що свідчить про певну суперечність між ними. Про це засвідчили також результати бесід зі студентами цієї групи. Так, студентка Іванна Х. розповіла, що її індивідуальні цінності є такими ж, як і у більшості людей: справедливість, доброта, чесність, власна честь і гідність, в той же час вона зауважує, що прагне зарекомендувати себе як висококваліфікованого спеціаліста, досягти матеріального благополуччя. Дарина Д., Юлія С. стверджують, що часто бувають ситуації, коли хочеться вчинити на основі власних переконань, інтересів, однак страх бути «неприйнятною» групою не дозволяє це зробити. Майбутні психологи даного типу мають низький рівень вираженості духовно-моральних цінностей. Вони більшою мірою схильні до прагматичності, консерватизму, стабільності, дотримуватись встановлених правил, інструкцій, зацікавлені в думці інших стосовно результатів своєї роботи, у них виражене прагнення мати таку роботу чи професію, яка є схваленою у суспільстві, яка буде гарантувати високу заробітну плату. Такі студенти характеризуються низькою пізнавальною активністю через відсутність пізнавальних мотивів, прагнення досягти конкретних практичних результатів, демонструють негнучкість, стереотипність мислення, нездатність відійти від зразка, отримують задоволення більшою мірою від результату, а не від самої діяльності.

До низького рівня розвитку суверенності ціннісних орієнтацій віднесено також майбутніх психологів, у яких виявлено нестабільність у виборі цінностей (за результатами однієї методики вираженими є одні цінності, наприклад, власного престижу, матеріального благополуччя, а за іншою методикою – інші, наприклад, здоров'я, продуктивне життя (максимально повне використання своїх можливостей, сил та здібностей), розваги (приємне, необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків), свобода (самостійність, незалежність у судженнях і вчинках), щасливе сімейне життя тощо.

Показники розподілу студентів від I-го курсу до магістратури за рівнями розвитку суверенності ціннісних орієнтацій представлені нами у табл. 2.10 та на рис. 2.5. З таблиці 2.10 видно, що для більшості досліджуваних характерний низький (42,8%) та середній (33,1%) рівні розвитку суверенності ціннісних орієнтацій, що свідчить, у певній мірі, про недостатній рівень вираженості духовно-моральних цінностей, професійної самореалізації та самоствердження, про суперечливість їх духовно-моральних та егоїстично-престижних цінностей.

Таблиця 2.10

Особливості розвитку суверенності ціннісних орієнтацій
студентів психологів

Рівні розвитку ціннісних орієнтацій	I курс (у %)	II курс (у %)	III курс (у %)	IV курс (у %)	Студенти магістри (у %)	Загалом (у %)
Високий	14,6	17,3	26,2	27,5	35,0	24,1
Середній	32,7	34,4	33,3	35,0	30,0	33,1
Низький	52,7	48,3	40,5	37,5	35,0	42,8
Всього	100	100	100	100	100	100

Для більшості студентів-психологів першого та другого курсу найбільш важливими цінностями є власний престиж, високе матеріальне становище, а найбільш важливими сферами для них є сфера професійної діяльності та освіти. Це характеризує їх як таких, які прагнуть мати фах, який

забезпечить їм високу заробітну плату, інші види матеріального благополуччя, який є соціально підтримуваним, проявляють зацікавленість до думки інших стосовно своєї роботи, прагнуть досягти визнання в суспільстві через вибір найбільш соціально схваленої професії.

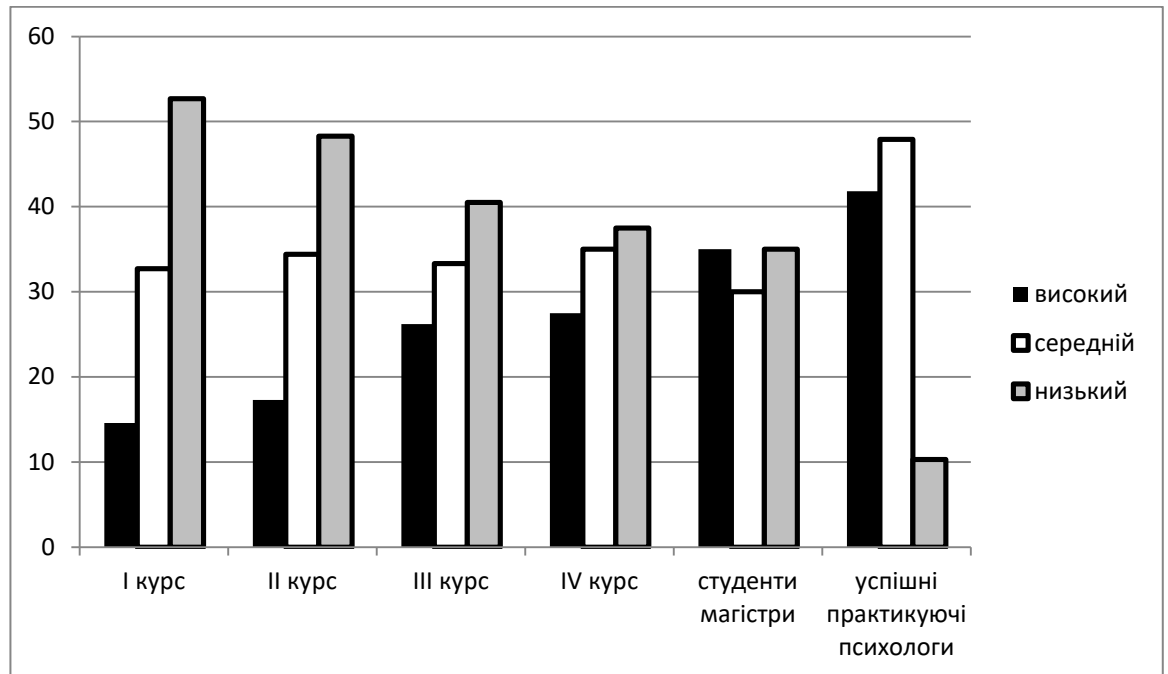

Рис. 2.5. Особливості розвитку суверенності ціннісних орієнтацій студентів психологів різних курсів та успішних практикуючих психологів

Для студентів-психологів третього курсу характерним є високий рівень пізнавальної потреби, бажання отримувати моральне задоволення від отримання знань. Для них найбільш важливими цінностями є збереження власної індивідуальності: прагнення бути оригінальним, неповторним, демонструвати свої життєві принципи. Ми вважаємо, що дана життєва цінність, яка належить до групи егоїстично-престижних, у поєднанні із цінністю розвитку себе, сприятиме формуванню СМЦ. У даних досліджуваних цінність розвитку себе знаходиться на середньому рівні.

Для студентів-магістрів характерні високі бали за групою духовно-моральних цінностей і егоїстично-престижних, що свідчить про суперечливу, внутрішньо конфліктну спрямованість особистості таких досліджуваних.

Як видно з табл.2.11, показники розвитку суверенності ціннісних орієнтацій студентів-психологів та успішних практикуючих психологів суттєво відрізняються. Зокрема, показник високого рівня розвитку суверенності ціннісних орієнтацій практикуючих психологів становить 47,9%, що значно перевищує цей показник у студентів психологів. Низький рівень розвитку суверенності ціннісних орієнтацій практикуючих психологів виявлений лише у кожного десятого працюючого психолога. Виявлено, що для них найбільш важливими цінностями є розвиток себе: прагнення до найбільш повної реалізації своїх здібностей в сфері професійного життя, до вдосконалення власних професійних вмінь, вимогливість до себе, а також цінність збереження власної індивідуальності.

Таблиця 2.11

Особливості розвитку суверенності ціннісних орієнтацій студентів психологів та успішних практикуючих психологів

Рівні розвитку ціннісних орієнтацій	Студенти психологи у %	Успішні практикуючі психологи у %
Високий	24,1	47,9
Середній	33,1	41,8
Низький	42,8	10,3
Всього	100	100

За допомогою t-критерію Ст'юдента встановлено існування відмінностей між показниками у студентів-психологів 4 курсу і магістратури з одного боку та успішних практикуючих психологів з іншого, а саме, за показником цінності саморозвитку ($t_{\text{емп.}}=2,982$, при $p \leq 0,05$); за показником цінності креативності ($t_{\text{емп.}}=2,982$, при $p \leq 0,05$). За допомогою U-критерію Манна-Уїтні встановлено існування відмінностей за цінністю самореалізації, саморозвитку ($U=2859,0$, при $p \leq 0,05$); за показником цінності творчості ($U=2796,5$, при $p \leq 0,05$). За показником матеріального благополуччя, досягнень, духовного задоволення істотних відмінностей не виявлено.

За допомогою математичних методів обробки результатів дослідження встановлено наявність кореляційного зв'язку у студентів-психологів між показниками вираженості у поведінці автономності з цінністю автономності ($r=0,415$, при $p \leq 0,01$) та вираженості у поведінці креативності з цінністю креативності ($r=0,218$, при $p \leq 0,01$) (додаток Д). Це означає, що студенти-психологи цінують ті якості автономності, креативності, які вже їм притаманні і які вони прагнуть зберегти. Крім того, встановлено наявність кореляційного зв'язку вираженості потреби у пізнанні із цінністю саморозвитку ($r=0,305$, при $p \leq 0,01$): пізнавальна потреба студентів-психологів спрямована на досягнення саморозвитку. Також нами встановлено наявність кореляційного зв'язку між цінністю саморозвитку та рівнем автономності, креативності, спонтанності, саморозуміння, з шкалою цінностей, погляду на природу людини, орієнтації в часі (додаток Д). Це доводить, що такі СМЦ, як автономність, креативність, спонтанність, саморозуміння сприяють саморозвитку і самовдосконаленню майбутніх фахівців-психологів.

Отже, результати дослідження рівнів розвитку суверенності ціннісних орієнтацій майбутніх психологів дають можливість констатувати, що більшості досліджуваних характерний низкий рівень її розвитку. Для даних майбутніх психологів характерним є те, що в різних ситуаціях найбільш значимими вони називають різні цінності. Це говорить про несформованість у них суверенності ціннісних орієнтацій. На основі аналізу особливостей ціннісних орієнтацій майбутніх психологів нами у подальшому проведено класифікацію та характеристику типів СМЦ психологів.

2.4. Класифікація та характеристика типів суверенних моральних цінностей психолога

При виокремленні типів СМЦ психолога нами використано методи типологізації та класифікації. Типологізація застосовується при дослідженні

складних явищ, які знаходяться у численних емпіричних зв'язках зі схожими явищами всередині загальної системи. Побудова ідеальної моделі об'єкта, узагальнене вираження його ознак, перелік принципів його вивчення являє собою теоретичну типологію об'єкта дослідження, яка ґрунтується на розумінні його як системи, з уявленням про структурні рівні стійких моральних цінностей майбутніх психологів. Типологізація є однією з мислительних операцій, одним із головних засобів пояснення об'єкта та побудови його теорії [9]. Проблема типології СМЦ психологів є досить складною, але має теоретичну і практичну значущість. При її розв'язанні науковець досить часто ставить завдання побудувати логічно обґрунтовану класифікацію, яка б чітко і однозначно виокремила типи моральних цінностей психологів.

На основі аналізу наукових досліджень з проблеми формування власних, автономних, незалежних моральних цінностей психолога ми зробили теоретико-експериментальне виокремлення та аналіз типів СМЦ психологів. При цьому ми враховували: особливості складових особистісних моральних цінностей: мотиваційно-потребової, когнітивної, поведінкової та рефлексивної; вираженість морально-духовної чи егоїстичної спрямованості особистості, потреби в самоактуалізації як основного мотиватора формування цінностей майбутніх психологів. Виокремлені нами типи СМЦ відображають багатогранність, різновекторну спрямованість професійної діяльності психолога, не протирічать одна одній, а відображають індивідуальний стиль, своєрідність професіонала-психолога.

На основі перерахованих критеріїв, отриманих експериментальних даних емпіричного дослідження ми виділили такі типи СМЦ:

- 1) СМЦ, які відображають екзистенційну спрямованість психолога на пошук сенсу життя;
- 2) СМЦ, які характеризують спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність;

3) СМЦ, які описують спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості;

4) СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала;

5) СМЦ, які представляють спрямованість психолога на клієнта.

Охарактеризуємо кожен з виділених типів СМЦ майбутніх психологів.

1. СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя. Прагнення людини досягти життєвої мети – повної реалізації свого "Я" є, на думку К. Юнга [221], А. Маслоу [115], В. Франкла [202], Е. Фромма [205], мотиваційною спонукою розвитку особистості. Так, К. Юнг вважав, що процес досягнення цієї мети спрямований на "здобуття самості". Самість К. Юнг вважав найголовнішим архетипом, що втілює в собі єдність свідомого та несвідомого, гармонію та баланс різних протилежних елементів психіки [221].

Е. Фромм могутнім мотиваційним чинником розвитку особистості називав конфлікт між прагненням до свободи та прагненням до безпеки, що зумовлений існуванням екзистенційних потреб. Е. Фромм визначив п'ять основних екзистенційних потреб людини: у встановленні стосунків, у подоланні, у вкоріненні, в ідентичності, в системі поглядів та відданості [205]. Усі перераховані екзистенційні потреби знаходять своє відображення у професійній діяльності психолога. Зокрема, психологу властиве прагнення піклуватися про когось, співчувати комусь. Якщо ця потреба не задовольняється, людина стає нарцистичною, вона відстоює лише свої власні інтереси і не здатна довіряти іншим. Потреба в подоланні передбачає прагнення психолога проявляти активність, творчість у професійній діяльності. Потреба у вкоріненні передбачає прагнення психолога бути в єдності із навколишнім світом. Суттєвою для людей є внутрішня потреба власної ідентичності, завдяки якій вони відчують свою унікальність та усвідомлюють своє призначення у світі [203], [205].

На нашу думку, СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя є основними, базовими, оскільки передбачають здатність психолога розуміти сенс власної професійної діяльності. Без цінностей даного типу ми вважаємо недостатньо ефективним формування цінностей інших типів. Ми погоджуємось з поглядами Е.Фромма, А. Маслоу, К. Юнга щодо того, що екзистенційні потреби здатні реалізувати лише окремі особистості, для яких характерним є високий інтелектуальний розвиток та рівень домагань та ін. Тому вважаємо юнацький вік сензитивним періодом для розвитку здатності розуміти зміст та сенс обраної професії.

Для досліджуваних, які надають перевагу СМЦ цього типу, характерним є високий рівень особистісного розвитку, що характеризує їх як самодостатніх, впевнених у власних можливостях, відкритих новому досвіду, здатних до рефлексії. Зазначимо, що нами доведено наявність кореляційного зв'язку типів особистісних моральних цінностей з рівнем автономності ($r_{\text{емп.}}=0,392$, при $p \leq 0,01$), креативності ($r_{\text{емп.}}=0,354$, при $p \leq 0,01$), зокрема, суверенні моральні цінності, які відображають екзистенційну потребу майбутніх психологів у пошуку сенсу життя із показниками орієнтації в часі ($r_{\text{емп.}}=0,353$, при $p \leq 0,01$) та показниками шкали цінностей ($r_{\text{емп.}}=0,298$, при $p \leq 0,01$) (додаток Д): майбутні психологи, які надають перевагу даному типу суверенних цінностей схильні до цінування теперішнього, орієнтацію на нього, приймають цінності істини, добра, краси, цілісності, життєвості, унікальності, справедливості, порядку, самодостатності.

Серед СМЦ у людей даного типу ми виокремили такі:

- здатність до розуміння сенсу професійної діяльності в контексті життєдіяльності;
- здатність до прийняття нестандартних рішень в рамках суспільної моралі, свобода у прийнятті високодуховних рішень;
- здатність діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин;

- прагнення керуватися нормами духовно-релігійної моралі у роботі з клієнтами, здатність до прояву таких моральних цінностей, як надії, любові, віри;

- наявність морально-ціннісного смислу щодо реальних подій життя.

2. СМЦ, які характеризують спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність. На основі дотримання загально-суспільних моральних цінностей, норм і правил поведінки, СМЦ даного типу є гнучкими, орієнтовані на суспільство в цілому. Науковцями професійна спрямованість тлумачиться як сукупність мотивів, установок, планів, ціннісних орієнтацій особистості у галузі певної професійної діяльності [13], [80]. А найважливішим завданням професійного самовизначення вважається формування ціннісно-сміслових компонентів професійної спрямованості, що відображають уявлення людини про світ і про себе в цьому світі [219]. Професійну спрямованість складають мотиви вибору професії на основі певних зовнішніх атрибутів професії, окремих сторін змісту професійної діяльності. За певних умов значущими для людини можуть стати мотиви, що пов'язані певною творчою реалізацією, перспективами професійного зростання, престижністю професії, її суспільною значущістю та ін. [184], [219].

Н.Ф. Шевченко вважає психологічно виправданим і педагогічно доцільним розрізняти мотиви, які органічно пов'язані зі змістом здійснюваної діяльності (прямі мотиви і побічні мотиви) [219]. У першому випадку людина працює заради тієї справи, яку виконує. Виникнення прямих мотивів можна вважати свідченням того, що обрана професія набуває безпосередньої особистісної значущості для людини. До прямих мотивів професійної діяльності відносять переживання суспільної значущості своєї праці, почуття обов'язку, яке глибоко пов'язане з виконуваною діяльністю. Якщо людину спонукають до діяльності побічні мотиви, внутрішньо не пов'язані з її змістом або результатом, то вона пристосовується до зовнішніх моральних вимог суспільства.

Складові СМЦ досліджуваних, які надають перевагу даному типу цінностей, розвинені переважно на низькому рівні: спостерігається орієнтація у поведінці на загальносуспільні цінності, схильність до дотримання стереотипів, залежність від думки оточуючих, невпевненість у собі. Водночас важливою професійною якістю особистості психолога можна вважати і здатність до системного бачення галузі своєї професійної діяльності, що допомагає йому застосовувати у роботі різні концепції, стратегії консультативної, корекційної, реабілітаційної та психотерапевтичної допомоги [184].

Ми виокремили такі цінності даного типу:

- готовність до профілактичної роботи з клієнтом, на основі розвитку його моральних якостей;
- переконання в необхідності дотримання загальносуспільних моральних норм і правил поведінки у професійній діяльності;
- здатність добирати морально обґрунтовані способи і методи корекційної роботи;
- здатність добирати адекватні методи та прийоми психодіагностики особистості та групи;
- емоційна стабільність, вміння свідомо керувати власними емоціями, думками в професійній діяльності.

3. СМЦ, які описують спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості. Такий тип СМЦ сприяє розвитку мотивації самовдосконалення, збагачення «Я – концепції», розкриття власної індивідуальності психолога. Сьогодні відбуваються значні зміни в структурі ціннісних орієнтацій молоді: помітно змінюється роль і значення особистості, як активного, самостійного члена суспільства, відповідно зростає прагнення до розуміння людиною себе як неповторної, незалежної особистості. Питання захисту прав і свобод людини, захист її честі й гідності завжди було актуальним. Так, статті 1, 6 Конституції України гарантує захист честі та гідності особи. Згідно з вказаною статтею кожен має право на повагу

його гідності, заборона втручання в особисте і сімейне життя особи, крім випадків, передбачених Конституцією України [87].

Отже, у професійній діяльності психолог має право відстоювати власну честь, гідність, має право на прояв власної індивідуальності, на розвиток власних незалежних моральних цінностей. З одного боку СМЦ даного типу відображають більшою мірою спрямованість психолога на розвиток себе як особистості, члена суспільства. З іншого боку, ми погоджуємось з думкою В.М. Донія, про те, що ціннісне ставлення до іншого починається із такого ж ціннісного ставлення до самого себе [54, с.52].

У гуманістичній психології любов до іншого аналізується через любов до самого себе, оскільки для всіх живих істот базовим є почуття любові до самого себе. На думку психологів-гуманістів, любити себе означає бажати собі щастя, вірити в себе, піклуватись про здоров'я фізичне, душевне і духовне. Але надмірне захоплення собою перетворюється у самолюбство, егоїзм [115], [169].

Для досліджуваних з вираженим даним типом СМЦ характерний високий або середній рівень розвитку компонентів СМЦ: характерним є вираженість автономності, саморозуміння, аутосимпатії: свобода від механізмів психологічного захисту, чутливість до власних потреб, переживань, орієнтація на власні смаки, переконання, впевненість в собі. Ми встановили наявність кореляційного зв'язку СМЦ, які відображають спрямованість майбутніх психологів на реалізацію себе як особистості з цінністю збереження власної індивідуальності ($r_{\text{емп.}}=0,592$, при $p \leq 0,01$).

Серед СМЦ даного типу ми виділили такі:

- здатність відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки;
- здатність до проектування розвитку власних моральних якостей, глибоке розуміння себе, власних позитивних і негативних особистісних якостей;

- готовність до осмислення власної ціннісної сфери, розвиток спостережливості, проникливості, уважності, сміливості, чесності, принциповості до власних моральних цінностей;

- готовність відстоювати власні незалежні моральні позиції, переконання, ідеї;

- розвиток спрямованості на практичну реалізацію автономних моральних цінностей, установок.

4. СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала. Такий тип СМЦ сприяє розвитку мотивації професійного зростання, розширення спектру цілей і мотивів професійної діяльності, самовдосконалення, самоосвіти. Аналіз особистісних чинників успішності професійної діяльності психолога традиційно орієнтований на виявлення особистісних властивостей, професійно важливих якостей, здібностей і умінь, які є відповідними цій професії. Мова йде не про особистість психолога, а про особистісні чинники, що детермінують професійну успішність [40], [184], [219].

У досліджуваних, які надають перевагу даному типу, компоненти СМЦ мають переважно середній або високий рівень розвитку. Вимоги до професійної діяльності психолога передбачають наявність у нього професійно важливих якостей. Наприклад, психологічна грамотність передбачає оволодіння фахівцем психологічними знаннями, уміннями, правилами й нормативами у сфері спілкування, поведінки, психічної діяльності тощо. Невід'ємним компонентом особистості психолога-професіонала є сукупність особистісно вагомих прагнень, ідеалів, переконань, поглядів, позицій, які складають ціннісно-змістовий компонент особистості. Надзвичайно важливою якістю психолога є здатність до рефлексії – усвідомлення особистісних внутрішніх змін, які сприяють формуванню професійної компетентності, професійному зростанню. Здатність до рефлексії передбачає також осмислення цілей, процесу та результатів своєї діяльності щодо формування власної професійної

психологічної свідомості. Здатний до рефлексії психолог відкритий для засвоєння нового досвіду, готовий до взаємодії з колегами.

Серед важливих моральних якостей фахівця психолога у контексті професійної діяльності варто назвати здатність до оволодіння методами творчого вирішення професійних завдань, гнучкість, оволодіння прийомами релаксації та ін. Важливу роль у діяльності практичного психолога відіграє спостережливість, від цієї якості залежить правильність оцінки особистості клієнта і його проблем, і, відповідно, ефективність процесу й результат психологічного впливу [113], [219].

Серед СМЦ даного типу ми виділили:

- моральні якості, які дозволяють визнавати власні помилки, нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності;
- здатність до професійного самоаналізу та рефлексії як цінності;
- здатність до подолання життєвих труднощів, володіння прийомами самовідновлення;
- здатність бачити можливості для професійного самовдосконалення, самоосвіти;
- риси, які сприяють вдосконаленню професійної компетентності особистості.

5. СМЦ, які представляють спрямованість психолога на клієнта.

Психолог повинен характеризуватися передусім гуманістичною спрямованістю, яка виявляється у доброзичливості, витримці, чуйності, щирості, дружності, відвертості, оптимізмі у ставленні до клієнта. Незважаючи на свій професійний і життєвий досвід, знання психолог повинен з повагою ставитись до думки клієнта, його переконань, світогляду [15]. Чітке розмежування особистих і професійних відносин – це вимога до психолога, пов'язана з рядом психологічних феноменів, що впливає на процес психологічної допомоги. Наприклад, відомо, що на професійні відносини можуть значною мірою впливати відносини особисті, зокрема особисті потреби та бажання психолога. Якщо ж близькі відносини

виникають між психологом і клієнтом, то необхідно намагатися діяти в інтересах клієнта і якнайскоріше перервати процес психологічної допомоги. Важливою вимогою також є те, що психолог не повинен мати стереотипів у системі міжособистісних стосунків. Це людина, яка здатна безумовно позитивно, толерантно ставитись до тих, кому допомагає. Основна вимога до психолога, на думку К. Роджерса, – бути “справжнім” у спілкуванні з клієнтом, здатним приймати і розуміти клієнта, при цьому увага психолога повинна зосереджуватися не на проблемах людини, а на її особистості. Але надмірної ідентифікації психолога з особистістю не повинно відбуватися, оскільки існує небезпека блокування особистісного росту психолога [169].

Для досліджуваних з вираженим даним типом СМЦ характерний переважно середній рівень розвитку їх складових: вираженість потреби в приналежності до суспільства, необхідності бути потрібним, потреби у спілкуванні, середній рівень здатності до рефлексивності, гнучкості у спілкуванні з клієнтом, орієнтування на щире міжособистісне спілкування, здатність до саморозкриття. Серед основних СМЦ даного типу ми виокремили такі:

- відповідальність за життя іншої людини;
- чуйність, толерантність, доброзичливість до клієнта, вміння співчувати, співпереживати з клієнтом (здатність до емпатії);
- інтерес до клієнта як до особистості, а не як до об'єкта впливу, повага до нього;
- здатність до встановлення стосунків довіри і безумовного прийняття клієнта;
- бажання допомогти клієнту в усвідомленні ним своїх проблем і пошуку способів їх якнайкращого розв'язання.

Для перевірки нашої гіпотези про те, що СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя є основними, базовими для формування СМЦ інших типів, профілактики професійного вигорання, а також для успішності здійснення професійної діяльності, нами

було проведене пілотажне дослідження, спрямоване на вивчення найбільш важливих СМЦ практикуючих успішних психологів. При цьому до уваги ми брали стаж роботи на посаді психолога не менше 5-ти років, різні сфери професійної діяльності (загальноосвітні школи, дитячі дошкільні заклади, професійно-технічні училища, організації, робота з учасниками АТО та їх сім'ями та ін.), отримання морального задоволення від професії.

Процедура дослідження на першому етапі полягала у тому, щоб психологи проранжували у порядку значущості особистісні моральні цінності психолога як професіонала, надаючи при цьому найбільш важливим моральним цінностям перші номери рейтингу. На другому етапі дослідження таке ж завдання виконували студенти-психологи різних курсів навчання. В якості методики нами використано розроблену нами анкету, спрямовану на дослідження найбільш важливих СМЦ психолога.

Результати дослідження представлені нами на рис.2.6 та у табл.2.12. Найбільш важливою особистісною моральною цінністю психологи-практики назвали здатність психолога діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин і відповідно поставили цю моральну цінність на перше місце. Дану моральну цінність вибрали 41,4% досліджуваних. А 10,3% досліджуваних на перше місце поставили таку моральну якість як «здатність психолога до розуміння сенсу професійної діяльності в контексті життєдіяльності». Зазначені моральні якості як особистісні моральні цінності відносяться до СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя. Вони обираються 51,7% успішних психологів.

СМЦ психолога, які відображають його спрямованість на клієнта представлені такими виборами: 10,3% досліджуваних найбільш важливою особистісною моральною цінністю психолога назвали вміння співчувати, співпереживати з клієнтом (здатність до емпатії). Відповідальність за життя іншої людини як особистісна моральна цінність вибрана 5,2% досліджуваними як найбільш важлива моральна цінність. Така моральна якість психолога як бажання допомогти клієнтові в усвідомленні ним своїх

проблем і пошуку способів їх якнайкращого розв'язання визначена 8,6% досліджуваними як найбільш важлива. Відповідно, СМЦ, які відображають спрямованість психолога на клієнта складають 24,1% досліджуваних.

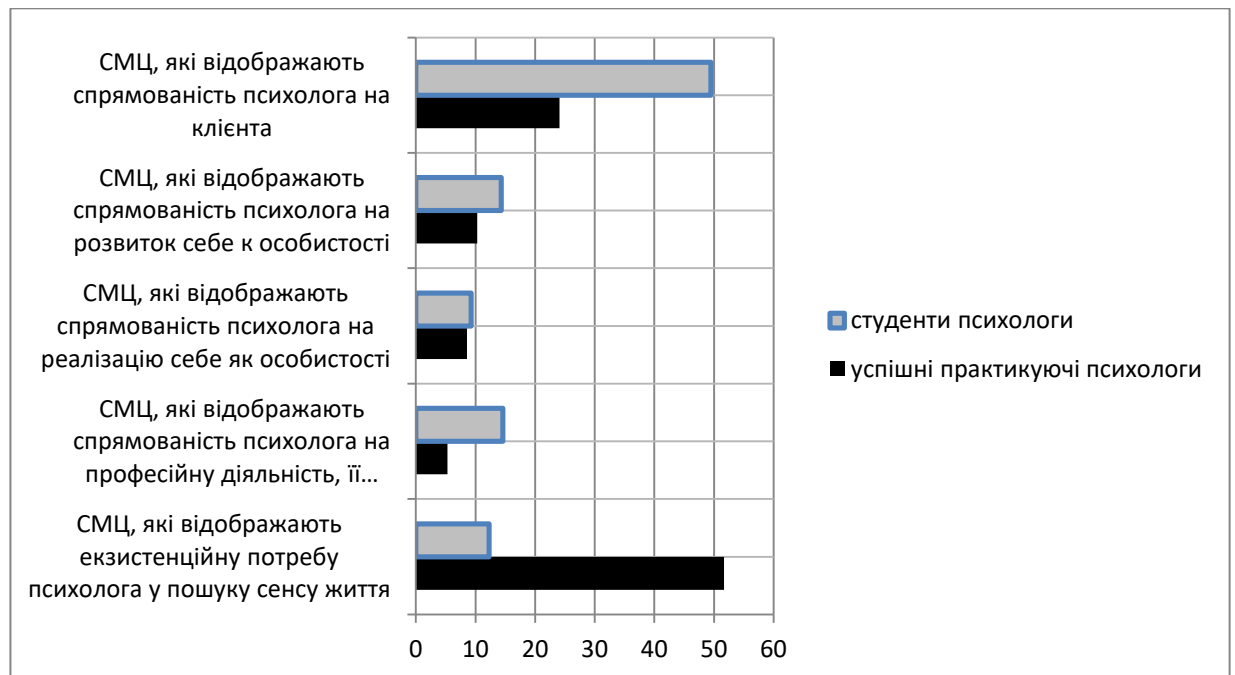

Рис.2.6. Найбільш важливі типи СМЦ психолога, які вибрали успішні практикуючі психологи та студенти-психологи різних курсів навчання

Інші типи СМЦ вибрані досліджуваними як найбільш важливі дещо в меншій кількості. Зокрема, серед моральних цінностей, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність вибрали лише 5,3% досліджуваних як найбільш важливу моральну якість психолога. Ця спрямованість проявляється через: переконання в необхідності дотримання загально-суспільних моральних норм і правил поведінки у професійній діяльності, здатність добирати морально обґрунтовані способи і методи корекційної роботи.

СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала вибрані як найбільш важливі моральні якості психолога 10,3% досліджуваних. Це такі моральні якості, які дозволяють визнавати власні помилки, нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності

(заявило 3,4% досліджуваних), здатність глибоко розуміти проблему клієнта, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки (6,9% досліджуваних).

Моральні цінності, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості назвали лише 8,6% успішних психологів. Вони характеризують психолога як здатного відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки.

Як бачимо з рис.2.6, успішні психологи найбільш важливими особистісними моральними цінностями фахівця вважають СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя (51,7%), а також його спрямованість на клієнта (24,1%). Отже, наша гіпотеза про те, що моральні цінності, які відображають екзистенційну потребу практичного успішного психолога у пошуку сенсу життя є основними, базовими для формування СМЦ інших типів, а також для успішності здійснення професійної діяльності підтверджена експериментально.

За допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона виявлявся кореляційний зв'язок типів СМЦ успішних психологів зі всіма шкалами методики «Смисложиттєві орієнтації» Д. О. Леонтьєва. Так, за допомогою програми IBM SPSS Statistics 22 встановлено і статистично підтверджено взаємозв'язок типів СМЦ зі шкалою «Цілі» ($r=0,410$, при $p \leq 0,01$); зі шкалою «Результат» ($r=0,605$, при $p \leq 0,01$); зі шкалою «Процес» ($r=0,644$, при $p \leq 0,01$); зі шкалою «Локус Я» ($r=0,674$, при $p \leq 0,01$); зі шкалою «Локус життя» ($r=0,340$, при $p \leq 0,01$) (додаток Г). Тобто, психологи-практики з СМЦ, які відображають екзистенційну потребу у пошуку сенсу життя мають цілі на майбутнє, сприймають життя як цікаве, наповнене сенсом, вже прожити частину життя оцінюють як результативну, усвідомлену, бачать себе як сильну особистість, здатну вільно приймати рішення і втілювати їх у життя, з притаманною свободою вибору. Також встановлено і статистично підтверджено взаємозв'язки типів СМЦ із показниками «Шкали екзистенції» А. Ленгле і К. Орглер, яка діагностує здатність створення особистістю внутрішнього вільного простору, $r=0,485$, при $p \leq 0,01$), та шкали трансценденції, яка

діагностує здатність особистості відчувати цінності, $r=0,673$, при $p \leq 0,01$. Тобто, психологи-практики з СМЦ, які відображають екзистенційну потребу у пошуку сенсу життя проявляють високий рівень здатності відійти на певну дистанцію стосовно самого себе, орієнтуватись у ситуації не тільки на себе, а тверезо оцінювати ситуацію, розмірковувати над нею, розуміти сенс подій.

Результати дослідження виборів типів СМЦ студентами-психологами представлено на рис.2.6 та у табл.2.12. Виявлено, що найбільш важливими моральними цінностями студенти-психологи назвали ті, які відображають спрямованість психолога на клієнта (49,5% досліджуваних): вміння співчувати, співпереживати з клієнтом (15,3% досліджуваних), бажання допомогти клієнту в усвідомленні ним своїх проблем і пошуку способів їх якнайкращого розв'язання (13,5% студентів), здатність до встановлення стосунків довіри і безумовного прийняття клієнта як важлива особистісна моральна цінність (13,5% досліджуваних).

СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала обрали як найбільш значущі 14,3% студентів. Серед цих суверенних цінностей названі ті, які дозволяють визнавати власні помилки, нести відповідальність за результати своєї професійної діяльності (заявило 5,8% опитаних), здатність бачити можливості для професійного самовдосконалення, самоосвіти (7,7 % опитаних).

Щодо моральних цінностей, які характеризують екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя, то їх назвали значно менше студентів-психологів (всього 12,3% досліджуваних). Разом з тим такої моральній якості, як здатність психолога діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин студенти-психологи у рейтингу цінностей віддали перше місце.

Нами виявлено, що СМЦ, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, на її результативність виокремили 14,6% досліджуваних. Студенти підтвердили важливість такої моральної якості психолога як переконання в необхідності дотримання загально-суспільних

моральних норм і правил поведінки у професійній діяльності. Разом з тим нами констатовано, що СМЦ, які описують спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості студентами дещо недооцінені (їх важливість підкреслили лише 9,3% досліджуваних). На нашу думку, у суверенних цінностях психолога здатність відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки є дуже важливою.

Таблиця 2.12

Порівняльний аналіз найбільш важливих типів СМЦ успішних практикуючих психологів і студентів-психологів

Типи СМЦ	Успішні практикуючі психологи (у %)	Студенти-психологи (у %)
СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя	51,0	12,3
СМЦ, які характеризують спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність	5,1	14,6
СМЦ, які описують спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості	8,2	9,3
СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала	10,2	14,3
СМЦ, які представляють спрямованість психолога на клієнта	24,1	49,5

Як бачимо з табл. 2.12, СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя у студентів-психологів обрані, а відповідно і сформовані гірше, ніж в успішних психологів (12,3%, проти 51,0%). Найбільш важливими особистісними моральними цінностями психолога студенти вважають такі, як спрямованість психолога на клієнта (49,5%), що на 25,4% перевищує результат успішних практикуючих психологів, а також ті, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як професіонала (14,3%). Такі результати ми можемо пояснити тим, що студенти-психологи орієнтуються переважно на особистість клієнта, на вирішення його проблем, в той же час не зосереджують особливої уваги на глибокому сенсі власної професійної діяльності, на свій професійний

розвиток. Поки що вони оцінюють майбутню професійну діяльність ніби збоку, в той час, коли практикуючі успішні психологи оцінюють її зсередини.

Важливим представлялось дослідження динаміки розвитку суверенних моральних якостей студентів бакалаврів та магістрів. Динаміка розвитку СМЦ студентів-психологів подана нами в табл.2.13.

Як видно з таблиці 2.13, виявлена позитивна динаміка розвитку СМЦ студентів-психологів, що відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя (з 3,6% у студентів-психологів I курсу і до 17,5% у студентів IV курсу). Ці моральні цінності характеризують здатність психологів до розуміння сенсу професійної діяльності, свободу у прийнятті високодуховних рішень, готовність до прийняття нестандартних рішень в рамках суспільної моралі. Варто звернути увагу на найвищий показник даного типу СМЦ у студентів-психологів III курсу (16,7%). Ми пов'язуємо це з тим, що саме на III курсі студенти-психологи починають більше вивчати навчальних дисциплін практичного спрямування, відбувається активна психологічна практика, що сприяє глибшому розумінню сенсу обраної професії, усвідомленню вимог до особистості психолога як до фахівця. Найбільшу кількість виборів студентами різних курсів мають СМЦ, які відображають спрямованість психолога на клієнта. Причому, студенти I курсу надають перевагу таким моральним цінностям, як вміння співчувати, співпереживати з клієнтом (здатність до емпатії), чуйність, толерантність, доброзичливість до клієнта, бажання допомогти клієнту в усвідомленні ним своїх проблем і пошуку способів їх якнайкращого розв'язання. Такі вибори моральних цінностей студентами-першокурсниками свідчать про їх орієнтацію на суб'єкт-об'єктний рівень взаємодії психолога з клієнтом. Студенти II, III курсів також надають перевагу названим вище СМЦ, однак їхні вибори дещо відрізняються від виборів студентів I курсу. У старших студентів з'являються такі моральні цінності, як інтерес до клієнта як до особистості, а не як до об'єкта впливу, повага до нього, бажання допомогти йому в усвідомленні ним своїх проблем і пошуку способів їх якнайкращого

розв'язання, здатність до встановлення стосунків довіри і безумовного прийняття клієнта. Це свідчить про те, що у процесі навчання у студентів розвивається більш глибоке розуміння сутності професійної діяльності психолога, змінюється ставлення до клієнта від суб'єкт-об'єктного до суб'єкт-суб'єктного. Звичайно, цьому сприяє професіоналізація та дорослішання молоді в ЗВО.

Таблиця 2.13

Динаміка розвитку типів суверенних моральних цінностей
у студентів-психологів

Типи СМЦ	I курс (у %)	II курс (у %)	III курс (у %)	IV курс (у %)	Студенти магістратури (у %)
СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя	3,6	8,6	16,7	17,5	15,0
СМЦ, які характеризують спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність	16,4	17,3	9,5	12,5	17,5
СМЦ, які описують спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості	9,1	3,4	16,7	7,5	10,0
СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала	9,1	15,5	14,3	15,0	17,5
СМЦ, які представляють спрямованість психолога на клієнта	61,8	55,2	42,8	47,5	40,0
Всього	100	100	100	100	100

У констатувальному експерименті виявлено, що студенти IV курсів надають перевагу СМЦ, які відображають спрямованість психолога уже на власний розвиток себе як професіонала. Це, насамперед, удосконалення таких моральних якостей, як емоційна стабільність, вміння свідомо керувати власними емоціями, думками в професійній діяльності, здатність добирати морально обґрунтовані способи і методи корекційної роботи, переконання в

необхідності дотримання загально-суспільних моральних норм і правил поведінки у професійній діяльності. Це свідчить про те, що студенти-четвертокурсники орієнтовані на розвиток себе як професіонала, який буде успішно здійснювати різні напрямки психологічної роботи на основі загальносуспільних моральних цінностей, про складність роботи психолога, про важливість емоційно-вольової регуляції у взаєминах з клієнтом. У розвитку СМЦ інших типів суттєвих змін нами не виявлено.

За допомогою r -критерію Пірсона доведено, що існує кореляційний зв'язок між вибором найбільш важливого типу СМЦ із цінністю саморозвитку: $r_{\text{емп.}}=0,626$, при $p \leq 0,01$; із цінністю креативності $r_{\text{емп.}}=0,595$, при $p \leq 0,01$; із цінністю самореалізації $r_{\text{емп.}}=0,724$, при $p \leq 0,01$; із цінністю автономності $r_{\text{емп.}}=0,676$, при $p \leq 0,01$; з цінністю збереження індивідуальності $r_{\text{емп.}}=0,592$, при $p \leq 0,01$; з показником орієнтації в часі $r_{\text{емп.}}=0,353$, при $p \leq 0,01$; з показником спонтанності $r=0,321$, при $p \leq 0,01$: студенти-психологи з СМЦ, які відображають спрямованість психолога розвиток себе як особистості, цінностями, які описують спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала, цінностями, які відображають екзистенційну спрямованість психолога на пошук сенсу життя демонструють більш високі показники за цінностями саморозвитку, креативності, автономності, спонтанності, самореалізації, збереження індивідуальності, орієнтації в часі. Методами математичної обробки результатів дослідження доведено існування відмінностей у вираженості типів СМЦ у студентів-психологів та психологів-практиків (у студентів-психологів I-го і II-го курсу $U_{\text{емп.}}=3266,0$, при $p \leq 0,01$, у студентів IV-го курсу і магістратури $t_{\text{емп.}}=3,449$, при $p \leq 0,01$) (додаток Е, Є).

Отже, як показують отримані нами результати дослідження, вибір найбільш важливих СМЦ психолога успішними практикуючими психологами та студентами спеціальності «Психологія» суттєво відрізняються за усіма типами СМЦ. Особливо ця різниця помітна між результатами СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у

пошуку сенсу життя, спрямованість психолога на клієнта та спрямованість психолога на реалізацію себе як професіонала. Це дає нам підстави для розробки програми змін змісту та спрямованості професійної підготовки майбутніх психологів та розробки програми психокорекції студентів-психологів у ЗВО, що і стане предметом нашого подальшого дослідження.

2.5. Рівні розвитку суверенних моральних цінностей майбутніх психологів

Для визначення загальних рівнів розвитку СМЦ майбутніх психологів ми використовували виокремлені незалежними експертами критерії: 1) вираженість потреби в самоактуалізації як прагнення до виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей, до реалізації у професійній діяльності власних потенційних здібностей і талантів; 2) рівень володіння моральними знаннями, сформованість моральних принципів, ідеалів, усвідомлення власних моральних цінностей та їх доцільності у здійсненні професійної діяльності; 3) рівень вираженості креативності, автономності, спонтанності, саморозуміння, аутосимпатії, гнучкості у спілкуванні, контактності як основних характеристик самоактуалізованої особистості; 4) здатність об'єктивно аналізувати власну поведінку, емоції; 5) актуальність цінностей духовно-моральних, професійної самореалізації, самоствердження. За результатами дослідження основних структурних компонентів СМЦ майбутніх психологів та на основі вище вказаних критеріїв ми виділили узагальнені рівні розвитку СМЦ майбутніх психологів, які визначатимуться та будуть прямо залежати від рівнів розвитку складових цих цінностей (мотиваційно-потребової, когнітивної, поведінкової, рефлексивної).

Охарактеризуємо рівні розвитку СМЦ у майбутніх психологів.

Високий рівень розвитку СМЦ майбутніх психологів передбачає вибір даними досліджуваними цінностей, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя: здатність діяти по совісті незалежно від

зовнішніх обставин, розуміти сенс професійної діяльності в контексті життєдіяльності. Для вибірки досліджуваних студентів з високим рівнем розвитку усіх складових СМЦ характерна висока вираженість потреби у самоактуалізації, прагнення до постійного саморозвитку і самовдосконалення, їм притаманний високий рівень розвитку моральних знань, розуміння моральних понять, сформованість моральних принципів, ідеалу, усвідомлення власних моральних цінностей, їх значущості в обраній професії.

У даної групи студентів вираженою є здатність орієнтуватись у вчинках, визначати їх сенс, а не лише мету, відчувати цінність, екзистенційну значущість того, що відбувається, виражати адекватне емоційно-ціннісне ставлення до світу, здатність при потребі відкласти свої ситуаційні бажання, наміри для того, щоб подивитись на себе і ситуацію з певної дистанції, не орієнтуватись тільки на самого себе, а усвідомлено сприймати її, розмірковувати над нею, адекватно її оцінювати. Для майбутніх психологів з високим рівнем розвитку СМЦ характерними є прагнення до найбільш повної реалізації своїх здібностей в сфері професійного життя, інтереси до інформації про свої професійні здібності і можливості їх розвитку, а саме вимогливість, спрямованість на цікаву, змістовну роботу, бажання глибше зануритись в її зміст, отримувати духовне задоволення від самого процесу професійної діяльності, а не тільки від її результату.

Студентам з високим рівнем розвитку СМЦ мають значно вищий рівень вираженості духовно-моральних цінностей (розвиток себе, духовно-моральне задоволення, креативність, активні соціальні контакти), порівняно із сформованістю егоїстично-престижних цінностей. Вони характеризуються прагненням до самопізнання, до повної реалізації власного потенціалу, до отримання морального задоволення в усіх сферах життєдіяльності, до реалізації власних творчих можливостей, проявляють самодостатність, автономність, незалежність, орієнтуються на власні моральні цінності, такі як чесність, справедливість, доброта, відповідальність та ін.

При середньому рівні розвитку СМЦ студентів мотиваційно-потребова, когнітивна, поведінкова та рефлексивна складові з показниками між високим та низьким рівнями розвитку. Інколи між вище зазначеними складовими СМЦ виникають неузгодження (наприклад, високий рівень розвитку мотиваційно-потребової, когнітивної складових поєднуються з недостатнім розвитком поведінкової та рефлексивної складових). Майбутні психологи з середнім рівнем розвитку СМЦ характеризуються достатнім рівнем вираження потреб у самореалізації, поряд із потребою у безпеці, у міжособистісних стосунках, повазі, розуміють зміст багатьох моральних понять, усвідомлюють загальносупільні моральні цінності, однак у них спостерігається розмитість образу власного морального ідеалу, їм складно розмежувати власні моральні цінності від еталонних, загальносупільних. Для таких досліджуваних характерним є сповідування цінностей справедливості, добра, порядку, вони цінують теперішнє, не відкладаючи на «потім», здатні до встановлення міцних, доброзичливих стосунків з оточуючими, розмірковувати над ситуацією, об'єктивно аналізувати її причинно-наслідкові зв'язки, осмислено, не примушуючи себе, дотримуватись моральних норм і правил поведінки. Студенти з середнім рівнем розвитку СМЦ мають середній рівень вираженості духовно-моральних цінностей.

Майбутні психологи з середнім рівнем розвитку СМЦ надають перевагу тим з них, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала, на реалізацію себе як особистості; на клієнта (інтерес до клієнта як до особистості, а не як до об'єкта для впливу, повага до нього, здатність до встановлення стосунків довіри і безумовного прийняття клієнта, бажання йому допомогти в усвідомленні ним своїх проблем і пошуку способів їх якнайкращого розв'язання), здатність відстоювати власну позицію, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки, глибоко розуміти себе, власні позитивні і негативні особистісні моральні якості, які дозволяють визнавати свої помилки, нести відповідальність за

результати професійної діяльності. У таких студентів виявляється здатність до професійного самоаналізу та рефлексії як цінності, здатність бачити можливості для професійного самовдосконалення, самоосвіти. Результати емпіричного дослідження засвідчили, що вибір типів СМЦ майбутніх психологів з середнім рівнем їх розвитку є досить різноманітним, що може свідчити про недостатню сформованість їх особистісних моральних цінностей та професійного досвіду.

Низький рівень розвитку СМЦ майбутніх психологів характеризується низьким, недостатнім розвитком усіх складових СМЦ. Зокрема, у даних досліджуваних спостерігається невираженість потреби у самоактуалізації, що свідчить про недостатню мотивацію реалізувати власні потенційні можливості, здібності у професійній діяльності. Натомість у них спостерігається вираженість інших, не пов'язаних прямо із майбутньою професійною діяльністю потреб: у безпеці, у матеріальному благополуччі, у спілкуванні. Крім того, студенти з низьким рівнем розвитку СМЦ схильні до неусвідомленого наслідування загальносупільних моральних цінностей, для них характерним є низький рівень розвитку моральних знань, недостатня сформованість моральних переконань, морального ідеалу, невизначеність власних моральних цінностей. Студенти-психологи з даним рівнем розвитку цінностей мають низьку пізнавальну активність, з пересторогою ставляться до нових вражень, занурені в переживання минулого, схильні не довіряти оточуючим, прагнуть ними маніпулювати, невпевнені в собі, тривожні, залежні від думки оточуючих про них, не здатні встановити дистанцію стосовно самого себе, зосереджені переважно на собі, проявляють низький рівень здатності до аналізу, переосмислення себе і ситуації. Ми вважаємо, що майбутні психологи з низьким рівнем СМЦ, які не прагнуть їх формувати, взагалі не повинні працювати психологом.

Майбутні психологи з низьким рівнем розвитку СМЦ мають низький рівень вираженості духовно-моральних цінностей. Вони більшою мірою схильні до прагматичності, шукають конкретних і відчутних результатів

своєї діяльності, отримують задоволення більшою мірою від результату, а не від діяльності. Для таких досліджуваних характерним є прагнення отримати професію, яка б гарантувала їм хороше матеріальне благополуччя, професію, яка була б соціально схваленою і давала можливість бути визнаним соціальним оточенням, суспільством. Такі студенти прагнуть до пошуку конкретної вигоди, характеризуються низькою пізнавальною активністю, часто демонструють стереотипність, негнучкість, нездатність відійти від взірця у вирішенні певних проблем, у прийнятті рішень, орієнтовані на досягнення більш високого рівня матеріального благополуччя, прагнуть до обмеження своєї активності, при досягненні деяких значимих результатів заспокоюються, зазвичай ігнорують навчання як фактор, який сприяє розвитку самого себе. Студенти з низьким рівнем розвитку СМЦ надають перевагу тим цінностям, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність (переконання в необхідності дотримання загально-суспільних моральних норм і правил поведінки у професійній діяльності), на реалізацію себе як особистості (здатність відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки).

Відповідно з даними критеріями експериментальним чином були виявлені кількісні показники розподілу студентів-психологів за рівнями розвитку СМЦ. Результати такого дослідження представлені нами у таблиці 2.14.

Таблиця 2.14

Розподіл майбутніх психологів за рівнем розвитку СМЦ

Рівні розвитку СМЦ	I курс (у %)	II курс (у %)	III курс (у %)	IV курс (у %)	студенти магістратури (у %)	Загалом студенти (у %)
Високий	12,7	13,8	26,2	27,5	30,0	21,9
Середній	29,1	39,6	45,2	42,5	45,0	40,3
Низький	58,2	46,6	28,6	30,0	25,0	37,8
Всього	100	100	100	100	100	100

Встановлено, що для більшості майбутніх психологів характерний середній рівень розвитку СМЦ (40,3%). А у 37,8% досліджуваних виявлено низький рівень їх розвитку. Лише для кожного п'ятого студента характерний високий рівень. На I курсі більше половини студентів (58,2%) мають низький рівень розвитку моральних цінностей. Це зумовлено, напевне, тим, що дані студенти очікують від суспільства чітких настанов, вказівок щодо норм і правил поведінки, а доцільності у розвитку власних, суверенних моральних цінностей не бачать.

Як видно з табл.2.25, на IV курсі відбувається знову збільшення кількості студентів з низьким рівнем розвитку СМЦ, що, напевне, зумовлено тим, що на момент закінчення бакалаврату у них немає чітких уявлень про планування подальшого життя, зокрема професійного.

Отже, на основі дослідження особливостей складових СМЦ майбутніх психологів (мотиваційно-потребової, когнітивної, поведінкової, рефлексивної) можна скласти цілісну картину щодо процесу розвитку стійких, автономних, незалежних моральних цінностей майбутнього психолога. Виокремлення типів та рівнів розвитку СМЦ майбутніх психологів дає можливість розробки психодіагностичних процедур і засобів корекції у ЗВО автономних моральних цінностей майбутніх фахівців-психологів шляхом більш адекватного впливу на їх ціннісну, емоційно-вольову, когнітивну сфери, поведінку загалом. Отримані результати дослідження можуть бути використані з профорієнтаційною метою для залучення до професії психолога.

Висновки до другого розділу

На основі результатів проведеного констатувального дослідження з вивчення динаміки розвитку складових СМЦ у майбутніх психологів встановлено, що:

а) мотиваційно-потребова складова СМЦ 78,4% майбутніх психологів маю високий та середній рівні розвитку, що свідчить про прагнення досліджуваних до самоактуалізації, самовдосконалення, реалізації власного потенціалу у професійній діяльності. Водночас більш ніж кожен п'ятий студент (21,6%) має низький рівень розвитку даної складової, що означає недостатню вираженість потреби у самоактуалізації. Натомість вираженими є інші види потреб, що не пов'язані напряду із майбутньою професійною діяльністю (у спілкуванні, в афіліації, в досягненні матеріального благополуччя);

б) когнітивна складова СМЦ у досліджуваних розвинена також на достатньому рівні: 72,0% майбутніх психологів мають середній та високий рівень його розвитку. Майбутнім психологам властиве розуміння більшості моральних понять, сформованість моральних принципів, усвідомлення загальносуспільних моральних цінностей, їх значення для виконання психологом професійної діяльності. Разом з тим, великій частині майбутніх психологів (28,0%) характерний низький рівень розвитку когнітивної складової: у них спостерігається розмитість образу власного морального ідеалу, їм складно розмежувати власні моральні цінності від загальносуспільних. Варто відмітити також, що досліджувані серед власних моральних цінностей називають ті, які не пов'язані з обраною професією: здоров'я, матеріальний добробут, сім'я. Цей факт ми пояснюємо в першу чергу віковими особливостями досліджуваних;

в) поведінкова складова СМЦ майбутніх психологів розвинена досить слабо: для 41,0% досліджуваних характерний низький рівень її сформованості. Майбутні психологи мають низькі показники у поведінці автономності, спонтанності, креативності; характеризуються низькою пізнавальною активністю, часто демонструють стереотипність, негнучкість, нездатність відійти від взірця, еталона у вирішенні певних проблем, проявляють недовіру до людей, схильність ними маніпулювати,

невпевненість у собі, тривожність, нездатність відстоювати власні переконання, вони залежні від думки оточуючих про них;

г) рефлексивна складова СМЦ, порівняно з іншими складовими, розвинена найслабше (низький рівень мають 48,6% студентів-психологів). Такі студенти характеризуються нездатністю встановити дистанцію стосовно самого себе, зосереджені зазвичай на самому собі, орієнтовані на досягнення результату, а не на його сенс, мають низький рівень готовності до аналізу, переосмислення себе і ситуації. Встановлено, що для більшості майбутніх психологів є актуальною потреба у самоактуалізації, однак недостатній розвиток інших компонентів СМЦ свідчить про те, що досліджуваним складно побачити шляхи для задоволення даної потреби у контексті професійного навчання та майбутнього фаху.

На основі аналізу наукових досліджень, особливостей складових СМЦ, рівня вираженості морально-духовної чи егоїстичної спрямованості особистості, потреби в самоактуалізації як основного мотиватора формування цінностей майбутніх психологів виокремлено типи СМЦ майбутніх психологів: 1) СМЦ, які відображають спрямованість психолога на клієнта; 2) СМЦ, які характеризують спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність; 3) СМЦ, які описують спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості; 4) СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала; 5) СМЦ, які характеризують екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя.

Встановлено, що вибір СМЦ успішними практикуючими психологами і майбутніми психологами суттєво відрізняються. Зокрема, успішні практикуючі психологи надають перевагу СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя, а майбутні психологи - СМЦ, які відображають спрямованість психолога на клієнта. Це може бути зумовлене тим, що студенти-психологи мало знають професію психолога зсередини, а мають тільки загальне уявлення про неї, а тому

вважають, що професія психолога зосереджена тільки на вирішенні проблем клієнта.

На основі отриманих експериментальних даних виділено узагальнені рівні розвитку СМЦ майбутніх психологів (високий, середній та низький). Зокрема, з високим рівнем розвитку СМЦ майбутнім психологам властивий високий рівень розвитку усіх складових СМЦ, вираженість потреби у самоактуалізації, вибір СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя. Студенти з низьким рівнем розвитку СМЦ надають перевагу тим цінностям, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність, на реалізацію себе як особистості, схильні до неусвідомленого наслідування загальносупільних моральних цінностей.

У другому розділі використано публікації, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [15; 16; 38; 50; 55; 72; 73; 75; 78; 79; 88; 94; 96; 102; 106; 110; 112; 113; 115; 124; 134; 165; 169; 172; 174; 179; 181; 182; 184; 185; 186; 194; 201; 219].

Матеріали другого розділу дисертації висвітлено таких публікаціях автора: [141; 142; 145; 151; 152].

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ ТА ЗАСОБИ ФОРМУВАННЯ СУВЕРЕННИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У третьому розділі представлено програму формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів, дано психологічну характеристику шляхів та засобів розвитку СМЦ у майбутніх психологів та перевірено ефективність формувального експерименту.

3.1. Теоретичне обґрунтування програми формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів

Початок ХХІ століття характеризується значним прогресом інформаційних технологій, програмного забезпечення усіх сфер життєдіяльності людини і в цьому процесі все менше і менше уваги звертається на саму людину: її інтереси, цінності, переконання. Суспільство від психолога очікує здатності проявляти соціальну активність, незалежність, самостійність, креативність у вирішенні різних проблем, натомість пропонує загальноприйняті норми, правила, цінності. Однак крім загальноприйнятих моральних цінностей майбутньому психологу важливо сформувати власні, стійкі, незалежні, суверенні моральні цінності, через призму яких він буде здійснювати професійну діяльність, самооцінювати власне життя та життя інших людей. Тому актуальним завданням сьогодення є розробка відповідних програм формування власних, суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів.

В умовах модернізації системи освіти вибудовується нове освітнє середовище, яке спрямоване на реалізацію особистісного та професійного розвитку учасників, яке має стимулювати студентів до більш ефективної самостійної, творчої діяльності (самоосвіти, самовиховання та саморозвитку). Дані тенденції зумовили ріст вимог до особистості

майбутнього психолога як до активного, креативного, сміливого фахівця з сформованими стійкими суверенними моральними цінностями.

Формування СМЦ майбутніх психологів відбувається у ЗВО під час вивчення цілого ряду навчальних, найперше психологічних дисциплін. Отриманні та засвоєнні знання, вміння і навички щодо розвитку власних моральних цінностей студенти-психологи мають можливість використовувати та апробувати під час проходження навчальних практик. Багато вмінь і навичок формується в майбутніх фахівців під час науково-дослідницької роботи з написання курсових і дипломних робіт. Тому викладачі ЗВО чітко усвідомлюють, що необхідно створити відповідне середовище, яке б:

- сприяло розвитку суверенності ціннісних орієнтацій майбутніх психологів;
- якісно би підвищило інтерес до самовдосконалення та самоактуалізації;
- спонукало б студентів до пошуку нових, креативних рішень, підходів до вирішення поставлених завдань.

У роботі з майбутніми психологами важливим завданням є використання комплексу засобів, які сприятимуть розвитку у них необхідних для успішної професійної діяльності СМЦ.

Головною метою формувальної програми є надання психологічної допомоги майбутнім психологам в актуалізації їх особистісних моральних цінностей, розкритті творчого особистісного потенціалу через процес самопізнання, оволодіння вміннями відстоювати власні інтереси, переконання, цінності, розуміти їх сенс, проявляти творчість, самостійність, вирішувати професійні завдання на основі власних моральних цінностей.

Формувальний експеримент дав нам можливість зафіксувати факти, що виявляються, а також через створення спеціальних ситуацій розкривати тенденції формування стійких моральних цінностей майбутніх психологів, їх професійного становлення. Основними завданнями експерименту є створення дослідником відповідних розвивальних умов, в яких будуть стимулювати позитивні зміни у формуванні особистісних моральних

цінностей у досліджуваних, а також здійснення контролю за їх перебігом. Процедура проведеного нами формувального експерименту передбачала:

1. Вибір об'єкта, предмета дослідження.
2. Вибір параметрів незалежної та залежної змінних з метою одержання необхідних даних;
3. Створення спеціальних умов для зовнішньої і внутрішньої активності досліджуваних, які відповідають гіпотезі дослідження, вибір засобів впливу;
4. Фіксацію мотиваційно-потребових, когнітивних, поведінкових, рефлексивних реакцій досліджуваних на вплив;
5. Підбір методів опрацювання одержаних даних та їх інтерпретацію.

На першому етапі нами було реалізовано констатувальний експеримент першого порядку, спрямований на встановлення існуючих характеристик і властивостей предмета дослідження. У констатувальному експерименті взяли участь 235 майбутніх психологів та 98 успішних практикуючих психологів. Обробка емпіричного матеріалу включала якісний та кількісний аналіз отриманих результатів, визначення достовірних відмінностей у прояві психологічних характеристик компонентів СМЦ, рівнів їх розвитку, з метою вибору подальшої психолого-педагогічної стратегії та тактики дослідження.

Серед досліджуваних майбутніх психологів випадковим чином були сформовані дві групи: експериментальна та контрольна. Суттєвих відмінностей між показниками цих двох вибірок на початковому етапі формувального експерименту не було виявлено. Майбутні психологи експериментальної групи брали участь в усіх етапах експерименту та проходили цикл формувальних впливів. Контрольна група була створена з метою порівняння та оцінювання результативності формувального експерименту, оскільки дослідження відбувалось у порівняльному варіанті.

Другим етапом дослідження був формувальний експеримент, який був реалізований за допомогою спеціально розробленої програми розвивальних впливів. Учасниками формувального експерименту були студенти 1-4 курсів та студенти магістратури психологи денної форми навчання, які на етапі

констатувального експерименту мали середній або низький рівень розвитку компонентів СМЦ (мотиваційно-потребового, когнітивного, поведінкового, рефлексивного). Експеримент поєднав у собі різні процедури: навчальні, ігрові, практичні та ін.

На третьому етапі проведено контрольний експеримент другого порядку: було зроблено замір показників стійких моральних цінностей, в якому взяли участь контрольна та експериментальна вибірки. Метою даного етапу дослідження було збір емпіричних показників СМЦ майбутніх психологів після реалізації формувальних впливів. Для порівняння та встановлення ефективності здійснених у експериментальній групі (ЕГ) формувальних впливів одночасно проводився замір показників контрольної групи (КГ).

Детально проаналізуємо кожен етап формувального експерименту. Експериментальне дослідження тривало протягом 2016-2018 рр. на базі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Комплексний вплив, спрямований на формування СМЦ майбутніх психологів експериментальної групи, відбувався на основі розробленої нами програми (табл.3.1).

Констатувальне дослідження особливостей мотиваційно-потребової складової СМЦ майбутніх психологів засвідчило досить високі показники її розвитку (62,5% досліджуваних мають високий рівень розвитку даної складової), що свідчить про їх прагнення до самоактуалізації, реалізації себе як майбутнього професіонала. Однак показники когнітивної, поведінкової та рефлексивної складових СМЦ мають недостатній рівень розвитку (див. розділ II), що пояснюється нездатністю майбутніх психологів реалізувати власне прагнення до самоактуалізації, відсутністю необхідних знань, уявлень про власні моральні цінності, переконання, недостатню сформованість вмінь розмежовувати власні моральні цінності та загальносуспільні, їх орієнтацією у поведінці на соціальні цінності, недостатньою здатністю аналізувати,

переосмислювати власні моральні знання, почуття, переконання, ідеали, поведінку тощо.

Таблиця 3.1

Програма експерименту з формування суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів

№ з.п.	Форма впливу	Зміст	Тривалість
1	Гурткова робота «Проблема розвитку моральних цінностей майбутнього психолога»	Сприяння майбутнім психологам в усвідомленні ними загальносуспільних і власних моральних цінностей, ідеалів через процес самопізнання, розкритті у них творчого особистісного потенціалу, усвідомленні значущості моральних цінностей при вирішенні професійних завдань.	Вересень-грудень 2016 р.
2	Спецкурс «Суверенні моральні цінності психолога»	Ознайомлення майбутніх психологів із змістом поняття суверенних моральних цінностей, їх типами, основними шляхами і прийомами розвитку	Лютий-квітень 2017 р.
3	Тренінг формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів	Розвиток внутрішньої рефлексії, умінь диференціювати внутрішні переживання, навичок формування суверенних моральних цінностей через аналіз, переосмислення власних моральних знань, переконань, ідеалів. Сприяння розвитку суб'єктної позиції в межах змодельованої майбутньої професійної діяльності	Травень 2017 р.
4	Коучінг «Робота з цінностями»	Усвідомлення студентами-психологами власних моральних цінностей, їх значущості, сенсу власної мети, відповідності між метою та особистісними моральними цінностями	Протягом усього періоду формувального експерименту
5	Самостійна робота студентів, що спрямована на регуляцію процесу формування власних моральних цінностей	Сприяння поглибленню процесу рефлексії як здатності майбутніх психологів відійти на певну дистанцію стосовно себе самого, розвиток здатності розуміти сенс власних вчинків, здатності ними керувати	Протягом усього періоду формувального експерименту

Результати констатувального експерименту засвідчили, що під час навчання у ЗВО студенти не здатні самостійно визначити шляхи самореалізації, самовдосконалення, не схильні проявляти креативність, автономність, спонтанність, визначати основну мету, відстоювати власні переконання, цінності, а натомість орієнтуються на загальноприйняті норми, правила, цінності.

Переходячи до розробки програми формувального експерименту, ми відштовхувались від того, що розвиток СМЦ майбутніх психологів буде більш ефективним за таких умов:

- виокремлення компонентів структури і змісту формувальної роботи з майбутніми психологами;

- забезпечення формування власних, стійких моральних цінностей майбутніх психологів та їх прояв у когнітивній, поведінковій, рефлексивній складових;

- впровадження особистісно орієнтованого соціально-психологічного тренінгу, основною метою якого є розвиток в особистості таких знань та вмінь, які необхідні їй для реалізації конкретних професійних та особистісних завдань, розвиток таких її рис, як автономність, креативність, відповідальність, ініціативність. Специфіка тренінгу полягала в тому, що він сприяв розвитку конкретних психічних функцій, навичок, якостей за рахунок тривалого перебування учасників у ситуації постійної мотиваційної підтримки й заохочення. У тренінгу студенти ЕГ набувають досвід і оволодівають психологічним інструментарієм керування мотивацією самовдосконалення, формування власних моральних цінностей, вміння застосовувати їх у повсякденному житті. Цей досвід і відповідні психотехніки майбутні психологи надалі можуть застосовувати у своїй професійній діяльності, в різних ситуаціях. Під час реалізації формувального експерименту за мету ставилось розв'язати наступні дослідницькі завдання:

- добір засобів та технологій, що опосередковують процес формування СМЦ майбутніх психологів;

- обґрунтування сутності та психолого-педагогічних умов ефективного впливу на розвиток суверенних моральних цінностей досліджуваних;
- використання адекватних корекційно-розвивальних заходів щодо зміни показників стійких моральних цінностей студентів ЕГ.

На нашу думку, для одержання найбільш вагомих результатів у процесі формування власних стійких незалежних моральних утворень важливо планувати і проводити роботу із застосуванням комплексу різних форм роботи у ЗВО: проведення консультативної, гурткової, тренінгової роботи, спецкурсу, самостійної індивідуальної роботи майбутніх психологів. Працюючи над розробкою системи заходів щодо реалізації поставлених завдань формувального експерименту, ми відштовхувались від того, що у освітньому процесі є багато можливостей для особистісного та професійного саморозвитку, формування власних моральних цінностей, які безпосередньо пов'язані з обраною професією: креативність, суверенність, розвиток себе як особистості і як майбутнього професіонала та ін.

У процесі реалізації формувального експерименту нами застосована розроблена програма «Формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів». Вона включала: а) гурткову роботу «Проблема розвитку моральних цінностей майбутнього психолога»; б) спецкурс «Суверенні моральні цінності психолога»; в) коучінг «Робота з цінностями»; г) рекомендації щодо самостійної роботи студентів, спрямованої на регуляцію ними процесу формування власних моральних цінностей; д) спеціально розроблений тренінг формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів.

У формувальному дослідженні до контрольної та експериментальної груп були включені досліджувані різних курсів навчання з середнім та низьким рівнем розвитку СМЦ (всього 186 осіб). Контрольна група досліджуваних складала 95 осіб, експериментальна – 91 особу. До експериментальної групи увійшли майбутні психологи від I-го курсу до магістратури, які добровільно виявили бажання працювати над формуванням

власних моральних цінностей. Щоб переконатися на початковому етапі, що показники контрольної та експериментальної груп не відрізняються один від одного, нами було зроблене порівняльне вивчення даних за основними емпіричними показниками. Враховуючи предмет та гіпотезу дослідження, такими показниками визначено: 1) рівні розвитку СМЦ майбутніх психологів; 2) ціннісні орієнтації досліджуваних. Відбір в ЕГ і КГ студентів різних курсів давав нам можливість виявити на якому етапі у ЗВО (на якому році навчання) найдоцільніше реалізовувати програму корекції та формування стійких моральних цінностей.

Реалізація першого етапу констатувального експерименту дала нам можливість з'ясувати загальний стан розвитку СМЦ досліджуваних і визначити у них рівень розвитку СМЦ на початку дослідження. Отримані результати свідчать, що загальний рівень розвитку СМЦ у підібраних для експерименту групах суттєво не відрізняється (табл. 3.2).

Як в контрольній, так і в експериментальній групі приблизно порівну розділились досліджувані з середнім (47,3% і 52,6%) і низьким (52,7% і 47,4%) рівнем розвитку СМЦ.

За допомогою математичних методів обробки результатів дослідження (t-критерій Ст'юдента для незалежних вибірок) ми встановлювали, чи існують відмінності між основними показниками контрольної та експериментальної груп. Для цього спочатку формуємо гіпотези:

H_0 : не існують відмінності між показниками рівня розвитку СМЦ майбутніх психологів контрольної та експериментальної груп.

H_1 : існують відмінності між показниками рівня розвитку СМЦ майбутніх психологів контрольної та експериментальної груп.

Ми отримали такі показники: прагнення до самоактуалізації ($t_{\text{емп.}}=0,575$, при $p \leq 0,01$), автономності ($t_{\text{емп.}}=0,993$, при $p \leq 0,01$), креативності ($t_{\text{емп.}}=0,666$, при $p \leq 0,01$), рефлексивності ($t_{\text{емп.}}=0,417$, при $p \leq 0,05$), цінності саморозвитку ($t_{\text{емп.}}=0,09$, при $p \leq 0,05$). Це підтверджує

Н₀ гіпотезу: не існують відмінності між показниками рівня розвитку СМЦ майбутніх психологів контрольної та експериментальної груп.

Таблиця 3.2

**Рівні розвитку СМЦ майбутніх психологів
у контрольній та експериментальній групі**

№ з.п.	Рівні розвитку СМЦ	Експериментальна група (у %)	Контрольна група (у %)
I курс			
1	Середній	28,0	39,1
2	Низький	72,0	60,9
II курс			
1	Середній	44,0	48,0
2	Низький	56,0	52,0
III курс			
1	Середній	60,0	62,5
2	Низький	40,0	37,5
IV курс			
1	Середній	61,5	56,3
2	Низький	38,5	43,7
Студенти-магістри			
1	Середній	61,5	66,7
2	Низький	38,5	33,3
ВСЬОГО:			
1	Середній	47,3	52,6
2	Низький	52,7	47,4

Таким чином, проведена нами порівняльна перевірка основних показників рівня розвитку СМЦ у майбутніх психологів експериментальної та контрольної груп підтверджує нульову гіпотезу щодо відсутності до початку експериментального впливу статистично значущих відмінностей між показниками СМЦ досліджуваних студентів ЕГ та КГ.

Основні принципи організації та реалізації програми формування СМЦ майбутніх психологів ґрунтуються на розроблених у вітчизняній психології фундаментальних положеннях про те, що особистість є цілісною психологічною системою, яка формується у процесі життєдіяльності на

основі засвоєння суспільних форм свідомості та поведінки [3], [15], [16], [21], [110], [111] та ін. В якості найбільш важливих принципів формувальної роботи нами виділені такі:

- принцип взаємозв'язку вікового та індивідуального розвитку, який визначає індивідуальний підхід до формування СМЦ у майбутніх психологів у контексті вікових особливостей їх розвитку, який передбачає врахування вікових закономірностей їх психічного розвитку, а саме, соціальної ситуації розвитку в юнацькому віці, основних психічних новоутворень та провідної діяльності [106], [110] та ін;

- принцип єдності корекції та розвитку, який полягає у тому, що прийняття рішення про необхідність формування стійких моральних цінностей у майбутніх психологів базується виключно на основі психолого-педагогічного аналізу зовнішніх та внутрішніх чинників їх розвитку в юнацькому віці. Психологічне втручання ми вважаємо допустимим тільки після глибокого вивчення особливостей розвитку юнацької молоді [179], [57], [58], [223], [224];

- принцип діяльнісного підходу до здійснення корекції, який заснований на тому, що саме активність майбутніх психологів є рушійною силою розвитку власних моральних цінностей. Даний принцип проголошує те, що одним із провідних способів формування цінностей є організація активної діяльності досліджуваних, під час якої створюються необхідні умови для орієнтування у незрозумілих, конфліктних ситуаціях, створюється основа для позитивних змін у особистісному та професійному розвитку особистості [32], [172];

- принцип системності корекційних, розвивальних та психопрофілактичних заходів, який полягає у відображенні зв'язку різних аспектів особистості та нерівномірності їх розвитку, в усуненні причин суперечностей між ними [195], [196].

Отже, на початку формувального експерименту нами були дотримані усі необхідні вимоги, які дали можливість отримані достовірні результати дослідження.

3.2. Психологічна характеристика засобів формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів

Аналіз наукових досліджень, результати власного експериментального дослідження дозволив нам розробити програму з формування суверенних, стійких моральних цінностей у студентів-психологів. Програма включала кілька логічно пов'язаних етапів.

Перший етап (етап ознайомлення) – формування навичок самопізнання, емпатійних здібностей, актуалізація мотиваційно-потребової сфери професійної підготовки; розвиток здатності студентів-психологів до усвідомлення власних моральних цінностей, ідеалів через процес самопізнання. На цьому етапі розвивався інтерес до свого внутрішнього світу й внутрішнього світу інших людей. Найефективнішими на цьому етапі можуть бути індивідуальні бесіди, заняття тематичного гуртка, який передбачає забезпечення майбутніх психологів достатнім обсягом систематизованих знань, умінь, необхідних для формування власних, суверенних моральних цінностей (додаток А). Програма запропонованого нами гуртка складається з двох частин. В першій частині «Зміст моральних цінностей особистості» майбутні психологи отримують знання про загальносуспільні та особистісні моральні цінності, їх функції, складові компоненти, особливості прояву. У другій частині «Розвиток моральних цінностей особистості» підібрано методи, прийоми дослідження у майбутніх психологів власних моральних цінностей, які сприятимуть їх особистісному та професійному розвитку, самоактуалізації, осмисленості цінності власного життя, критичності до ідеологічних впливів, творчому ставленню до власного життя.

Метою гуртка є сприяння майбутнім психологам в усвідомленні ними загальносуспільних і власних моральних цінностей, ідеалів через процес самопізнання, розкриття у них творчого особистісного потенціалу, усвідомлення значущості моральних цінностей при вирішенні професійних завдань. У програмі гуртка передбачено велика кількість активних форм навчання, таких як лекція-бесіда, лекція-дискусія, мозковий штурм, елементи тренінгової роботи, які сприяють: активізації мислення майбутніх психологів, коли учасник проявляє певні види активності незалежно від власного бажання, самостійному творчому напрацюванню рішень, підвищують ступінь мотивації і емоційності майбутніх психологів, постійній взаємодії студентів та викладачів через прямі і зворотні зв'язки, виявленню інтелектуальної, особистісної і соціальної активності майбутніх психологів в розрізі формування у них СМЦ. Тематику занять гуртка представлено нами у табл.3.3.

Таблиця 3.3

**Тематика гуртка «Проблеми розвитку моральних цінностей
майбутнього психолога»**

№з.п.	Тема заняття	Кількість годин
Модуль 1. Зміст моральних цінностей особистості		
1.	Вступ. Організаційні моменти роботи гуртка. Поняття моральних цінностей.	2
2.	Лекція-бесіда. Функції, складові компоненти, особливості прояву загальносуспільних та особистісних моральних цінностей.	2
3.	Практичне заняття. Мозковий штурм «Що таке вибір?».	2
4.	Практичне заняття. «Яким мене бачать оточуючі і який я є насправді?»	2
5.	Практичне заняття. Дослідження особистісних моральних цінностей.	2
Модуль 2. Розвиток моральних цінностей особистості		
6.	Лекція. Роль моральних цінностей у професійній діяльності психолога.	2
7.	Практичне заняття. Дослідження мотиваційно-потребової структури особистості.	2
8.	Лекція-бесіда. Чинники, які впливають на розвиток моральних цінностей психолога.	2

Продовження таблиці 3.3.		
9.	Практичне заняття. Діагностика рівня потреби у самоактуалізації.	2
10.	Лекція-дискусія. Розуміння сенсу обраної професії як основна спрямованість психолога.	2
11.	Практичне заняття. Дослідження життєвих цінностей особистості	2
12.	Практичне заняття. Свобода та креативність психолога у вирішенні ним професійних завдань.	2
13.	Практичне заняття. Робота з життєвими і професійними цілями, їх співставлення із особистісними моральними цінностями.	4
14.	Тренінг. Рефлексія, мотивація розвитку особистісних моральних цінностей.	4
15.	Тренінг. Індивідуальні плани розвитку особистісних моральних цінностей. Корекція під час вирішення професійних проблем.	4
16.	Заключне заняття. Моральні цінності у власному професійному становленні. Підведення підсумків роботи гуртка.	2
Всього		38 год.

Другий етап (етап навчання) – ознайомлення майбутніх психологів із змістом поняття суверенних моральних цінностей, їх типами, основними шляхами і прийомами розвитку, значенням у здійсненні професійної діяльності. На цьому етапі ефективною буде реалізація програми спецкурсу «Суверенні моральні цінності психолога» (додаток Б). Завданнями спецкурсу «Суверенні моральні цінності» були:

- формування уявлень стосовно поняттєвого апарату спецкурсу «Суверенні моральні цінності психолога»;
- набуття власних професійних моральних якостей майбутнього фахівця, що відповідають вимогам сучасного суспільства, якостей зрілої, неповторної особистості;
- актуалізація у студентів мотивації власного професійного зростання;
- набуття навичок застосування принципів саморозвитку і самоорганізації у процесі професійної підготовки;
- розвиток у майбутніх психологів здатності до творчого, дослідницького підходу при вирішенні поставлених завдань, розвиток потреби в самоосвіті, підвищення своєї кваліфікації та майстерності;
- формування творчого підходу у студентів до вирішення поставлених

завдань.

Вивчення спецкурсу сприятиме усвідомленню майбутніми психологами їх призначення у світі, сенсу обраної професії, власного життя, розвитку соціально-психологічної адаптованості до дійсності, орієнтації в подіях, що відбуваються в суспільстві. В складних життєвих обставинах суверенні моральні цінності допоможуть психологу долати життєві труднощі, негаразди, оскільки міцність їх сформованості дасть майбутньому психологу переживання суверенності власного "Я", почуття впевненості, безпеки, довіри до світу, сприяє формуванню високого рівня суб'єктивного контролю над подіями повсякденного життя, а також визначати оптимальні шляхи професійного зростання, постійно вдосконалювати свої професійно значущі риси і якості, вивчати та впроваджувати передовий досвід.

Загальна кількість годин спецкурсу «Суверенні моральні цінності психолога» представлена нами у табл.3.4.

Таблиця 3.4

Тематика занять спецкурсу «Суверенні моральні цінності психолога»

Змістовий модуль 1.					
Тематика занять	всього	лекції	практ. заняття	лабор. заняття	самот. робота
Тема 1. Проблема формування моральних цінностей особистості в філософських і психолого-педагогічних дослідженнях.	10	4	2		4
Тема 2. Моральні цінності у сучасних дослідженнях українських науковців.	8	2	2		4
Тема 3. Поняття про суверенні моральні цінності особистості.	8	2	2		4
Тема 4. Динаміка розвитку суверенних моральних цінностей особистості. Психологічні особливості актуальних суверенних моральних цінностей в юнацькому віці.	8	2	2	2	2
Разом за змістовим модулем 1	34	10	8	2	14

Продовження таблиці 3.4.					
Змістовий модуль 2.					
Тема 5. Типи суверенних моральних цінностей психолога.	8	2	2		4
Тема 6. Чинники формування суверенних моральних цінностей психолога.	8	2	2		4
Тема 7. Структура суверенних моральних цінностей психолога.	14	4	2	2	6
Тема 8. Організація, методи та методики дослідження суверенних моральних цінностей психолога.	8	2		2	4
Разом за змістовим модулем 2	38	10	6	4	18
Всього годин	72	20	14	6	32

Третій етап (етап тренування) – через заглиблення в своє „Я”, отримання майбутніми психологами досвіду розуміння власного внутрішнього світу, розвиток здатності керуватись у житті власною метою, переконаннями, установками, власними моральними цінностями, вміння приймати себе та інших такими, якими вони є насправді, вміння шукати шляхи для адекватного самовираження та самореалізації, розкриття власної своєрідності, неповторності через суверенні моральні цінності. Особливе значення надається проявам суверенності, креативності, спонтанності при прийнятті рішень, що найкраще формуються під час тренінгових занять (додаток В).

Для ефективної роботи тренінгової групи керівнику, який організовує і проводить заняття, необхідно усвідомити загальну мету тренінгу: формування у майбутніх психологів рефлексії суверенності моральних цінностей, критичного ставлення щодо можливостей та обмежень у її реалізації. Відповідно до мети тренінгу нами розроблені наступні завдання:

- допомога майбутнім психологам у вираженні себе власними індивідуальними засобами, а для цього спочатку потрібно навчитись сприймати і розуміти самого себе;

- визначення учасниками тренінгу суверенних моральних цінностей, визначити простір для їх реалізації через розвиток здатності адекватного і найбільш повного пізнання себе та інших людей;

- прояснення у ході рефлексії справжніх потреб та почуттів учасників тренінгу;

- формування вміння відстоювати власні інтереси, переконання, цінності, долаючи стереотипи, тренувати навички підтримки проявів суверенності моральних цінностей майбутніми психологами.

Тренінгова робота з формування СМЦ у майбутніх психологів здійснюється за чотирма основним напрямками:

1) Сприйняття себе через співставлення себе з іншою людиною.

Тренінг дає можливість ідентифікувати, порівнювати себе, власні переконання, цінності з іншими учасниками. При цьому відбувається більш глибоке пізнання самого себе.

2) Сприйняття себе через сприйняття іншими людьми.

Особистість використовує інформацію, яку надають їй оточуючі. Це так званий „зворотній зв'язок”. Особливо важлива думка членів групи щодо стилю поведінки, почуттів, переконань, які відчувають люди, які вступають з нами в контакт. Саме в ефективному і дієвому зворотньому зв'язку і криється сутність тренінгової роботи.

3) Сприйняття себе через результати власної діяльності.

Особистість сама здатна оцінювати, аналізувати власні вчинки, емоції, почуття.

4) Сприйняття себе через спостереження за власним внутрішнім станом.

Особистість здатна осмислювати, проговорювати, обговорювати з оточуючими свої переживання, емоції, відчуття, думки. Суттєва відмінність тренінгу від інших методів – заглиблення в своє „Я”, отримання досвіду розуміння внутрішнього світу. На це і спрямована була найбільша кількість вправ та процедур тренінгу.

При розробці та проведенні тренінгу ми дотримуємося наступних етапів:

1. Формулювання проблеми. На даному етапі робиться акцент на почуттях, думках і тим самим відбувається спонукання учасників тренінгу до більшої зосередженості на усвідомленні своїх переживань, емоційного ставлення до чогось чи когось. Протягом даного етапу майбутні психологи більш ясно усвідомлювали причини виникнення тих чи інших емоцій, вчилися брати на себе відповідальність за власні почуття та емоції. Завершенням цього етапу є вміння зосереджуватись на власних почуттях, емоціях, виражати їх (вправи «Моє ім'я», «Іграшка» та ін.) [155], [165].

2. Етап виведення з внутрішнього плану у зовнішній неконструктивних елементів і моделей поведінки.

Пропонується учасникам вирішувати поставлені завдання так, як вони можуть робити це без стороннього втручання і спеціального навчання. Ця стадія має діагностичний характер. В комплексі це серйозна передумова для наступної корекції. Учасники мають можливість через механізми зворотного зв'язку з групою та з ведучим діагностувати власні моральні цінності, особистісні якості. Уточненню і проясненню сприяють зворотній зв'язок, емпатія, ідентифікація та рефлексія (вони стимулюють учасників до правдивішого і глибшого самоаналізу і самоусвідомлення). На даному етапі ефективними були такі вправи, як «Нехай встануть ті, хто...», «Власний простір» та ін. [220], [165].

Зворотній зв'язок стимулює процеси ідентифікації та рефлексії. Ефективність навчання значно зростає, коли студент виходить з позиції пасивного спостерігача і перетворюється на активного учасника процесу. Ця форма роботи передбачає активне маніпулювання власними моральними цінностями в зовнішньому плані, а потім інтеріоризацію їх всередину.

3. Робота з полярностями. На даному етапі основним завданням є розпізнавання опору в межах зовнішнього діалогу з ровесниками, значущими дорослими та ін. Таким чином учасники тренінгу усвідомлювали приховані

внутрішні полярності. Завершенням даного етапу є зниження внутрішньої напруженості, розпізнавання і усвідомлення власних потреб (вправа «Соціальний атом», «Острови») [155], [165].

4. Етап побудови моделей ідеальної поведінки у зовнішньому плані.

Застосовуючи стратегії пошуку аналогів, комбінування, реконструювання тощо, ведучий і учасники тренінгу знаходять оптимальні моделі реалізації СМЦ в конкретних ситуаціях. На даному етапі у процесі інтеграції протилежні мотиви, моральні цінності гармонійно поєднувались особистістю в єдине ціле (вправи «Магічне «якби...», «Камінь долі») [165].

Оскільки основним завданням тренінгу є стимулювання дій суб'єкта, спрямованих на зміну власної поведінки, усвідомлення та активне впровадження власних стійких моральних цінностей, важливими на цьому етапі стають зміни смислових настановлень особистості. Смислове настановлення викликається мотивом діяльності і виражає в діяльності особистісний смисл у вигляді готовності, тенденції до збереження спрямованості даної діяльності в цілому.

Суб'єктивно зміна смислових настановлень відчувається як розширення кругозору чи усвідомлення чогось нового. Зміна настановлень стає першим поштовхом до оволодіння новими варіантами поведінки. Оволодіння будь-якими новими знаннями передбачає певні зусилля та самоорганізацію стосовно організації пізнавальної діяльності в такий спосіб, щоб у ній стало можливим як використання вже надбаних знань, так і поява нових – з врахуванням „зона найближчого розвитку” студента. Таким чином, саме участь в тренінгу дозволяє учасникам впорядковувати і розширювати ставлення до світу, до себе і собі подібних – створювати нову зону найближчого розвитку. А це вірний шлях зміни поведінки в бік її більшої адекватності і ефективності. Але таке усвідомлення лише перший етап реальної трансформації. Справжня трансформація стає очевидною тоді, коли змінені елементи поведінки засвоєні особистістю і, отже, стають довільними і усвідомленими.

При виконанні всіх пунктів цієї системи майбутні психологи не тільки оволодівають, але й присвоюють собі процедури досконалої поведінки.

В основу роботи тренінгової групи покладені наступні принципи, зміст яких достатньо повно описаний у психологічній літературі [155], [165], [220]: емоційної відкритості, щирості, довірливості спілкування, недопустимості безпосереднього оцінювання іншої людини:

1. Принцип щирості та відкритості. Досягнення поставлених завдань у тренінговій програмі можливе тільки при умові створення здорової психологічної атмосфери у групі: щирість, відкритість як в міжособистісних, так і в особистісних проявах учасників тренінгу. Крім того, дотримання цього принципу усіма членами тренінгової групи є ознакою сильної, здорової особистості [155].

2. Принцип «Тут і тепер», який орієнтує майбутніх психологів до усвідомлення, аналізу емоцій, почуттів, потреб в конкретний проміжок часу.

3. Активність членів тренінгової групи. Оскільки тренінг є однією з активних форм роботи, то можливість «пасивного відсиджування» під час тренінгової роботи виключається.

4. Правило закритості групи. Учасники групи, наприклад, на другий день вирішують, чи приймають вони в роботу людину, що пропустила перший день. „Не спізнюватися!” Під час занять створюється певний енергетичний простір, який є важливим і потребує збереження. Тому тренінги проводяться в ізольованих приміщеннях.

5. Правило конфіденційності. Все, що відбувається під час тренінгу, ні яким чином не розголошується і не обговорюється поза тренінгом. Це дозволяє учасникам тренінгу бути собою і щирим, вести себе вільно. Виникає рівень довіри необхідний для даної діяльності. Все опрацьовується і залишається в групі. Це також питання етики.

6. Повага до того, хто говорить в даний момент. Слухати уважно і тихо. Слухати і чути, що особистість хоче нам сказати. Будь-яке перешіптування, посмішки, обміни поглядами сприймаються підсвідомо

учасником, що говорить, що він говорить щось не те, не важливе, не цікаве і він може перейти на тему, яка є загально сприйнятливою. Навіть коли людина говорить таке, що повністю суперечить вашим цінностям, уважно вислухайте, а вже потім задавайте запитання, дякуйте йому чи вступайте з ним в спірні дебати.

Тренінгові заняття включали вправи, спрямовані на розвиток моральної рефлексії майбутніх психологів. Для цього тренер пропонував учасникам тренінгу продумати і пережити ситуації, в яких потрібно зробити моральний вибір на основі власних моральних цінностей. При цьому найбільша увага зверталась на те, щоб майбутній психолог робив свій вибір, виходячи саме із власних моральних цінностей, потреб, переконань. Зазвичай тренінгові група складається з 8 – 15 осіб. Тривають заняття від 1,5 до 3-х годин на день, на протязі 5-ти днів. Правила приймаються на початку тренінгу всіма учасниками групи.

На протязі всіх етапів формування СМЦ майбутніх психологів здійснювалась й індивідуальна робота з майбутніми психологами у формі коучінгу «Робота з цінностями» [198]. Коучінг «Робота з цінностями» необхідний для усвідомлення власних цінностей, сенсу власної мети клієнтом, їх значущості, відповідності між ними. Бар'єри досягнення мети можуть виникати через те, що мета протирічить особистісним цінностям клієнта. Тому перш за все клієнту доцільно визначити, усвідомити власні цінності.

На етапі презентації проблеми з позиції клієнта консультант запрошує студентів розкрити свої проблеми. Для того, щоб максимально точно визначити суть проблеми консультант може задавати питання, типу «В чому полягає основна проблема?», «В яких ситуаціях зазвичай виникає дана проблема?». Таким чином коуч отримує інформацію про те, в яких умовах виникає проблема, або проявляється частково, що може допомогти при вирішенні проблеми. Питання «Що саме повинно змінитись?» дасть можливість коучу зрозуміти запит клієнта [198].

Вихід на проблему цінностей зазвичай супроводжується сильними емоціями у клієнта, у зв'язку з цим коучу необхідно розуміти психологічні механізми функціонування ціннісно-мотиваційної сфери особистості і вміти ними керувати. Ціннісно-мотиваційна основа самовизначення, на думку багатьох дослідників, становить його ядро. Адже кожна людина вибирає свою професію, друзів, місце проживання, виходячи з власних бажань, уподобань, цінностей. Професійне самовизначення виступає як самостійне і усвідомлене знаходження смислів виконуваної роботи і всієї життєдіяльності.

Цінність, як правило, майбутній психолог виражає одним словом, зазвичай іменником, наприклад «здоров'я», «любов», «самореалізація», «сміливість», «творчість» та ін. Коли клієнт називає цінність, змінюється його інтонація і вираз обличчя, стає зрозуміло, що він говорить про щось дуже значиме для себе. У процесі коучінгу можна виявити особистісні цінності клієнта за допомогою таких прийомів:

1. Зосередженість на висловлюваннях клієнта. Як правило, клієнт часто повторює значущі слова (при описі себе, інших людей, ситуацій).

2. Прямі запитання про цінності, наприклад, «Що цінного для вас у цьому?»; «Які цінності для вас особливо важливі?», «Чому для вас це так важливо?» та ін.

3. Спеціальні питання і техніки, спрямовані на виявлення цінностей [191]:

- «Уявіть, що ви на один день стали твариною, або деревом. Якою саме? Чому? Що в даній тварині (дереві) цінного для вас?» Таким чином власні цінності клієнт проектує на тварину або дерево.

- «Безлюдний острів». Клієнту можна запропонувати одне із запропонованих питань: «Якби ви їхали на безлюдний острів, що б ви взяли з собою?» «Назвіть п'ять книг, які б ви взяли. Що ціннісного для вас в них?» «Назвіть п'ять речей, які б ви взяли? Що в них ціннісного?» «Яких п'ять друзів ви б запросили з собою? Що важливого для вас в них?» (Вибирається варіант,

який найбільше підходить клієнту). Перераховані клієнтом цінності записуються і обговорюються у подальшій роботі.

- «Перші і останні місяці життя». Клієнту пропонується уявити ситуації: "Уявіть власне сторіччя. До вас приходять найдорожчі і найближчі люди. Що б ви хотіли від них почути? Що б ви сказали їм в останній день свого життя про те, що було найбільш важливе в вашому житті?». «Якби ваші близькі говорили на ваших похоронах, що б ви хотіли почути? Що є найбільш важливе для вас в цих словах?». «Які поради щодо подальшого життя ви б дали новонародженому? Що для вас важливого в цьому?» (Вибирається варіант, який найбільше підходить для даного клієнта.)

- «Згадайте трьох людей, які є для вас ідеалом, прикладом для наслідування. Які їх моральні якості особливо важливі для вас? Які їх цінності близькі вам?»

- «Згадайте критичні моменти свого життя. Що було найбільш важливим для вас тоді? Якими цінностями ви жили? Як вони виявлялися у спілкуванні з іншими людьми? У ті періоди власного життя що ви боялися втратити?»

4. Колесо цінностей. Клієнту пропонується зобразити коло, написати найбільш важливі власні цінності, виділити стільки секторів, скільки вказано цінностей, оцінити кожен цінність за шкалою від 0 до 10, відповідаючи на питання: «Наскільки кожна цінність визначає мою радість?». Далі клієнту пропонується вибрати одну цінність, зміна якої спричинить за собою підвищення загальної задоволеності. «Що можна зробити, щоб підвищити реалізацію цієї цінності у вашому житті?»

Для роботи з цінностями у програмі також використовувалась авторська методика «Колесо власних моральних цінностей». Після виявлення цінностей коуч обговорює з клієнтом співвіднесення досягнення мети клієнта з його цінностями, які саме цінності будуть реалізовуватися при досягненні мети. У процесі коучінгу може бути виявлено відповідність мети особистісним цінностям, тоді клієнт відчуватиме натхнення, підйом

мотивації. Однак може виникнути ситуація, коли клієнт усвідомлює, що мета «не його», вона суперечить його цінностям, і відмовляється від даної мети. Може статися і так, що після такої роботи клієнт розуміє, що його життя рухається не в тому напрямку, і повністю змінює запит на коучінг, а в деяких випадках клієнту необхідна і психотерапевтична допомога.

Ефективним, на нашу думку, на протязі усіх етапів формування СМЦ буде також ведення майбутніми психологами особистого щоденника, в якому буде здійснюватись фіксація власного емоційного ставлення до оточуючих речей, подій, людей, до самого себе; ситуацій, коли робилися спроби відстояти власну думку, наполягти на своїй точці зору, чинити на основі власних переконань, моральних цінностей, проявляти нестандартний, творчий підхід до справи; ситуацій, коли хотілося зробити вчинок, виходячи із власних переконань, потреб, але з певних причин цього не було зроблено.

Щоденник може вестися постійно, на протязі певного проміжку часу, епізодично. Фіксація спостережень у щоденнику відбувається з використанням датування за допомогою текстів, малюнків, схематичних позначень та ін. Щоденник самостійної роботи може розглядатися як джерело відображення проявів власної автономності, спонтанності, творчості, значущості для особистості окремих предметів, людей, себе самої, при цьому звертається увага на якість, інтенсивність, тривалість викликаної емоції. Такий вид роботи сприятиме поглибленню процесу рефлексії як здатності майбутніх психологів відійти на певну дистанцію стосовно себе самого, бути чутливим до власних потреб, інтересів, бажань, здатності розуміти сенс власних вчинків, здатності ними керувати.

Ведення щоденника є достатньо інтимним процесом, що дасть можливість майбутньому психологу без жодних механізмів психологічного захисту побачити власні потреби, інтереси, власні стійкі моральні якості, необхідні для майбутньої професії, а також щирість, істинність, глибину значущості для себе моральних якостей інших людей, предметів. Крім того, під час ведення щоденника доречно порадити майбутнім психологам

прочитати молитву, що ще більше допоможе зосередитись і заглибитись в самого себе.

Якщо майбутній психолог робить записи у щоденнику, то:

- детальний опис у щоденнику всіх подій, що відбуваються, сприяє глибокому аналізу власних почуттів, переживань, вчинків, встановленню причинно-наслідкових зв'язків, спонукає розумінню сенсу власних вчинків;

- ведення щоденника допоможе майбутньому психологу краще пізнати самого себе: доповнить знання про власні моральні якості, цінності, особистісні якості;

- систематичне ведення щоденника сприятиме виникненню бажання у майбутніх психологів до самовдосконалення, особистісного росту, оскільки опис пережитого у щоденнику дає можливість побачити власні переваги і недоліки, не боячись осуду, насмішок.

Правила ведення щоденника наступні. Якщо майбутній психолог чітко розуміє мету ведення щоденника, то він може самостійно виробити власну систему його ведення. Якщо ж ні, то можна скористатись порадами:

- ведення щоденника варто розпочати зі складання програми формування власних стійких моральних цінностей. Особливу увагу слід звернути на конкретний очікуваний результат і у чому він може проявлятися: у ставленні до себе, до майбутньої професії, до інших. При цьому слід визначити, які саме власні моральні цінності майбутній психолог хоче сформувані: власну автономність, свободу, творчість, спонтанність, розвиток себе як особистості, власних професійних умінь та ін.);

- у щоденнику варто фіксувати навіть на перший погляд несуттєві прояви автономності, креативності, різних емоційних реакцій;

- ставлячи перед собою конкретні завдання, виконуючи їх, майбутній психолог кожного разу бачить результати власного особистісного та професійного розвитку;

- окремий розділ щоденника доречно присвятити новим ідеям, інсайдам, прозрінням, оскільки процес особистісного розвитку завжди

пов'язаний із народженням нових неординарних ідей. Важливо їх всі записувати, щоб вони не забувалися. Тому щоденник бажано по можливості постійно носити з собою, тримати недалеко від себе.

Ведення щоденника допоможе стати більш спостережливим, навчитися помічати все те, що відбувається навколо нас і особисто з нами, крім того, особистість привчається жити в теперішньому моменті, цінувати його, а не те, що було в минулому або буде в майбутньому.

Психологами виведено кілька способів, які допоможуть особистості працювати над саморозвитком.

1. Використовувати тактику «тут і тепер». Суть даної тактики полягає у наступному: якщо ви перебуваєте в університеті – думайте про навчання, якщо ви на відпочинку – відкладіть навчальні проблеми, абстрагуйтеся від неприємностей і звільніть свій мозок від навантаження.

2. Мистецтво маленьких кроків. Психологи радять кожен день робити маленький крок до успіху: перш, ніж зробити вчинок, прийняти рішення, варто задуматись над його сенсом, спочатку робити незначні спроби появи власної автономності, креативності, кожного разу збільшуючи їх частоту.

3. Найтерміновіше - це змінити ставлення до себе, до життя загалом, не соромитись і не боятись бути не схожим на інших, не таким, як усі. Для цього не потрібно боятись змінюватися, виходити із зони свого комфорту і не боятись майбутніх труднощів. Адже професійна діяльність не завжди проходить в затишній атмосфері, часто можливі випадки, коли психологу доведеться проявити власну точку зору, нестандартний підхід до ситуації.

4. Спілкуватися з людьми, у яких є чому повчитися. Порівнювати себе з іншими не завжди погано, іноді це допомагає нам досягати високих цілей. Рекомендовано обмежити своє спілкування із людьми песимістично налаштованими, невпевненими в собі, що стримують своїми проблемами і переживаннями, не дають розвиватись.

5. В наш час. Не зупиняйтесь на досягнутому. Читати, дивитися пізнавальні фільми, ходити на лекції, це дасть можливість вирішити не тільки свої проблеми, але і допомогти іншим.

Отже, нами визначені етапи, психолого-педагогічні умови, методи, форми, технології та принципи формування СМЦ майбутніх психологів, а також детально описано мету, завдання, особливості реалізації запропонованих засобів формування СМЦ у майбутніх психологів.

3.3. Оцінка ефективності результатів формувального експерименту

Після визначення структури та змісту програми формування СМЦ у майбутніх психологів, нами було здійснено роботу щодо її реалізації, а саме проведення гуртка «Проблема розвитку моральних цінностей майбутнього психолога», спецкурсу «Суверенні моральні цінності психолога», тренінгу «Формування суверенності цінностей особистості». Паралельно здійснювалось проведення консультативної індивідуальної роботи з цінностями майбутніх психологів, надання методичних рекомендацій щодо ведення майбутніми психологами щоденника розвитку СМЦ. Після завершення експерименту у КГ та ЕГ було проведене друге контрольне вимірювання, завдяки якому встановлено особливості впливу формувально-розвивальної програми на показники суверенних моральних цінностей студентів-психологів.

Проведене нами дослідження засвідчило, що в студентів, які брали участь у експерименті, змінюються життєві пріоритети, ставлення до навчання і до своєї майбутньої професійної діяльності. За результатами проведеного експерименту виявлено кількісні та якісні зміни у показниках СМЦ майбутніх психологів ЕГ. Кількісний аналіз динаміки та величини показників та рівнів розвитку СМЦ майбутніх психологів представлений нами у таблиці 3.5 та рис.3.1.

Таблиця 3.5

Зміни показників розвитку СМЦ у майбутніх психологів

(за результатами формувального експерименту)

Рівні розвитку СМЦ	Експериментальна група		зміни у розвитку СМЦ	Контрольна група		зміни у розвитку СМЦ
	До формування експерименту у %	Після формування експерименту у %		До формування експерименту у %	Після формування експерименту у %	
Високий	-	18,7	+18,7	-	6,3	+6,3
Середній	47,4	43,9	-3,5	47,3	48,4	+1,1
Низький	52,6	37,4	-15,2	52,7	45,3	-7,4
Всього	91 особа			95 осіб		

Формувальний експеримент засвідчив, що в ЕГ відбулися суттєві позитивні зміни в загальному рівні розвитку СМЦ майбутніх психологів. Нагадаємо, що у формувальному експерименті брали участь майбутні психологи з середнім та низьким рівнем їх розвитку.

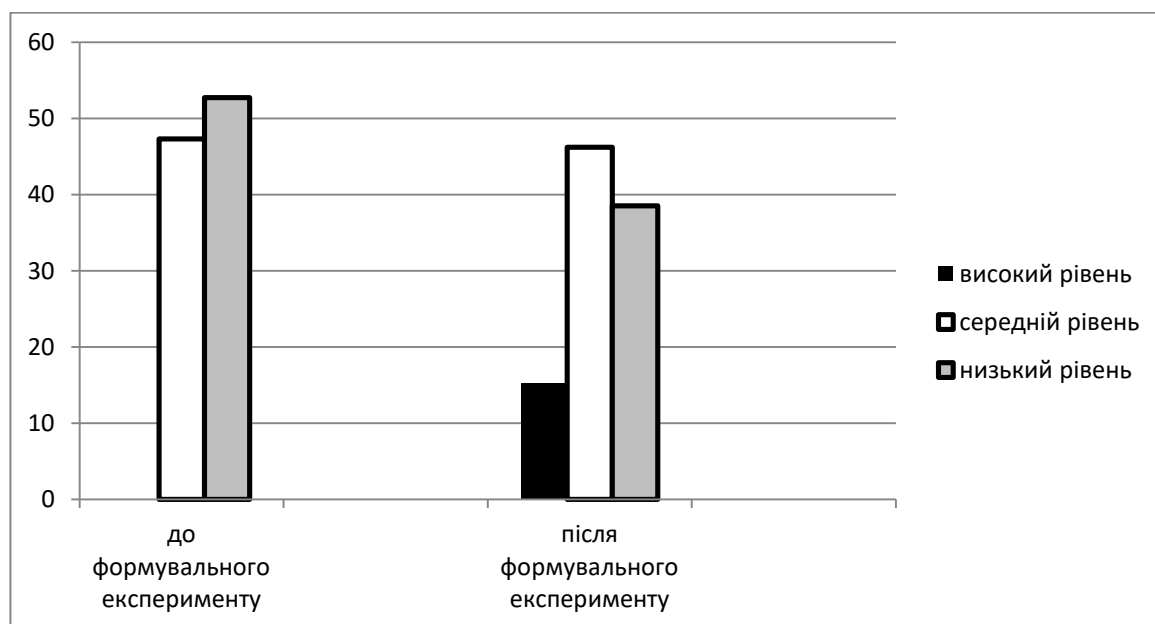

Рис. 3.1. Динаміка розвитку рівнів СМЦ у майбутніх психологів до та після формувального експерименту

Після проведення формувального експерименту у експериментальній групі кількість досліджуваних з низьким рівнем розвитку СМЦ зменшилась на 15,2% і становить 37,4%, а також виявилось зростання досліджуваних з

високим рівнем їх розвитку – на 18,7%. Кількість досліджуваних з середнім рівнем розвитку СМЦ змінилась від 47,4% до 43,9% на користь високого рівня. На відміну від ЕГ, у КГ відбулись незначні зміни у показниках розвитку рівнів СМЦ (табл.3.5).

Більш детально зміни у показниках розвитку СМЦ у студентів ЕГ різних курсів навчання представлено нами у табл.3.6.

Таблиця 3.6

Порівняльний аналіз розвитку СМЦ майбутніх психологів різних курсів навчання до і після формульального експерименту

Курс навчання	Етапи експерименту	Рівні розвитку СМЦ майбутніх психологів (у %)		
		Високий	середній	низький
I курс	До формульального експерименту	-	28,0	72,0
	Після формульального експерименту	8,0	28,0	64,0
II курс	До формульального експерименту	-	44,0	56,0
	Після формульального експерименту	16,0	40,0	44,0
III курс	До формульального експерименту	-	60,0	40,0
	Після формульального експерименту	26,7	60,0	13,3
IV курс	До формульального експерименту	-	61,5	38,5
	Після формульального експерименту	15,4	61,5	23,1
Студенти-магістри	До формульального експерименту	-	61,5	38,5
	Після формульального експерименту	38,5	46,1	15,4
Всього	До формульального експерименту	-	47,3	52,7
	Після формульального експерименту	18,7	43,9	37,4

Найсуттєвіші позитивні зміни в ЕГ на кожному курсі навчання відбулися у показниках стійких моральних цінностей з низьким рівнем розвитку. Зокрема, кількість майбутніх психологів з низьким рівнем розвитку СМЦ на першому курсі зменшилась на 8,0%, на другому курсі – на 12,0%, на третьому курсі – на 26,7%, на четвертому курсі – на 15,4%, у студентів - магістрів – на 23,1%. Як видно з представлених результатів, найсуттєвіші позитивні зміни відбулись у студентів-психологів III курсу. Цей факт ми пояснюємо тим, що саме в даний період вони переходять до вивчення навчальних дисциплін практичного спрямування, а також більш усвідомлено розуміють суспільну значущість обраної професії, особливо в умовах тривалої війни на Сході України. Це підтверджується і результатами бесід, спостережень. Так, студенти III курсу Юлія Г., Богдан Д., Олександр М. стверджували, що креативність, свобода психолога, розуміння ним смислу виконуваної діяльності дасть можливість учасникам АТО, їх сім'ям надати більш кваліфіковану психологічну допомогу.

Дещо неочікуваними стали для нас результати формувального експерименту зі студентами-психологами IV курсу: показник СМЦ зріс лише на 15,4%, а порівняно з III курсом знизився на 11,3%. Цей факт, на нашу думку, пов'язаний з виникненням певних суперечностей, вагань у прийнятті студентами рішення щодо подальшого навчання у магістратурі чи працевлаштування, певною втратою мотивації до навчання та ін. Додатково проведені бесіди, спостереження дали можливість пояснити зниження результату розвитку СМЦ тим, що у майбутніх психологів більш значущим стає особисте життя (дружба, любов, планування подальшого життя після закінчення бакалаврату). Професію психолога вони розглядають якраз як спосіб влаштування особистого життя. Так, студентка IV курсу Дарина Д. стверджувала, що планує продовжити навчання у магістратурі, однак одночасно і планує працювати за фахом, щоб мати стабільний дохід і створити сім'ю.

У показниках середнього рівня розвитку СМЦ суттєвих змін не відбулося, що свідчить про зменшення кількості досліджуваних з низьким рівнем на користь високого рівня. Натомість у показниках рівнів розвитку СМЦ майбутніх психологів I курсу після формувального експерименту відбулись незначні зміни. Цей факт можна пояснити тим, що у багатьох першокурсників триває ще період адаптації до ЗВО.

Реалізація програми з формування СМЦ майбутніх психологів змінила особливості прояву усіх складових СМЦ: мотиваційно-потребової, когнітивної, поведінкової та рефлексивної. Зокрема, відбулись такі зміни у мотиваційно-потребовій складовій: зросла кількість майбутніх психологів з високим рівнем вираженості прагнення до самоактуалізації, реалізації свого професіоналізму, отримання задоволення від виконання складних завдань, які дають можливість особистісного розвитку, досягнення високих результатів у професійній діяльності.

Оскільки ЕГ є нормативною вибіркою (становить 91 особу), то для встановлення ефективності експериментального впливу ми застосовували t-критерій Ст'юдента для залежних вибірок. Для цього спочатку сформулюємо статистичні гіпотези:

H_0 : показники структурних компонентів СМЦ майбутніх психологів до формувального експерименту не відрізняються від показників після формувального експерименту.

H_1 : показники структурних компонентів СМЦ майбутніх психологів до формувального експерименту відрізняються від показників після формувального експерименту.

За показником потреби в самоактуалізації $t_{\text{емп.}}=4,544$, при $p \leq 0,01$, що підтверджує гіпотезу H_1 : показники потреби в самоактуалізації майбутніх психологів до формувального експерименту відрізняються від показників після формувального експерименту.

Після реалізації формувальної програми відбулись зміни і у когнітивній складовій СМЦ майбутніх психологів, а саме зросла кількість досліджуваних

з високим рівнем розвитку моральних знань, глибоким розумінням змісту моральних понять, їх важливості для здійснення професійної діяльності, усвідомленням власних моральних цінностей, їх співвідношення із загальносуспільними.

За рівнем розвитку когнітивної складової СМЦ майбутніх психологів t емп.=6,118, при $p \leq 0,05$. Таким чином, підтверджується гіпотеза H_1 про те, що показники когнітивної складової СМЦ майбутніх психологів після формувального експерименту відрізняються від тих же показників до початку формувального експерименту.

Після реалізації формувальної програми відбулись зміни і в проявах поведінкової складової СМЦ майбутніх психологів. Зокрема, після формувального експерименту зросла кількість майбутніх психологів, які проявляють здатність в поведінці бути самою собою, приймати себе та інших як унікальних, неповторних, бути чесним в своїх емоціях і почуттях. У взаємодії з іншими такі студенти здатні бути самостійними, незалежними, більш компетентними в часі, орієнтованими на життя в цілому.

Виявлено: за показником автономності t емп.=5,936, при $p \leq 0,01$, за показником креативності t емп.=7,831 при $p \leq 0,01$, за показником прояву саморозуміння t емп.=5,272, при $p \leq 0,01$, потреби в пізнанні t емп.=3,852, при $p \leq 0,01$, що підтверджує гіпотезу H_1 : показники прояву автономності, креативності, саморозуміння, потреби в пізнанні у майбутніх психологів після формувального експерименту значимо відрізняються від показників до формувального експерименту (додаток Ж).

Слід відмітити, що за показником спонтанності у поведінці майбутніх психологів суттєвих змін після формувального експерименту не відбулось. Це може бути зумовлене тим, що студенти-психологи звикли діяти за шаблоном, стереотипом, вони залежні від думки оточуючих про них.

Після реалізації формувальної програми нами виявлені зміни в розвитку рефлексивної складової СМЦ майбутніх психологів. Зокрема, збільшилась кількість майбутніх психологів, для яких характерним є активне

емоційно-ціннісне ставлення до світу, внутрішня і зовнішня осмисленість (життя заради когось або чогось), високий рівень усвідомленості особистісних моральних цінностей, здатність їх обґрунтувати, вміння при потребі відкласти свої бажання, почуття, наміри для того, щоб подивитись на себе і ситуацію з певної дистанції, не орієнтуватись тільки на самого себе, а сприймати ситуацію, розмірковувати над нею, адекватно її оцінювати.

За показником рефлексивності за допомогою t-критерію Ст'юдента для залежних вибірок отримано $t_{\text{емп.}}=3,260$, при $p \leq 0,05$, що підтверджує гіпотезу H_1 : показники рефлексивності майбутніх психологів після формувального експерименту відрізняються від показників до початку формувального експерименту.

Після проведення формувальної програми змінились вибори майбутніми психологами типів СМЦ. Якщо до реалізації формувального експерименту майбутні психологи найчастіше вибирали СМЦ, які відображають спрямованість психолога на клієнта (49,5%), то після формувального експерименту їх вибори дещо змінились. Результати вибору типів СМЦ майбутніх психологів експериментальної групи після формувального експерименту наступні: 27,5% надають перевагу СМЦ, які відображають спрямованість психолога на клієнта, 12,1% - СМЦ, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність, 26,4% - СМЦ, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості, 30,8% - СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала, 3,2% - СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя. Як бачимо, зросла кількість досліджуваних, які надають перевагу цінностям розвитку себе як особистості і як майбутнього фахівця, що свідчить про більш високий інтерес досліджуваних до самих себе. Однак результати розвитку СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя, залишились низькими. Це ми пояснюємо тим, що запропонована нами формувально-розвивальна програма спрямована

переважно на саморозвиток у студентів-психологів таких індивідуально-професійних якостей, як автономність, саморозуміння, творчість, здатність до рефлексії та ін.

За показником вибору типів СМЦ майбутніми психологами $t_{\text{емп.}}=4,876$, при $p \leq 0,01$, що підтверджує гіпотезу H_1 : показники вибору типів СМЦ у майбутніми психологами після формувального експерименту відрізняються від показників до формувального експерименту.

Проаналізуємо, чи існують відмінності у вираженості суверенності ціннісних орієнтацій майбутніх психологів після та до реалізації формувального експерименту. Нагадаємо, що до високого рівня суверенності ціннісних орієнтацій ми відносили майбутніх психологів з актуальними цінностями професійної самореалізації, самоствердження, духовно-моральних цінностей: відповідальності, незалежності, сміливості у відстоюванні власної думки, незалежності, свободи, творчості, активного діяльнісного ставлення до життя, розвитку.

Виявлено наступне: за показником цінності самореалізації, саморозвитку $t_{\text{емп.}}=3,068$, при $p \leq 0,05$, за показником цінності духовного задоволення $t_{\text{емп.}}=8,893$, при $p \leq 0,01$, за показником цінності збереження індивідуальності $t_{\text{емп.}}=5,822$, при $p \leq 0,01$, за показником цінності автономності $t_{\text{емп.}}=8,913$, при $p \leq 0,01$, цінність здоров'я $t_{\text{емп.}}=4,205$, при $p \leq 0,01$, що підтверджує гіпотезу H_1 : показники цінностей саморозвитку, духовного задоволення, збереження індивідуальності, автономності, здоров'я у майбутніх психологів після формувального експерименту відрізняються від показників, отриманих до формувального експерименту.

Отже, результати експерименту свідчать, що внаслідок застосування розробленої нами програми формування СМЦ у майбутніх психологів відзначається позитивна динаміка та кількісне зростання багатьох їх показників.

Проведений експеримент дозволив нам визначити психолого-педагогічні умови формування у майбутніх психологів стійких, суверенних

моральних цінностей: а) актуалізація потреби в самореалізації; б) сприяння гармонійному розвитку мотиваційно-потребової, когнітивної, поведінкової та рефлексивної складових стійких моральних цінностей студентів-психологів; в) виявлення типів СМЦ, суверенності ціннісних орієнтацій, рівнів їх розвитку у студентів з метою побудови цілеспрямованої психокорекційної роботи; г) врахування вікових та індивідуальних особливостей формування СМЦ; д) організація різних видів діяльності майбутніх психологів (гурткова робота, проведення спецкурсу, тренінгової, консультативної роботи), сприяння майбутнім психологам в усвідомленні ними власних моральних цінностей, ідеалів через процес самопізнання, розкриття у них творчого особистісного потенціалу, усвідомлення значущості моральних цінностей при вирішенні професійних завдань; е) широке застосування на усіх етапах розвивального експерименту інтерактивних форм роботи із студентами.

Висновки до третього розділу

В освітньому процесі ЗВО є велика кількість можливостей, які можна використати для активізації формування СМЦ майбутніх психологів. Своєрідність вікових новоутворень: прагнення до ідентичності, формування світогляду, визначається тими завданнями розвитку, які повинні бути вирішені у мовах спеціально організованого, спланованого освітнього процесу в умовах ЗВО з метою особистісного та професійного удосконалення майбутніх фахівців.

Запропонована нами програма формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів, яка включає такі етапи: перший етап, який спрямований на розвиток здатності до усвідомлення майбутніми психологами загально-суспільних та власних моральних цінностей, ідеалів через процес самопізнання, їх значення у професійній діяльності, формування навичок самопізнання, емпатійних здібностей, актуалізація мотиваційно-потребової сфери професійної підготовки. На цьому етапі нами

було організовано роботу тематичного гуртка, який передбачає забезпечення майбутніх психологів обсягом систематизованих знань, умінь, необхідних для формування власних, суверенних моральних цінностей. Другий етап передбачав ознайомлення майбутніх психологів із змістом поняття суверенних моральних цінностей, їх значенням у здійсненні професійної діяльності, основними шляхами і прийомами їх розвитку, розкриття творчого особистісного потенціалу студентів. На цьому етапі здійснювалась реалізація програми спецкурсу «Суверенні моральні цінності психолога».

Третій етап полягав в отриманні досвіду розуміння власного внутрішнього світу засвоєнні теоретичних та методологічних особливостей проблеми розвитку СМЦ студентів-психологів, формуванні автономності, креативності, вміння виокремлювати особистісні моральні цінності, на основі яких здійснюється становлення майбутньої професійної культури, формування вмінь приймати себе та інших такими, якими вони є насправді, шукати шляхи для адекватного самовираження та самореалізації, розкриття власної своєрідності, неповторності через суверенні моральні цінності, через заглиблення в своє „Я”. На даному етапі ефективною була реалізація розробленої нами програми тренінгу.

Результати експерименту засвідчили, що внаслідок застосування розробленої нами програми формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів виявлено позитивну динаміку та кількісне зростання багатьох показників СМЦ: збільшилась кількість майбутніх психологів з високим рівнем вираженості потреби у самоактуалізації, які усвідомлюють власні моральні цінності, відокремлюють їх від загальносупільних, схильні до прояву у повсякденному житті автономності, креативності, спонтанності, саморозуміння, здатні до моральної рефлексії, а також помітно зросла кількість майбутніх психологів з високим рівнем вираженості таких суверенних моральних цінностей, як саморозвиток, автономність, креативність, духовне задоволення, розвиток власної індивідуальності.

Результати формувального експерименту засвідчили про зростання кількості майбутніх психологів, які надають перевагу таким типам суверенних моральних цінностей: як суверенні моральні цінності, що відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості; суверенні моральні цінності, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала.

Загалом розроблена нами програма формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів сприяла розвитку здатності у досліджуваних до самопізнання, орієнтуватись не тільки на кінцевий результат діяльності, а і на сам її процес, отримання духовного задоволення від нього, здатність до адекватного самовираження, до реалізації своїх здібностей в сфері професійного життя та підтвердила гіпотезу нашого дослідження.

У третьому розділі використано публікації, що знаходяться у списку використаних джерел під номерами: [15; 16; 20; 46; 55; 56; 58; 77; 110; 155; 165; 169; 172; 173; 179; 180; 182; 188; 195; 198; 199; 208; 210; 212; 223; 224; 225; 226].

Матеріали третього розділу дисертації висвітлено таких публікаціях автора: [143; 146; 148; 153].

ВИСНОВКИ

У дисертації представлено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження психологічних особливостей суверенних моральних цінностей майбутніх психологів за умови застосування цілеспрямованої формувальної програми. Отримані результати свідчать про досягнення поставленої мети і вирішення дослідницьких завдань, що дозволяє сформулювати такі висновки:

1. На основі аналізу досліджень із проблеми моральних цінностей особистості виокремлено суверенні моральні цінності як стійкі, автономні, особистісно значущі, індивідуальні, смисложиттєві моральні утворення (взірці, поняття, установки), що уможливають здійснення людиною оцінки власного життя та буденності інших. Юнацький вік визначено сензитивним періодом для формування стійких, незалежних, особистісно значущих моральних цінностей, якими особистість буде керуватись у подальшому житті. Розроблено та обґрунтовано теоретичну модель суверенних моральних цінностей психолога, яка включає складові СМЦ психолога та чинники їх формування.

У структурі суверенних моральних цінностей психолога виокремлено мотиваційно-потребову, когнітивну, поведінкову та рефлексивну складові, які існують у взаємозв'язку один з одним. Мотиваційно-потребова складова СМЦ майбутніх психологів передбачає наявність в особистості потреб, які зумовлюють розгортання певних мотивів (інтересів, бажань), конкретну мету розвитку СМЦ майбутнього психолога (розвиток себе як професіонала, прагнення до самореалізації, потреба у постійному самовдосконаленні). Когнітивна складова СМЦ полягає в обізнаності індивіда щодо загальносуспільних і власних моральних цінностей, переконань, усвідомленні власного морального ідеалу. Поведінкова складова СМЦ психолога передбачає прояв у всіх сферах його життєдіяльності стійких, автономних, незалежних від зовнішніх обставин моральних цінностей, які лежать в основі моральних вчинків, професійних дій, особистісних виборів.

Рефлексивна складова СМЦ передбачає усвідомлення майбутнім психологом того, як його сприймають і оцінюють оточуючі, здатність аналізувати, переосмислювати власні моральні знання, почуття, переконання, ідеали, поведінку, вчинки, сприяє успішному засвоєнню, розширенню і перетворенню соціального досвіду, інтерпретації зовнішнього соціального впливу у внутрішній план особистості. Зроблено та перевірено припущення, що ключовою серед складових власних, стійких моральних цінностей психолога є мотиваційно-потребова, оскільки потреба у самоактуалізації особистості, у постійному самовдосконаленні як майбутнього фахівця є основним мотиватором у формуванні власної ціннісної системи.

На основі теоретичного вивчення проблеми особистісних моральних цінностей психолога визначено зовнішні (релігія, наука, мораль, мистецтво, педагогіка, особливості сімейного виховання, організації освітнього процесу в школі, у ВНЗ, духовне надбання народу) та внутрішні (воля, активність людини, здатність особистості вірити, любити, прагнення особистості до пошуку сенсу власного життя, до самореалізації, самовдосконалення) чинники та особливості функціонування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів, критерії, показники та типи їх розвитку.

2. Результати емпіричного дослідження дають можливість стверджувати наступне:

- мотиваційно-потребова складова суверенних моральних цінностей майбутніх психологів розвинена дещо краще, ніж інші, однак для значної кількості досліджуваних потреба у самоактуалізації, самовдосконаленні, реалізації власного потенціалу у професійній діяльності не є актуальною. Натомість вираженими є інші види потреб, що прямо не пов'язані із майбутньою професійною діяльністю (в афіліації, в досягненні матеріального благополуччя);

- для більшості досліджуваних студентів-психологів властиве розуміння багатьох моральних понять, сформованість моральних принципів. Однак у 49,4% майбутніх психологів спостерігається розмитість образу

власного морального ідеалу, складність у виокремленні власних моральних цінностей та загальносуспільних, суперечність між духовно-моральними та егоїстично-престижними цінностями, а найбільшими цінностями студенти вважають здоров'я, престиж, матеріальний добробут, сім'ю, друзів, які прямо не пов'язані із обраною професією;

- для майже половини майбутніх психологів характерним є низький рівень прояву у поведінці автономності, спонтанності, креативності, довіри до людей. Натомість у них спостерігається невпевненість у собі, тривожність, стереотипність, нездатність відстоювати власні переконання, залежність від думки оточуючих, низька пізнавальна активність, нездатність подолати стереотипність у вирішенні певних проблем;

- більшість студентів-психологів характеризуються низьким рівнем здатності до рефлексії, вони зосереджені, в основному, на самих собі, орієнтовані на досягнення швидкого результату, мають низький рівень готовності до аналізу, переосмислення себе і ситуацій.

На основі аналізу наукових досліджень, отриманих результатів емпіричного дослідження, оцінок експертів було обґрунтовано рівні та типи суверенних моральних цінностей психолога (СМЦ, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя; СМЦ, які визначають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність; СМЦ, які описують спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості; СМЦ, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала; СМЦ, які представляють спрямованість психолога на клієнта). Суверенні моральні цінності, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя, є основними, базовими для формування цінностей інших типів, профілактики професійного вигорання, а також для успішності здійснення професійної діяльності.

Результати емпіричного дослідження з розвитку особистісних моральних цінностей засвідчили про суттєві відмінності у показниках СМЦ у

студентів-психологів та успішних практикуючих психологів не на користь студентів. Це доводить необхідність формування СМЦ саме під час їх навчання у ЗВО.

3. На основі результатів констатувального експерименту було розроблено програму формування СМЦ у майбутніх психологів, яка охоплювала: організацію та проведення гурткової роботи, проведення спецкурсу, тренінг, коучінг «Робота з цінностями» та самостійну роботу студентів, які були спрямовані на формування та корекцію власних моральних цінностей. Результати експерименту засвідчили, що внаслідок застосування запропонованої програми у студентів-психологів ЕГ зросли показники розвитку суверенних моральних цінностей. Зокрема, зменшилась кількість студентів-психологів з низьким рівнем вираженості потреби у самоактуалізації, відбулися позитивні якісні зміни в змісті інших складових: зросло осмислення власних моральних цінностей, усвідомлення морального ідеалу, здатність до рефлексії, до автономності, спонтанності, креативності тощо. Встановлено, що найбільш суттєві зміни у показниках СМЦ відбулись у студентів 3-го курсу, що свідчить про найбільшу ефективність використання запропонованої програми саме у цей період.

4. Психологічними умовами формування суверенних моральних цінностей визначено: актуалізація потреби студентів у самоактуалізації, самовдосконаленні, покращення мотивації із самовдосконалення усіх компонентів СМЦ, врахування рівнів їх розвитку, вікових особливостей, основних психологічних новоутворень пізньої юності, провідної діяльності зазначеного вікового періоду. Психолого-педагогічними умовами розвитку СМЦ у студентів-психологів є врахування їх індивідуальних особливостей під час організації освітньої діяльності в умовах ЗВО, створення ситуацій, за яких студент мав би можливість прояву власних переконань, ідеалів, цінностей; організація ефективної самостійної роботи студентів.

Перспективами подальшого вивчення проблеми вважаємо дослідження особливостей впливу соціально-економічної та політичної ситуації в країні

на формування суверенності особистості загалом, розвиток СМЦ, які реалізують екзистенційну потребу студентів-психологів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрамов, В. І. (2004) *Духовність суспільства: методологія системного вивчення: Монографія*, КНЕУ, К., 236 с.
2. Абульханова-Славская, К. А. (2001) *Время личности и время жизни*, Алетейя, СПб., 304 с.
3. Абульханова-Славская, К. А. (2005) «Принцип субъекта в отечественной психологии», *Психология*, Т.2, №4, С.3–21.
4. Абульханова-Славская, К. А. (1991) *Стратегия жизни*, Мысль, М.: 299 с.
5. Аверинцев, С. С., Араб-Оглы Э. А., Ильичев, Л. Ф. (1989) *Философский энциклопедический словарь, 2-е изд.*, Сов. энциклопедия, М., 815с.
6. Адлер, А. (1997) *Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию человека*, Наука жить, К., 357 с.
7. Адлер, А. (1997) *Понять природу человека: Пер. Е.А. Цыпина. – Академический проект*, СПб., 357 с.
8. Аккерман, В. Г. (1975) «Коллективизм студенческих групп», *Пути совершенствования профессиональной направленности в педвузе*, Саратов, Наука, С. 189–207.
9. Андрущенко, В. П., Губернський, Л. В., Михальченко, М. І. (2006) *Соціальна філософія. Історія, теорія, методологія: Підручник для вищих навч. закладів*, Вид. 3–є, випр. та доп., Генеза, К., 656 с.
10. Ананьев, В. А. (2006) «Основы психологии здоровья», *Концептуальные основы психологии здоровья*, Кн.1, Речь, СПб., 284 с.
11. Ананьев, Б. Г. (2003) *Человек как предмет познания. Серия: Мастера психологии. 3-е изд.*, Питер, СПб., 282 с.
12. Андреева, Г.М. (1997) *Психология социального познания*, Аспект Пресс, М., 239 с.
13. Антонова, Н. О. (2010) *Психологічні основи розвитку готовності до професійної діяльності психолога: Монографія*, Видавець Маторін Б. І.,

Слов'янськ, 561 с.

14. Анциферова, Л. И. (2005) «Гуманистически-экзистенциальный подход к мудрости», *Психологический журнал*, №3, С.25-28.

15. Алешина, Ю. Е. Гозман, Л. Я., Дубовская, Е. М. (1987) *Социально-психологические методы исследования супружеских отношений*, Изд-во МГУ, М., 120 с.

16. Асмолов, А. Г. (1984) *Личность как предмет психологического исследования*, Изд-во МГУ, М., 105 с.

17. Балл, Г. О. (2010) *Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній психологічній сферах)*, Видавець Олег Зень, Рівне, 172 с.

18. Балл, Г. О. (2003) «Внутрішня свобода особи і особистісна надійність у контексті гуманізації освіти», *Практична психологія та соціальна робота*, №9, С.1-7.

19. Балл, Г. О. (1996) «Про психологічний зміст особистісної свободи», *Педагогіка і психологія*, №3, С.18-26.

20. Барчій, М. С. (2012) «Методичні аспекти формування професійних якостей професійних психологів у процесі навчання», *Науковий вісник Ужгородського університету: Серія Педагогіка. Соціальна робота*, Говерла, Вип.25, Ужгород, С. 29-32.

21. Бех, І. Д. (1998) *Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-метод. посіб.*, ІЗМН, К., 204 с.

22. Бех, І. Д. (2012) «Духовні цінності як надбання особистості», *Рідна школа*, №1-2, С. 9-12.

23. Бех, І. Д. (2002) «Виховання особистості», *Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади*, Либідь, К., 344 с.

24. Бодалев, А. А. (1995) *Личность и общение. Избранные психологические труды*, 2-е изд. доп., М., 328 с.

25. Божович, Л. И. (2001) «Социальная ситуация и движущие силы развития ребенка», *Психология личности в трудах отечественных психологов*, СПб.: Питер, 2001, С.160-166.

26. Болтівець, С. І., Слободяник, Н. В., Чепа, М.-Л. А. (2010) *Українська психологічна термінологія: словник-довідник*, ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», К., 302 с.
27. Болтівець, С. (2017) «Кому, як і чим служить український психолог?», *Психологія і суспільство*, №3(69), с.127-133.
28. Бондырева, С. К., Колесов, Д. В. (2007) *Духовность (психология, социология, семантика)*, Издательство Московского психолого-социального института, М.; Издательство НПО «МОДЭК», Воронеж, 144 с.
29. Боришевський, М. Й. (2013) *Виховання духовності особистості: навчально-методичний посібник*, Імекс-ЛТД, Кіровоград, 104 с.
30. Боришевський, М. Й. (2011) *Психологічні закономірності розвитку духовності особистості: монографія*, Педагогічна думка, К., 200 с.
31. Боришевський, М. Й. (1997) *Духовні цінності в становленні особистості-громадянина*, Педагогіка і психологія, № 1 (14), К., С.144-150.
32. Боришевський, М. Й. (1998) *Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: Навч.-метод.посібник*, ІЗМН, К., 192 с.
33. Боуэн, М. (1992) «Духовность и личностно-центрированный поход», *Вопросы психологи*, №3–4, С. 24–33.
34. Бубнова, С. С. (2015) «Ценностные ориентации личности как многомерная нелинейная система», *Психологический журнал*, Вып. 5, С.38-44.
35. Булах, І. С. (2003) *Психологія особистісного зростання підлітка: монографія*, НПУ імені М.П. Драгоманова, К., 340 с.
36. Булах, І. С. (1998) «Специфіка соціальної адаптації та самоздійснення особистості в підлітковому та юнацькому віці», *Наукові записки: збірник наукових статей НПУ імені М.П. Драгоманова*, НПУ, Випуск 4, К., С.5-11.
37. Бусел, В. Т. (2004) *Великий тлумачний словник сучасної української мови*, ВТФ «Перун», К.; Ірпінь, 1440 с.
38. Бурлачук, Л. Ф. (2003) *Психодіагностика: Учебник для вузов*,

СПб: Питер, 351 с.

39. Братусь, Б. С. (1977) *Психологические аспекты нравственного развития личности*, Знание, М., 64 с.

40. Варе, И. С. (2016) «Самоотношение студентов-психологов с разной степенью сформированности смысложизненных ориентаций», *Наука і освіта*, - № 7, С. 44-51.

41. Варе, І. С. (2016) «Психологічний аналіз взаємозв'язку між смисложиттєвими орієнтаціями і емоційною спрямованістю майбутніх психологів», *Вісник Одеського національного університету імені І.І. Мечникова*, Одеса, Астропринт, Т. 21, № 1 (39), С. 58-68.

42. Васильева, О. С., Филатов, Ф. Р. (2001) *Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений*, Издательский центр «Академия», М., 352 с.

43. Вербицкий, А. А. (1990) *Активное обучение в высшей школе: контекстный подход*, Педагогика, М., 260 с.

44. Вільш, І. (2003) «Вибір професії: особистісний аспект», *Педагогічний процес: теорія і практика: Зб. наук. праць*, ЕКМО, Вип.1, К., С.36-53.

45. Войтко, В. І. (1976) *Методологічні проблеми соціалізації молоді*, Наукова думка, К., 143 с.

46. Волоканова, В. (2011) *Інноваційні технології навчання: від А до Я*, Шкільний світ, К., 96 с.

47. Выготский, Л. С. (2005) *Психология развития человека*, Смысл, Ескмо, М., 1136 с.

48. Выготский, Л. С. (1972) «Проблема возрастной периодизации детского развития», *Вопросы психологии*, №2, С.114-123.

49. Гиппенрейтер, Ю. Б., Фаликман, М. В. (2009) *Психология мотивации и эмоций*, АСТ, Астрель, М., 704 с.

50. Гловин, С. Ю. (2003) *Словарь практического психолога*, Харвест, Минск; АСТ, М., 799 с.

51. Головаха, Е. И. (1988) *Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи*, Наукова думка, К., С.15.
52. Дергачева, О.Е. (2002) «Автономия и самодетерминация в психологии мотивации: теория Э.Деси и Р.Райана» *Современная психология мотивации*, Смысл, М., С.103–121.
53. Доній, В. М., Несен, Г. М., Сохань, Л. В. (1997) *Мистецтво життєтворчості особистості: Наук.-метод. посібник: У 2 ч., К., Ч. 1*, 392 с.
54. Доній, В. М., Несен, Г. М., Сохань, Л. В. (1996) *Психологія і педагогіка життєтворчості: Навч.-метод. посібник: У 2 ч., К.*, 792 с.
55. Дружинин, В. Н. (1993) *Структура и логика психологического исследования*, Ин-т психологии РАН, М., 120 с.
56. Дубініна, К. В. (2012) «Інтерактивні методи навчання у професійній підготовці практичного психолога», *Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*, Вип. 38, С.223-231.
57. Дубровина, И. В. (2000) *Психологическое здоровье детей и подростков*, Мысль, М., 243 с.
58. Дубровина, И. В. (1998) *Психокоррекционная и развивающая работа с детьми: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений*, Издательский центр «Академия», М., 160 с.
59. Эльконин, Б. Д. (1989) *Избранные психологические труды*, Педагогика, М., 554 с.
60. Эриксон, Э. (2002) «Психологический кризис развития в отрочестве и юности», *Подросток и семья: хрестоматия*, М., 656 с.
61. Жигайло, Н. І. (2008) *Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця: монографія*, Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, 336 с.
62. Жуковський, В. С., Москальова, Л. Ю. (2013) *Теорія і методика викладання предметів духовно-морального спрямування: Навчальний посібник*, Острога, Вид-во НаУОА, 364 с.

63. Етичний кодекс психолога України (1998), *Практична психологія та соціальна робота*, №4, С.2-4.
64. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 №2145-VIII.
65. Здравомыслов, А. Г. (2013) *Потребности, интересы, ценности*, Политиздат, М., 318 с.
66. Зейгарник, Б. В. (1982) *Теории личности в зарубежной психологии*, МГУ, М., 127 с.
67. Зеличенко, А. (1996) *Психология духовности*, Издательство Траснперсонального института, М., 167 с.
68. Зинченко, В. Я. (1975) *О понятиях «развитие личности», «формирование личности», «социализация», «воспитание»*, Новосибирск, 234 с.
69. Знаков, В. В. (1998) «Духовность человека в зеркале психологического знания и религиозной веры», *Вопросы психологии*, №3, С. 104-114.
70. Ильин, Е. П. (2000) *Мотивация и мотивы*, СПб: Питер, 502 с.
71. Каламаж, Р. В. (2015) *Психологія професійної самосвідомості студентів: навчально-методичний посібник*, Видавництво Національного університету «Острозька академія», Острог, 200 с.
72. Калина, Н. Ф. (1997) «Тест по оценке уровня самоактуализации личности», *Психология бытия*, Рефл-бук, М.; Ваклер, К., С. 281–300.
73. Карелин, А. А., (2000) *Психологические тесты*, Т.1., М., С.25 -29.
74. Карпенко, З. С., Гоян, І. М. (2000) «Ціннісні виміри індивідуальної свідомості», *Методологічні і теоретичні проблеми психології: хрестоматія*, Плай, Івано-Франківськ, 128 с.
75. Карпушина, Л. В. (2003) «Половозрастные особенности жизненных ценностей студентов вузов», *Мотивация в психологии управления: сб. материалов второй межвуз. практич. конференции*, Самарская гуманит. акад., Самара, 101 с.
76. Кизим, Г. С. (2014) «Духовний розвиток студентів-психологів як

необхідна умова їх фахової підготовки до роботи з обдарованими дітьми», *Проблеми сучасної психології*, випуск 23, С.227-237.

77. Кисла, А. О., Литвинчук, М. В. (2011) «Механізми виховання толерантності у молоді в Україні», *Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету: Зб. наук. праць*, Вид-во НПУ ім.М. П. Драгоманова, К., С.131-133.

78. Киричук, О. В. (1980) «К вопросу о формировании активной жизненной позиции школьников», *Личность школьника как объект педагогических исследований: сб. науч. трудов*: М., 80 с.

79. Киричук, О. В., Роменець, В. А. (1996) *Основи психології: підручн.*, Либідь, К., 632 с.

80. Климов, Е. А. (1996) *Психология профессионала*, Издательство Института практической психологии, М., 400 с.

81. Ключко, А. В., Краснорядцева, О. М. (2001) «Суверенность как результат становления человека в совмещенной психологической системе», *Вестник БГПУ: Психолого-педагогические науки.* –№1, С.4–9.

82. Коваль, Н. А. (1997) *Духовность в системе профессионального становления специалиста: дис. ... доктора психол.наук: 19.00.13*, М., 443 с.

83. Комар, Т. О. (2003) «Особенности розвитку ціннісно-потребової сфери студентів з обмеженими можливостями», *Психологія і суспільство*, №4, С.110-117.

84. Кон, И. С. (1984) *В поисках себя. Личность и ее самосознание*, Политиздат, М., 225 с.

85. Кон, И. С. (1978) *Открытие «Я»*, Политиздат, М., 367 с.

86. Кон, И. С. (1979) *Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры. Социальная психология личности*, Наука, М., С.85-113.

87. *Конституція України* (1996), Преса України, К., 80 с.

88. Корелин, А. (2006) *Большая энциклопедия психологических тестов*, Ексмо, М., 416 с.

89. Костенко, Ліна. (2016) *Триста поезій. Вибране*, А-ба-ба-га-ла-ма-

га, 67 с.

90. Котик, І. О. (2004) *Механізми рефлексії у процесі розвитку суб'єктності людини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»*, К., 20 с.

91. Коцан, І. Я., Ложкін, Г. В., Мушкевич, М. І. (2009) *Психологія здоров'я людини*, РВВ Вежа Волин. нац. Ун-ту ім. Лесі Українки, Луцьк, 316 с.

92. Крайг, Г. (2003) *Психологія розвитку*, СПб.: Питер, 988 с.

93. Кривых, С. В. (2011) «Формирование академической зрелости студентов вуза», *Человек и образование*, №4, С.86-90.

94. Кривцова, С. В., Лэнгле, А., Орглер, К. (2009) *Шкала экзистенции (Existenzskala) А. Лэнгле и К. Орглер, М., 96 с.*

95. Крупнов, А. И. (2009) *Психологические проблемы целостности анализа личности и ее базовые свойства*, УДН, М., С.28-39.

96. Куликов, Л. В. (2001) *Психологическое исследование: методические рекомендации по проведению*, Речь, СПб., 184 с.

97. Кузьмина, Е. И. (2007) *Психология свободы: теория и практика*, Питер, СПб., 336 с.

98. Ларченко, Н. А. (2012) *Учебный словарь по психологии*, Ростов н/Д, 213 с.

99. Леонтьев, Д. А. (1990) «Деятельность и потребность», *Деятельностный подход в психологии: проблемы и перспективы*, Знание, М. 340 с.

100. Леонтьев, Д. А. (2005) «Духовность, саморегуляция и ценности», *Гуманитарные проблемы современной психологии*, Изд-во Таганрогского гос. радиотехн. ун-та, №7, С.16-21.

101. Леонтьев, Д. А. (2000) «Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности», *Психологический журнал*, Том 21, №1, С.3-11.

102. Леонтьев, Д. А. (2000) *Тест смысложизненных ориентации*

(СЖО). 2-е изд., Смысл, М., 18 с.

103. Леонтьев, Д. А. (1987) «Развитие идеи самоактуализации в работах А.Маслоу», *Вопросы психологии*, №3, С.10-25.

104. Леонтьев, Д. А. (1989) «Личность: Человек в мире и мир в человеке», *Вопросы психологии*, №3, С.11.-21.

105. Лозовецька, Т. (2012) *Професійна орієнтація молоді в умовах сучасного ринку праці: монографія*, Логос, К., 152 с.

106. Ломов, Б. Ф. (1984) *Методологические и теоретические проблемы психологии*, Наука, М., 304 с.

107. Майорова, С. Ф. (1980) «Развитие ценностных ориентаций в процессе самореализации личности», *Динамика ценностных ориентаций в системе соц.образа жизни: Межвуз.сб.науч.работ*, ЛГПИ, Л., С.25-35.

108. Максименко, С. Д. (2005) «Переживання як психологічний механізм саморозвитку особистості», *Педагогічний процес: теорія і практика: Зб. наук.пр.конф.*, Вип. 3, ЕКМО, К., С. 343 – 361.

109. Максименко, С. Д., Карамушка, Л. М., Зайчикова, Т. В. (2004) *Синдром «професійного вигорання» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: Гендерні аспекти*, Міленіум, К., 142 с.

110. Максименко, С. Д. (2005) «Теоретичні основи психології особистості», *Психологія*, №1, С.3–10.

111. Максименко, С. Д. (2002) *Розвиток психіки в онтогенезі (у 2-х томах)*, Форум, К., 319 с.

112. Максименко, С. Д. (1998) *Основи загальної психології*, НПУ Перспектива, К., 256 с.

113. Маркова, А. К. (1996) *Психология профессионализма*, Знание, М., 308 с.

114. Марусинець, М. (2005) «Прикладні аспекти дослідження професійної ідентичності особистості», *Соціальна психологія*, №3 (11), С.90-97.

115. Маслоу, А. (1977) *Психология бытия*, Ваклер, К., 324 с.

116. Маслоу, А. (1997) *Дальние пределы человеческой психики*, СПб., 451 с.
117. Маслоу, А. (1999) *Мотивация и личность*, Пер. А. М. Татлыбаевой, Евразия, СПб., 479 с.
118. Матласевич, О. В. (2004) *Психологічні ідеї гуманізму в світлі концепцій Острозьких просвітників XVI-XVII століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології»*, Івано-Франківськ, 23 с.
119. Матласевич, О. В. (2013) «Християнські цінності як основа психологічної практики», *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*, Випуск 25, Національний університет «Острозька академія», Острог, С. 96-100.
120. Матласевич, О. В. (2010) «Проблема дослідження моральності в когнітивній парадигмі», *Наукові записки. Серія Психологія і педагогіка*, Випуск 14, Національний університет «Острозька академія», Острог, С.199-206.
121. Мид, Дж. Г. (2009) *Избранное: сб. переводов*, Центр социал. науч.-информ. исследований, Отд. социологии социал. Психологии, сост. и перевод В.Г. Николаев, Мысль, М., 290 с.
122. Міненко, О. О. (2004) *Особистісне змінювання в процесі професійної підготовки студентів-психологів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія*, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, К., 20 с.
123. Митина, Л. М. (2002) *Психология развития конкурентноспособной личности*, Издательство НПО «МОДЭК», Воронеж, 400 с.
124. Москалець, В. П. (2011) «Духовні горизонти особистості: потенціал вершинної аналітики», *Психологія і суспільство*, №1, С.73-84.
125. Мухина, В. С. (1999) *Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: Учебник для студ. Вузов*, Издательский центр «Академия», М., 456 с.

126. Нагорний, Б. Г., Яковенко, М. Л. (2005) *Студентство і сучасність*, Арістей, К., 164 с.
127. Нартова-Бочавер, С. К. (2008) *Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии*, СПб.: Питер, 400 с.
128. Нартова-Бочавер, С. К. (2005) *Психологическое пространство личности: Монография*, Прометей, М., 312 с.
129. Нартова-Бочавер, С. К. (2003) «Понятие психологическое пространство личности: обоснование и прикладное значение», *Психологический журнал*, Т. 24, № 6, С. 27–36.
130. Нартова-Бочавер, С. К. (2006) *Дифференциальная психология. Учебное пособие*, Флинта, М., 280 с.
131. Орлов, А. Б. (2002) *Психология личности и сущности человека: Парадигмы, проекции, практики*, Издательский центр «Академия», М., 272 с.
132. Осипов, А. И. (2001) *Православное понимание смысла жизни*, Знание, К., 238 с.
133. Павелків, Р. В. (2011) *Вікова психологія: підруч. для студ. вищ. навч. закл.*, Кондор, К., 468 с.
134. Павлюх, В. В. (2009) «Особливості дослідження професійної ідентичності у майбутніх практичних психологів», *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І. Огієнка*, №11, С.112-122.
135. Панок, В. (2017) «Прикладна психологія у педагогічній практиці України», *Психологія і суспільство*, №4(70), с.94-109.
136. Партико, Т. Б. (2005) «Суб'єктивний вимір свободи людини», *Вісник Львівського університету. Серія: Філософські науки*, Вип. 8, Львів, С. 273-281.
137. Пауер, Ф., Хиггинс, Э., Кольберг, Л. (1992) «Подход Лоуренса Кольберга к нравственному воспитанию», *Психологический журнал*, Т.13, №3, С.175-182.
138. Пасічник, І. Д. (1998) «Виховання молодого покоління на

принципах християнської моралі в процесі духовного відродження України», *Матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф.: зб. наук. пр. конф.*, Острог, 444 с.

139. Педоренко, В. (2017) «Сутнісні аспекти розвитку суверенних моральних цінностей особистості», *Психологія і суспільство*, Тернопіль, №3, С.104–111.

140. Педоренко, В.М. (2017) «Соціально-психологічні чинники та механізми формування суверенних моральних цінностей особистості в періоді юності», *Науковий вісник Херсонського державного університету*, Серія «Психологічні науки», Випуск 2, Том 3, Херсон, С.88-94.

141. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічний аналіз типів суверенних моральних цінностей психолога», *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*, Інститут психології імені С.Г. Костюка НАПН України, Вип. 37, Аксіома, Кам'янець-Подільський, С.328-342.

142. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічні особливості розвитку компонентів суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Психологічний часопис: збірник наукових праць*, № 6 (10), Вип. 10, Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, Київ, 131-149 с.

143. Педоренко, В.М. (2017) «Теоретичне обґрунтування програми формування суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів», *Науковий вісник Херсонського державного університету*, Серія «Психологічні науки», Випуск 6, Том 2, Херсон, С.75-80.

144. Педоренко, В.М. (2018) «Модель розвитку суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Психологічний часопис: збірник наукових праць*, № 8 (18), Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, Київ, 144-157 с.

145. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічні особливості суверенності ціннісних орієнтацій майбутніх психологів», *International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in*

the field of psychology and pedagogics»: Conference proceedings, October 20-21, Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 161-164 pages.

146. Педоренко, В.М. (2018) «Психологічні особливості формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів в умовах закладу вищої освіти», *Zbior raportow naukowych «Wspolczesna nauka Nowe perspektywy», (01.10.2018-30.10.2018) – Warszawa: Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 64-71 pages.*

147. Педоренко, В.М. (2016) «Соціально-психологічні чинники розвитку духовності майбутніх фахівців», *Розвиток особистості майбутнього психолога в умовах трансформації суспільства: монографія, ТОВ «Нілан-ЛТД», Вінниця, С.150-160.*

148. Педоренко, В.М. (2016) «Формування духовності студентів-психологів у контексті їх підготовки до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами», *Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії, Зб. тез доп., ТОВ «Планер», Вінниця, С.259-262.*

149. Педоренко, В.М. (2016) «Аналіз феномену духовності в контексті збереження психічного і фізичного здоров'я особистості», *Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяч.120 річниці з дня народж. Миколи Олександровича Бернштейна (16-17 верес.2016 р.): в 3 т., М-во освіти і науки України, Нац. акад. пед. наук України, Комунал. вищ. навч. закл. «Вінницька академія неперервної освіти», Міжнар. акад. екології і здоров'я, м.Вільнюс, Литва, Мелітопол. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького, ТОВ «Планер», Вінниця, Т.2, С. 151-153.*

150. Педоренко, В.М. (2017) «Моральні цінності майбутніх фахівців у контексті їх професійної підготовки», *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць, Випуск 49, ТОВ «Нілан ЛТД», Вінниця, С.104-109.*

151. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічний аналіз проблеми формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти: Науковий вісник КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»*, Збірник матеріалів II Подільської науково-практичної конференції, ТОВ «Віндрук», Вінниця, С.128-130.

152. Педоренко, В.М. (2017) «Динаміка розвитку типів суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: Збірник наукових праць*. Випуск 8 (11), ТОВ фірма «Планер», Вінниця, С.152-155.

153. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічні основи формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів у процесі використання інноваційних освітніх технологій», *Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Вінниця: ВДПУ ім. М. Коцюбинського, С.193-195.

154. Перлз, Ф. (2008) *Теория гештальт-терапии*, М.: Институт общегуманитарных исследований, 320 с.

155. Петровская, Л. А. (1989) *Компетентность в общении: социально-психологический тренинг*, Изд-во МГУ, М., 216 с.

156. Петровский, А. В. (1982) *Личность. Деятельность. Коллектив*, Политиздат, М., 255 с.

157. Петровский, А. В. (1989) *Психологический лексикон. Энциклопедический словарь в шести томах. Т.5.*, Политиздат, М., 250 с.

158. Петровский, А. В., Ярошевский, И. Г. (1990) *Психология: Словарь*, 2-е изд., испр. и доп., Мысль, М., 495 с.

159. Петровский, А. В. (1996) *Личность в психологии: парадигма субъективности*, Ростов-на-Дону, 512 с.

160. Петрушенко, В. (2009) *Тлумачний словник основних філософських термінів*, Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», Львів, 264 с.

161. *Повесть временных лет* (1950) перевод Д.С. Лихачева и Б.А. Романова, Изд-во Академии наук СССР, М., 404 с.
162. *Положення про психологічну службу системи освіти України* Офіційний вісник України від 22.05.2018, №509, с.152.
163. Помиткін, Е. О. (2005) *Психологія духовного розвитку особистості: Монографія*, Наш час, К., 280 с.
164. Попович, М. (1999) *Універсальний словник-енциклопедія*, Ірина, К., 1551 с.
165. Пугачев, В. П. (2001) *Тесты, деловые игры, тренинги в управлении персоналом: учебник для студентов вузов*, Аспект пресс, М., 285 с.
166. Раншбург, Й., Поппер, П. (1983) *Секреты личности*, Педагогика, М., 160 с.
167. Реан, А. А. (1988) «Психологический анализ проблемы удовлетворенности избранной профессией», *Вопросы психологии*, №1, С.83-88.
168. Рейнвальд, Н. И., Рейнвальд, Т. И. (1990) «О студенческом коллективе и его роли в решении проблем перестройки высшей школы», *Студент на пороге XXI века*, Изд-во УДН, М., С.51-61.
169. Роджерс, К. (1994) *Взгляд на психотерапию. Становление человека*, Прогресс Универс, М., 480 с.
170. Роменець, В. А, Маноха, І. П. (1998) *Історія психології ХХ століття: Навчальний посібник*, Либідь, К., 992 с.
171. Рубинштейн, С. Л. (1957) *Бытие и сознание*, Изд-во АПН СССР, М., 328 с.
172. Рубинштейн, С. Л. (2006) *Основы общей психологии*, СПб: Питер, 713 с.
173. Руднева, И. А. (2011) *Практико-ориентированные ситуации как средство формирования социальной зрелости студентов: автореф.дисс.на соисканиеучен.степени канд.пед.наук: 13.00.08 Теория и методика профессионального образования*, М., 18 с.

174. Савченко, С. В. (2004) *Науково-теоретичні засади соціалізації студентської молоді в поза навчальній діяльності в умовах регіонального освітнього простору: дис. ... доктора пед. наук: 13.00.05, Луганськ, 455 с.*
175. Савчин, М. В. (2013) *Духовна парадигма психології: монографія*, Академвидав, К., 252 с.
176. Савчин, М. В. (2016) *Здатності особистості: монографія*, ВЦ «Академія», К., 288 с.
177. Савчин, М. (2017) «До сутності української національної ідеї», *Психологія і суспільство*, №3(69), с. 133-134.
178. Сартр, Ж.–П. (1993) «Екзистенціалізм – гуманізм», *Зарубіжна філософія ХХ століття*, Кн.6, Довіра, К., С.131-138.
179. Сельченко, К. В. (1999) *Методы эффективной психокоррекции: Хрестоматия*, Харвест, Мн., 816 с.
180. Семиченко, В. А. (2001) *Психология личности*, Магистр-S, К., 426 с.
181. Сидоренко, Е. В. (2001) *Методы математической обработки в психологии*, Речь, СПб., 350 с.
182. Сидоренко, Ж. В. (2009) «Теоретичні підходи до вивчення психологічного здоров'я та передумов самоозадачування особистості з його досягнення», *Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, Т.7, випуск 19, С. 222-226.
183. Слободчиков, В. И., Исаев, Е. И. (1995) *Психология человека*, Школа -Пресс, М., 383с.
184. Смутьсон, М. Л. (2000) «Структура інтелекту: Рефлексія та інтуїція», *Психологія: зб. наук. пр. конф.*, Вип. 11, НПУ ім. М.П. Драгоманова, К., С. 9–16.
185. Созонтов, А. Э. (2003) «Проблема здоровья с позиции гуманистической психологии», *Вопросы психологии*, №3, С.92-101.
186. Сопов, В. Ф., Карпушина, Л. В. (2001) *Морфологический тест жизненных ценностей: Руководство по применению. Методическое пособие*,

Изд-во СаГа, Самара, 56 с.

187. Спиркин, А. Г. (1972) *Сознание и самосознание*, Политиздат, М., 304 с.

188. Ставицька, С. О. Волошина, В. В. (2013) *Соціальна психологія: Практикум: Навч. посібник*, Каравела, К., 320 с.

189. Ставицька, С. О. (2012) *Генеза духовної самосвідомості юнацтва: автореф. дис... д-ра психол. наук*, К., 44 с.

190. Степанов, О. М. (2006) *Психологічна енциклопедія*, «Академвидав», К., 424 с.

191. Столин, В. В. (1983) *Самосознание личности*, Изд-во Моск. ун-та, М., 286 с.

192. Татенко, В. (2013) *Психологія інтимного життя: монографія*, Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології, Імекс-ЛТД, Кіровоград, 300 с.

193. Татенко, В. (2006) «Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології», *Соціальна психологія*, №1 (15). С. 3-13.

194. Тимощук, І. Г. (2004) «Диагностический инструментарий исследования некоторых аспектов ответственности у студентов-психологов», *Практична психологія та соціальна робота*, № 8, С. 37– 40.

195. Титаренко, Т. М. (2009) *Сучасна психологія особистості: навч. посіб.*, Марич, К., 232 с.

196. Титаренко, Т. М. (2008) «Життєві завдання та практики самоконституювання особистості», *Соціальна психологія*, №6, С.3-11.

197. Титаренко, Т. М. (2003) *Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності*, Либідь, К., 376 с.

198. Томашек, Нино. (2016) *Системный коучинг. Целеориентированный поход в консультировании*, 2-е изд., испр., перераб., Пер. с нем. О.А. Шипилова, Изд-во Гуманитарный центр, Харьков, 168 с.

199. Томчук, М. І., Яцюк, М. В. (2013) *Розвиток автономності особистості в юнацькому віці у системі сімейних взаємостосунків:*

Монографія, ВОПОПП, Вінниця, 240 с.

200. Ухтомский, А. А. (1978) *Избранные труды*, Наука, Л., 360 с.

201. Фетискин, Н. П., Козлов В. В., Мануйлов, Г. М. (2002) *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*, М., С. 426-433.

202. Франкл, В. (1990) *В поисках смысла*, Прогресс, М., 367 с.

203. Франкл, В. (2016) *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*, Харків, 160 с .

204. Фрейд, З. (1989) *Введение в психоанализ: лекции*, Наука, М., 456 с.

205. Фромм, Э. (1993) «Человек для самого себя. Введение в психологию», *Психоанализ и этика*, М., С. 59-95.

206. Фурман, А. А. (2016) *Психологія особистості: ціннісно-орієнтаційний вимір: монографія*, Одеса: ОНПУ; ТНЕУ, Тернопіль, 312 с.

207. Халперн, Д. (2000) *Психология критического мышления*, СПб.: Питер, 512 с.

208. Хамитова, И. Ю. (2000) «Развитие профессиональной идентичности консультанта», *Журнал практической психологии и психоанализа*, №1, С.30-45.

209. Харский, К. О. (2010) *О системе ценностей и ее влиянии на человека*, Наука, Х., 190 с.

210. Цимбалюк, І. М. (2007) *Психологічне консультування та корекція: навч. посібн., 2-е вид., випр.. і доп., Професіонал*, К., 544 с.

211. Черный, Е. В. (2000) «Профессиональная идентичность практического психолога», *Практична психологія і соціальна робота*, №8, С.36.

212. Чернілевський, Д. В., Томчук, М. І. (2006) *Педагогіка та психологія вищої школи: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*, Вінницький соціально-економічний інститут Університету «Україна», Вінниця, 402 с.

213. Чернілевський, Д. В. (2010) *Духовна культура особистості:*

Навчальний посібник: Вид. 2-ге, допов., АМСКП, Вінниця, 460 с.

214. Чернобривкін, В. М. (2007) *Психологія прийняття рішень у педагогічній діяльності: автореферат дис. ...д-ра психол. наук: 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія*, К., 28 с.

215. Чирков, В. И. (1996) «Самодетерминация и внутренняя мотивация», *Вопросы психологии*, №3, С.116-132.

216. Шадських, Ю. Г., Піча, В. М. (2008) *Психологія: Короткий навчальний словник: терміни та поняття*, Магнолія, Львів, 276 с.

217. Шапар, В. Б., Олефир, В. О., Куфлієвський, А. С. (2009) *Психологічний тлумачний словник найсучасніших термінів* Прапор, Х., 672 с.

218. Шаров, А. С. (2002) «Рефлексия в развитии и становлении человека» *Психология в системе наук (междисциплинарные исследования)*, Т.9, Вып.1, М., С.22-35.

219. Шевченко, Н. Ф. (2005) *Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки: монографія*, Міленіум, К., 298 с.

220. Шепелева, Л. Н. (2008) *Программы социально-психологических тренингов*, СПб.: Питер, 160 с.

221. Юнг, К. Г. (1994) *Проблемы души нашего времени*, Прогресс, М., 336 с.

222. Яременко, В. В., Сліпушко, О. М. (1996) *Новий словник української мови у 3-х томах*, Логос, К., 862 с.

223. Яценко, Т. С. (2006) *Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика: Навч. посіб.*, Вища школа, К., 382 с.

224. Яценко, Т. С. (2017) «Феномен імпліцитного порядку в глибинному пізнанні психіки», *Психологія і суспільство*, №4(70), с.109-127.

225. Яцюк, М. В. (2006) «Дослідження психологічних особливостей автономності юнаків», *Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія: Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України*, Т. 7, Вып. 9, Логос, К., С. 421-429.

226. Яцюк, М. В. (2007) «Динаміка розвитку автономності особистості в юнацькому віці в умовах толерантних сімейних взаємовідносин», *Збірник наукових праць №40, Частина II*, Видавництво національної академії Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, Хмельницький, С.300-303.
227. Erikson, E. H (1993) *Childhood and Society*, Norton, New York, 445 p.
228. Kohlberg, L. (1984) *Essays in Moral Development. V. II: The psychology of moral development*, Harper and Row, N.Y., 386 p.
229. Kohlberg, L. (1976) «Moral stages and moralizations: The cognitive-developmental approach», *Moral development and behavior: Theoretical, research and social issues. Ed. By T. Lickona*, Holt, Rinehart and Winston, P.97-129.
230. Maslow, A. (1970) *Religions, Values, and Peak-Experiences*. N.Y., 379 p.
231. Maslow, A. H. (1971) *The Father Reaches of Human Nature*, N.Y., 194 p.
232. «Moralische Zugänge zum Menschen-Zugänge zum moralischen menschen», *Beiträge zur Entstehung moralischer Identität*, München, 1986.
233. Mead, G. (1934) *Mind, Self and Society*, Chicago, 400 p.
234. Rokeach, M. (1973) *The Nature of Human Values*.N.Y., 298 p.
235. Frankl, V.E. (1969) *The will to meaning*.N.Y., 288 p.

ДОДАТКИ

**ПРОГРАМА ГУРТКА
«ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ
МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА»**

Пояснювальна записка

Програма гуртка «Проблема розвитку моральних цінностей майбутнього психолога» передбачає забезпечення майбутніх психологів обсягом систематизованих знань, умінь, необхідних для формування власних, суверенних моральних цінностей (таб. А1). Програма складається з двох частин. В першій частині «Зміст моральних цінностей особистості» майбутні психологи отримують знання про загальносуспільні та особистісні моральні цінності, їх типи, функції, складові компоненти, особливості прояву. У другій частині «Розвиток моральних цінностей особистості» підбрано методи, дослідження у майбутніх психологів власних моральних цінностей, які сприятимуть їх особистісному та професійному розвитку, самоактуалізації, осмисленості цінності власного життя, критичності до ідеологічних впливів, творчому ставленню до власного життя.

Мета гуртка.

Усвідомлення майбутніми психологами загальносуспільних та власних моральних цінностей, ідеалів через процес самопізнання, оволодіння уміннями відстоювати власні інтереси, переконання, цінності, розуміти їх сенс, проявляти творчість, самостійність, вирішувати професійні завдання на основі власних моральних цінностей.

Завдання гуртка.

1. Спрямувати майбутніх психологів на самопізнання, саморозвиток, що слугуватиме основою формування суверенних моральних цінностей.
2. Актуалізувати потребу у самовдосконаленні та розвитку особистісних моральних якостей, необхідних для обраної професії.
3. Сприяти розвитку вмінь та навичок майбутніх психологів діяти на основі власних інтересів, переконань, з врахуванням власних моральних цінностей, усвідомлювати їх сенс, співвідносити власні цілі і моральні цінності.
4. Формувати прагнення майбутніх психологів до застосування творчого підходу, прояву свободи у вирішенні поставлених завдань.

Структура гуртка.

Програма гуртка розрахована на 38 годин протягом навчального року по 2 години 2 рази в місяць з врахуванням графіка освітнього процесу ЗВО та в зручний для студентів час.

Форми навчання.

Враховуючи специфіку тематичного гуртка і окремих тем використовуються і впроваджуються різні форми навчання: лекція, дискусія, бесіда, мозковий штурм, рольові та ділові ігри, практичні заняття, робота з анкетами, тестами, психодіагностичними методиками, елементами тренінгової роботи та ін.

Таблиця 1.1.

**Тематика гуртка «Проблеми розвитку моральних цінностей
майбутнього психолога»**

№з.п.	Тема заняття	Кількість годин
Модуль 1. Зміст моральних цінностей особистості		
1.	Вступ. Організаційні моменти роботи гуртка. Поняття моральних цінностей.	2
2.	Лекція-бесіда. Функції, складові компоненти, особливості прояву загальносуспільних та особистісних моральних цінностей.	2
3.	Практичне заняття. Мозковий штурм «Що таке вибір?».	2
4.	Практичне заняття. «Яким мене бачать оточуючі і який я є насправді?»	2
5.	Практичне заняття. Дослідження особистісних моральних цінностей.	2
Модуль 2. Розвиток моральних цінностей особистості		
6.	Лекція. Роль моральних цінностей у професійній діяльності психолога.	2
7.	Практичне заняття. Дослідження мотиваційно-потребової структури особистості.	2
8.	Лекція-бесіда. Чинники, які впливають на розвиток моральних цінностей психолога.	2
9.	Практичне заняття. Діагностика рівня потреби у самоактуалізації.	2
10.	Лекція-дискусія. Розуміння сенсу обраної професії як основна спрямованість психолога.	2
11.	Практичне заняття. Дослідження життєвих цінностей особистості	2
12.	Практичне заняття. Свобода та креативність психолога у вирішенні ним професійних завдань.	2
13.	Практичне заняття. Робота з життєвими і професійними цілями, їх співставлення із особистісними моральними цінностями.	4
14.	Тренінг. Рефлексія, мотивація розвитку особистісних моральних цінностей.	4
15.	Тренінг. Індивідуальні плани розвитку особистісних моральних цінностей. Корекція під час вирішення професійних проблем.	4
16.	Заклучне заняття. Моральні цінності у власному професійному становленні. Підведення підсумків роботи гуртка.	2
Всього		38 год.

ПРОГРАМА ГУРТКА

Тема 1. Вступ. Організаційні моменти роботи гуртка. Поняття моральних цінностей.

Обговорення принципів роботи гуртка: добровільності та активності; не перебивати того, хто говорить; чесності і правдивості; анонімності; конфіденційності; «тут і тепер»; доброзичливості; безоціночного ставлення до інших.

Знайомство. Вправа «Мої очікування» (коротка розповідь про себе, очікування від роботи гуртка кожного учасника, яка починається займенником Я).

Моральні цінності як моральні поняття, вимоги, за допомогою яких людина оцінює навколишню дійсність, інших людей, сама себе.

Тема 2. Лекція-бесіда. Функції, складові компоненти, особливості прояву загальносуспільних та особистісних моральних цінностей.

Функції моральних цінностей: орієнтаційна, регулятивна, пізнавальна, виховна. Поняття ціннісних орієнтацій, моральних почуттів, моральних ідеалів, моральних норм. Загальносуспільні та особистісні моральні цінності.

Вправа «Мій моральний ідеал». Учасники гуртка описують власний моральний ідеал і визначають які люди, події вплинули на його формування.

Тема 3. Практичне заняття. Мозковий штурм «Що таке вибір».

Гра «Проблемна ситуація». Учасникам гуртка пропонується уявити що могло б статися, якби: по всьому світу зламались годинники; зникли гроші; люди могли читати думки та ін.

Мозковий штурм «Що таке вибір?»: коли людина мусить робити вибір, що впливає на нього. Значення особистісного та суспільного, моральних цінностей людини при здійсненні вибору. Вплив морального вибору на розвиток особистості.

Аналіз моральних дилем Л. Колберга.

Наприклад: «Хайнц заліз в аптеку. Він вкрав ліки і дав їх дружині. На наступний день в газетах з'явилося повідомлення про грабіж. Офіцер поліції м-р Браун, який знав Хайнца, прочитав повідомлення. Він згадав, що бачив, як Хайнц біг від аптеки, і зрозумів, що це зробив Хайнц. Поліцейський коливався, чи повинен він повідомити про це. Чи повинен офіцер Браун повідомити про те, що крадіжку скоїв Хайнц? Чому? Припустимо, що офіцер Браун близький друг Хайнца. Чи повинен він тоді подати рапорт про нього? Чому так чи ні?».

Тема 4. Практичне заняття. «Яким мене бачать оточуючі і який я є насправді?».

Вправа «Кулька»: учасники гуртка передають один одному кульку і описують одним словом свій емоційний стан на даний момент.

Вправа «Асоціації»: учасники називають слова, з якими в них асоціюються інші члени гуртка. Друга частина вправи спрямована на те, щоб кожен бажаючий міг дати зворотній зв'язок на ті асоціації, які він почув стосовно себе.

Вправа «Мій особистісний герб» (малювання кожним учасником гуртка власного герба, на якому будуть відображені найбільш важливі особистісні якості, цінності та ін.).

Тема 5. Практичне заняття. Дослідження особистісних моральних цінностей.

Дослідження моральних цінностей за допомогою авторської методики «Колесо моральних цінностей».

Тема 6. Лекція. Роль моральних цінностей у професійній діяльності психолога.

Моральні цінності психолога та їх вплив на виконання ним професійної діяльності: розвиток себе, креативність, духовно-моральне задоволення від обраної професії, розуміння її сенсу.

Тема 7. Практичне заняття. Дослідження мотиваційно-потребової структури особистості.

Дослідження вираженості базових потреб особистості за допомогою методики А. Маслоу. Аналіз вираженості у майбутніх психологів потреби в самоактуалізації.

Тема 8. Лекція-бесіда. Чинники, які впливають на розвиток моральних цінностей психолога.

Вплив сімейного виховання, релігії, ЗМІ, закладу вищої освіти на формування моральних цінностей молодого людини. Вплив соціально-економічних умов розвитку країни, протікання бойових дій зокрема, на формування цінностей юнаків і юнок.

Дослідження актуальних цінностей майбутніх психологів за допомогою методики М. Рокіча.

Тема 9. Практичне заняття. Діагностика рівня потреби у самоактуалізації.

Дослідження мотиваційно-потребової структури особистості за допомогою методики «Самоактуализационный тест САМОАЛ» Е. Шострома, адапт. Н.Ф. Каліної. Інтерпретація отриманих результатів.

Тема 10. Лекція-дискусія. Розуміння сенсу обраної професії як основна спрямованість психолога.

Духовно-моральні цінності у професії психолога. Значення професії психолога на сучасному етапі розвитку суспільства. Дослідження смисложиттєвих орієнтацій СЖО Д.Леонтьєва. Інтерпретація отриманих результатів.

Тема 11. Практичне заняття. Дослідження життєвих цінностей особистості.

Дослідження особистісних моральних цінностей за допомогою методики В.Ф.Сопова, Л.В.Карпушиної МТЖЦ «Морфологический тест жизненных ценностей». Інтерпретація результатів.

Тема 12. Практичне заняття. Свобода та креативність психолога у вирішенні ним професійних завдань.

Свобода та креативність як важливі моральні цінності психолога.

Виконання вправ на розвиток креативності.

Вправа 1. Учасникам потрібно зосередитись на своєму сусіді ліворуч. «Згадайте усе, що він говорив, робив під час нашої роботи. Згадайте всі ті почуття і думки, що виникали у вас стосовно цієї людини і виберіть найбільш яскраве враження». На міркування дається 2 хвилини. Після закінчення 3 хвилин тренер пропонує кожному по черзі висловити своє найбільш яскраве враження про свого сусіда ліворуч.

Вправа 2. Учасники розбиваються на групи по 4-5 чоловік. Пропонуються неймовірні ситуації, априклад, «Уявимо собі, що замість снігу на землю буде падати цукор... Уявимо собі, що всі люди зможуть читати думки один одного... Уявимо собі, що всі автомобілі на землі стали жовтого кольору...». Після того, як ситуація запропонована, всі учасники групи обговорюють, які вони бачать плюси і які мінуси в цій ситуації.

Вправа 3. Кожному учаснику пропонується мовчки, нічого не говорячи, вибрати будь-яку тварину. Після того усі по черзі будуть невербально зображати обрану тварину. Один показує, інші – вгадують, що це за тварина. Бажано не повторюватися. Вправа сприяє розвитку експресивності, виразності поведінки.

Тема 13. Практичне заняття. Робота з життєвими і професійними цілями, їх співставлення із особистісними моральними цінностями.

Вправа на встановлення довірливих стосунків «Зв'язування групи». Група стоїть у колоні по одному, в лівій руці у кожного протягнутий вздовж групи тонкий канат. Учасникам дається завдання щільно скрутитися за годинниковою стрілкою в «рулет», після чого ведучий обв'язує групу кінцем, який залишився на рівні пояса. В такому стані групу просять переміщатися по приміщенню за траєкторією, що задається ведучим. У процесі переміщення кожен з учасників говорить три цікаві факти про себе, а після завершення вправи інші учасники згадують ці факти. Ведучому слід уважно стежити за траєкторією руху групи, щоб уникнути зіткнення учасників з нерухомими предметами.

Вправа «Чого я хочу у житті». Учасникам пропонується подумати 15 хв. і дати відповідь на такі питання:

- Чого я хочу досягти в житті?
- Чого я хочу досягти у найближчі три роки?
- Чого я очікую від обраної професії?
- При досягненні мети я ніколи не зроблю ... (не зраджу друзів, не буду обманювати, не переступлю через власну совість та ін.).

Диспут «Чи правда, що мета виправдовує будь-які засоби?».

Тема 14. Тренінг. Рефлексія, мотивація розвитку особистісних моральних цінностей.

Вправа «Рекламний ролик». Учасники гуртка діляться на групи, кожна група розробляє сюжет рекламного ролика позитивної якості людини, наприклад, чесності, доброти, відповідальності та ін.

Другим завданням для груп є складання частівок про негативні якості людини, наприклад, жадібність, черствість та ін.

Вправа «Будинок моєї мети». Учасники діляться на групи, або виконують завдання індивідуально, їм пропонується намалювати будинок їх мрії. Деталі малюнка:

Дах – мета, яку вони хочуть досягти.

Стіни – завдання, вирішивши які, можна досягти мети.

Стежка – якими методами і способами можна досягти.

Будяки й каміння – це бар'єри, які заважають досягнути мети.

Тема 15. Тренінг. Індивідуальні плани розвитку особистісних моральних цінностей. Корекція під час вирішення професійних проблем.

Вправа «Я в майбутньому», яка спрямована на аналіз і осмислення своїх життєвих і професійних перспектив.

Ведучий тренінгу видає учасникам альбомні листи для малювання, а також викладає в центр олівці, фломастери, маркери, ручки. Кожен учасник повинен намалювати себе в майбутньому.

Вкінці відбувається захист учасниками свого малюнка: він пояснює те, що намалював, і відповідає на питання.

Складання плану саморозвитку. «Зверху аркуша напишіть три цілі, яких хочете досягти в житті. Розділіть аркуш на три стовпчики: 1-ий – свої позитивні якості, 2-ий – негативні, ті, які можуть заважати у досягненні поставлених цілей, 3-ій – напишіть, що ви можете зробити, щоб змінити негативні якості».

Тема 16. Заключне заняття. Моральні цінності у власному професійному становленні. Підведення підсумків роботи гуртка.

Вправа «Лист з майбутнього». Вправа проводиться під тиху спокійну музику. Кожен учасник пише сам собі лист з майбутнього: «Уявіть, що у вас можливість поспілкуватися із собою майбутнім. Ви тридцятирічні, зустріли себе теперішніх. Що б ви дорослі хотіли запитати, побажати, порадити собі».

Вправа «Свічка». Учасники розміщаються по колу, передають один одному запалену свічку, розповідають свої відчуття, емоції, настрої під час гурткової роботи, зміни, які повачили в собі.

Рекомендована література

1. Болотова, В. А. (1997) «Роль психологических методик для изучения идентификации личности», *Харьковские социологич. сочинения*, Основа, Харьков, С. 75 – 78.

2. Боришевський, М. Й., Пилипенко, Л. І., Пенькова, О. І. (2013) *Виховання духовності особистості: навчально-методичний посібник*, Імекс-ЛТД, Кіровоград, 104 с.

3. Доній, В. М., Несен, Г. М., Сохань, Л. В. (1997) *Мистецтво життєтворчості особистості: наук.-метод. посібник*, У 2 ч., Ч. 1, К., 392 с.

4. Кон, И. С. (1984) *В поисках себя. Личность и ее самосознание*, Политиздат, М., 225 с.
5. Кон, И. С. (1979) «Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры», *Социальная психология личности*, Наука, М., С. 85-113.
6. Леонтьев, Д. А. (2005) «Духовность, саморегуляция и ценности», *Гуманитарные проблемы современной психологии*, Изд-во Таганрогского гос. радиотехн. ун-та, №7, С.16-21.
7. Леонтьев, Д. А. (2000) «Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности» *Психологический журнал*, Том 21, №1, С.3-11.
8. Леонтьев, Д. А. (2000) *Тест смысложизненных ориентации (СЖО)*, 2-е изд., Смысл, М., 18 с.
9. Карелин, А. А. (2000) *Психологические тесты*, Т.1., М., С.25 -29.
10. Райс, Ф. (2000) *Психология подросткового и юношеского возраста*, СПб.: Питер, 624 с.
11. Савчин, М. В. (2001) *Духовний потенціал людини*, монографія Івано-Франківськ, 202 с.
12. Фетискин, Н. П. Козлов, В. В., Мануйлов, Г. М. (2002) *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп*, М., С. 426-433.
13. Франкл, В. (2016) *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*, Харків, 160 с.
14. Эриксон, Э. (1996) *Идентичность: юность и кризис* (пер. с англ.), Прогресс, М., 344с.

ДОДАТОК Б

**ПРОГРАМА СПЕЦКУРСУ
„СУВЕРЕННІ МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ ПСИХОЛОГА”**

Опис спецкурсу

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни
		денна форма навчання
Кількість кредитів –2	Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки (шифр і назва)	Нормативна (за вибором)
	Напрямок підготовки 053 Психологія (код і назва)	
Модулів – 2	Спеціальність:	Рік підготовки
Змістових модулів – 2		3 - й
Індивідуальне науково-дослідне завдання: міні–творча робота (назва)		Семестр
Загальна кількість годин – 72		5 - й
Тижневих годин для денної форми навчання: аудиторних – 2 год.; самостійної роботи студента – 2год.	Освітньо-кваліфікаційний рівень: «бакалавр»	Лекції
		20 год.
		Практичні, семінарські
		14 год.
		Лабораторні
		6 год.
		Самостійна робота
32 год.		
Індивідуальні завдання		
		Вид контролю: Залік

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить:

для денної форми навчання – 55% – 45%.

2. Мета та завдання спецкурсу

– **Мета** викладання спецкурсу «Суверенні моральні цінності психолога» є ознайомлення майбутніх психологів із змістом поняття

суверенних моральних цінностей, їх значенням у здійсненні професійної діяльності, основними шляхами і прийомами їх розвитку, розкриття творчого особистісного потенціалу студентів.

Завдання спецкурсу «Суверенні моральні цінності» є:

- формування уявлень стосовно поняттєвого апарату спецкурсу «Суверенні моральні цінності психолога»;
- набуття власних професійних моральних якостей майбутнього фахівця, що відповідають вимогам сучасного суспільства, якостей зрілої, неповторної особистості;
- актуалізація у студентів мотивації власного професійного зростання;
- набуття навичок застосування принципів саморозвитку і самоорганізації у процесі професійної підготовки;
- розвиток у майбутніх психологів здатності до творчого, дослідницького підходу при вирішенні поставлених завдань, розвиток потреби в самоосвіті, підвищення своєї кваліфікації та майстерності;
- формування творчого підходу у студентів до вирішення поставлених завдань.

У результаті проходження спецкурсу студенти повинні **знати**:

- зміст поняття суверенних моральних цінностей психолога, їх значення у професійній діяльності;
- загальносуспільні та власні моральні цінності;
- чинники, які впливають на формування суверенних моральних цінностей психолога;
- етапи формування суверенних моральних цінностей психолога, їх типи;

вміти:

- аналізувати доцільність загальносуспільних та суверенних моральних цінностей у конкретних ситуаціях;
- виокремлювати особистісні моральні цінності інших людей, толерантно ставитись до них;
- керуватись у житті власною метою, переконаннями, установками, власними моральними цінностями;
- приймати себе та інших такими, якими вони є насправді;
- усвідомлювати своє призначення у світі, сенс обраної професійної діяльності, власного життя загалом;
- самовиражатись і самостверджуватись, розкривати власну своєрідність, неповторність через суверенні моральні цінності;
- прогнозувати вплив розвитку власних моральних цінностей на особистісне зростання майбутніх психологів.

Вивчення спецкурсу сприятиме усвідомленню майбутніми психологами їх призначення у світі, сенсу обраної професії, власного життя, розвитку соціально-психологічної адаптованості до дійсності, орієнтації в подіях, що відбуваються в суспільстві. В складних життєвих обставинах

суверенні моральні цінності допоможуть психологу долати життєві труднощі, негаразди, оскільки міцність сформованих суверенних моральних цінностей дасть майбутньому психологу переживання суверенності власного "Я", почуття впевненості, безпеки, довіри до світу, сприяє формуванню високого рівня суб'єктивного контролю над подіями повсякденного життя, а також визначати оптимальні шляхи професійного зростання, постійно вдосконалювати свої професійно значущі риси і якості, вивчати та впроваджувати передовий досвід.

3. Програма спецкурсу

Змістовий модуль 1. Поняття суверенних моральних цінностей особистості.

Тема 1. Проблема формування моральних цінностей особистості в філософських і психолого-педагогічних дослідженнях.

Поняття моральних цінностей у філософській і педагогічній науці. Пізнавально-ціннісна концепція Л. Колберга. Поняття цінностей у науковому доробку М. Рокича. Цінності як мотиваційні структури особистості за Д.О. Леонтєвим. Основні моральні якості психолога за А.Адлером, К. Юнгом, Ф. Перлзом, К. Роджерсом, А. Маслоу. Цінності в структурі особистості. Проблема формування цінностей в екзистенційній психології (В. Франкл).

Тема 2. Моральні цінності у сучасних психолого-педагогічних дослідженнях українських науковців.

Моральні цінності як найвищі життєві цінності (І.Д. Бех). Проблема духовно-морального розвитку особистості у науковому доробку М.Й. Боришевського, М.В. Савчина, Г.О. Балла, З.С. Карпенко, О.В. Матласевич, Н.І. Жигайло, І.С. Булах та ін.

Тема 3. Поняття про суверенні моральні цінності особистості.

Сутність поняття суверенних моральних цінностей психолога. Поняття «особистість», «цінності», «мораль», «моральні цінності», «суверенність особистості», самоактуалізація особистості. Декларована і реальна система цінностей особистості. Функції суверенних моральних цінностей психолога: Трансцендентна, відображувальна, адаптивна, мобілізуюча, захисна, експресивна, пізнавальна, гармонізаційна.

Тема 4. Динаміка розвитку суверенних моральних цінностей особистості. Психологічні особливості актуальних суверенних моральних цінностей в юнацькому віці.

Засвоєння перших морально-етичних настанов у ранньому, дошкільному віці. Формування моральних цінностей у молодшому шкільному віці. Розвиток особистісних цінностей в підлітковому віці. Вплив особистісних моральних цінностей на вибір професії в ранньому юнацькому віці. Формування суверенних моральних цінностей в юнацькому віці. Механізми формування суверенних моральних цінностей (за Л. Колбергом, Д.О. Леонтєвим, С.К. Нартовою-Бочавер). Цінності життя та здоров'я як найбільш актуальні особистісні цінності. Суверенні моральні цінності віри, надії, любові, (В. Франкл, М.В. Савчин, В.М. Доній), розуміння їх юнаками і юнками. Розвиток себе, креативність, духовно-моральне задоволення від обраної професії, розуміння її сенсу як важливі суверенні моральні цінності в юнацькому віці. Діагностика життєвих цінностей молоді.

Змістовий модуль 2. Особливості суверенних моральних цінностей психолога.

Тема 5. Типи суверенних моральних цінностей психолога.

Фактори виокремлення типів суверенних моральних цінностей психолога. Суверенні моральні цінності, які відображають екзистенційну потребу психолога у пошуку сенсу життя. Суверенні моральні цінності, які відображають спрямованість психолога на професійну діяльність, її результативність. Суверенні моральні цінності, які відображають спрямованість психолога на реалізацію себе як особистості. Суверенні моральні цінності, які відображають спрямованість психолога на розвиток себе як професіонала. Суверенні моральні цінності, які відображають спрямованість психолога на клієнта. Дослідження вираженості типів суверенних моральних цінностей психолога.

Тема 6. Чинники формування суверенних моральних цінностей психолога.

Зовнішні чинники формування суверенних моральних цінностей: сім'я, вплив інформації (народної творчості, радіо, телебачення, інтернету), заклади освіти, актуальність моральних цінностей в суспільстві, релігія.

Вплив внутрішніх чинників на формування суверенних моральних цінностей особистості: нахили, інтереси, переконання, установки, принципи, життєві смисли особистості.

Вплив цінностей референтної групи на формування суверенних моральних цінностей особистості.

Тема 7. Структура суверенних моральних цінностей психолога.

Основні компоненти суверенних моральних цінностей психолога. Складові мотиваційно-потребового компоненту: потреба, мотивація в розвитку себе як психолога, прагнення до автономізації, самореалізації, самоактуалізації, постійного самовдосконалення, до пізнання себе і світу,

пошук ідентичності. Психологічні особливості когнітивного компоненту: знань, уявлень про загальносуспільні та власні моральні цінності, переконання, власні ідеали, розуміння їх значення для психолога. Аналіз поведінкового компоненту: прояв автономності, креативності, спонтанності, емпатійності, саморозуміння, гнучкості у спілкуванні, контактні з людьми, розуміння екзистенційної цінності життя. Моральна рефлексія як складова рефлексивного компоненту суверенних моральних цінностей (здатність до збереження внутрішнього вільного простору; вміння психолога відійти на дистанцію стосовно себе, до об'єктивного аналізу власних моральних цінностей). Методи дослідження структурних компонентів суверенних моральних цінностей.

Тема 8. Організація, методи та методики дослідження суверенних моральних цінностей психолога.

Специфіка, принципи дослідження суверенних моральних цінностей психолога. Основні психологічні методи та методики вивчення суверенних моральних цінностей психолога: спостереження, експеримент, анкети, тести, психодіагностичні методики.

4. Структура спецкурсу

	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
	всього	л к	пр	лаб	інд · зав д.	с.р	всього	л к	п р	лаб	інд	с.р
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
Змістовий модуль 1.												
Тема 1. Проблема формування моральних цінностей особистості в філософських і психолого-педагогічних дослідженнях.	10	4	2			4						
Тема 2. Моральні цінності у сучасних дослідженнях українських науковців.	8	2	2			4						
Тема 3. Поняття про суверенні моральні цінності особистості.	8	2	2			4						
Тема 4. Динаміка розвитку суверенних моральних цінностей особистості. Психологічні	8	2	2	2		2						

особливості актуальних суверенних моральних цінностей в юнацькому віці.													
Разом за змістовим модулем 1	34	10	8	2		14							
Змістовий модуль 2.													
Тема 5. Типи суверенних моральних цінностей психолога.	8	2	2			4							
Тема 6. Чинники формування суверенних моральних цінностей психолога.	8	2	2			4							
Тема 7. Структура суверенних моральних цінностей психолога.	14	4	2	2		6							
Тема 8. Організація, методи та методики дослідження суверенних моральних цінностей психолога.	8	2		2		4							
Разом за змістовим модулем 2	38	10	6	4		18							
Всього годин	72	20	14	6		32							

5. Теми семінарських занять

№	Назви теми	Кількість годин
---	------------	-----------------

6. Теми практичних занять

№	Назви теми	Кількість годин
1	Суверенні моральні цінності в науковій теорії вітчизняних та зарубіжних психологів (Л. Колберг, М. Рокич, Д.О. Леонт'єв, А.Адлер, К. Юнг, К. Роджерс, А. Маслоу, В. Франкл та ін.).	2
2	Проблема духовно-морального розвитку особистості в умовах сучасності.	2
3	Поняття про суверенні моральні цінності особистості.	2
4	Динаміка розвитку суверенних моральних цінностей особистості. Психологічні особливості актуальних суверенних моральних цінностей в юнацькому віці.	2
5	Типи суверенних моральних цінностей психолога.	2
6	Чинники розвитку суверенних моральних цінностей психолога. Потреба у самоактуалізації як один із головних чинників формування суверенних моральних цінностей психолога.	2

7	Психологічні особливості структурних компонентів суверенних моральних цінностей психолога.	2
	Всього	14

7. Теми лабораторних занять

№	Назви теми	Кількість годин
1	Динаміка розвитку суверенних моральних цінностей особистості. Психологічні особливості актуальних суверенних моральних цінностей в юнацькому віці.	2
2	Структура суверенних моральних цінностей психолога.	2
3	Організація, методи та методики дослідження суверенних моральних цінностей психолога.	2
	Всього	6

8. Самостійна робота

№	Назви теми	Кількість годин
1	Цінності в структурі особистості представників різних напрямів психології. Поняття екзистенційної цінності життя.	2 2
2	Вплив подій сьогодення на ціннісну сферу сучасної молоді. Відображення основних християнських цінностей у професійній діяльності психолога.	2 2
3	Суверенність особистості: сутність, особливості прояву, чинники розвитку. Суверенність ціннісної сфери особистості	2 2
4	Вікова карта розвитку суверенних моральних цінностей протягом різних вікових періодів.	2
5	Взаємозв'язок типів суверенних моральних цінностей психолога з іншими особистісними характеристиками: потребами, мотивами, переконаннями, спрямованістю, здатністю до емпатії та ін.	4
6	Суперечливість духовно-моральних та егоїстично-престижних цінностей психолога та її відображення у професійній діяльності. Вплив прагнення до самоактуалізації на формування суверенних моральних цінностей психолога.	2 2
7	Аналіз структурних компонентів суверенних моральних цінностей психолога. Поняття моральної рефлексії психолога.	4 2
8	Підбір та виконання психодіагностичних методик дослідження актуальності моральних цінностей в юнацькому віці	4
	Разом	32

9. Індивідуальні завдання

Для студентів пропонується виконати одне навчально-дослідне завдання (написання творчої міні-роботи). Написання даної роботи передбачає, що студенти досліджують не лише теоретичні аспекти, а й

проводять власне пілотажне емпіричне дослідження особливостей особистісних моральних цінностей осіб різних вікових категорій, спеціальностей за методиками (тест, анкета, інтерв'ю тощо). Обсяг – 6-7 сторінок рукопису (може бути друкований текст) (план, вступ – 1 сторінка, теоретичний огляд теми – 2 сторінки, результати дослідження за методикою – 2-3 сторінки, список літератури (не менше 3 джерел). Максимальний бал – 10.

Орієнтовна тематика індивідуальних навчально-дослідних завдань:

1. Відображення моральних цінностей у Етичному кодексі психолога та інших документах, які регламентують професійну діяльність психолога.
2. Моральні проблеми у професійній діяльності психолога.
3. Проблема суверенності особистості психолога, особливості її вираження.
4. Добро і зло як вихідні поняття особистісних моральних цінностей.
5. Прагнення до свободи та її реалізація у професійній діяльності психолога.
6. Моральні цінності в умовах кризи та війни.
7. Честь та гідність як проекція особистісних моральних цінностей.
8. Мета та сенс професійної діяльності психолога.
9. Відмінності у ціннісній сфері майбутніх психологів та студентів інших спеціальностей.
10. Суверенність моральних цінностей як основа особистісного розвитку психолога.
11. Залежність суверенних моральних цінностей особистості від інших її особливостей: здатності до емпатії, емоційного, соціального інтелекту, спрямованості особистості та ін.
12. Сім'я як важливий чинник розвитку суверенних моральних цінностей психолога.
13. Вплив ВНЗ на розвиток особистісних моральних цінностей майбутніх психологів.
14. Психологічні особливості формування морального ідеалу психолога.
15. Програма особистісного саморозвитку майбутніх психологів.
16. Психологічні особливості формування свободи, осмисленості життя в юнацькому віці через суверенність моральних цінностей.

17. Власні моральні цінності як прояв особистісної відповідальності особистості.

18. Зв'язок суверенних моральних цінностей з духовністю особистості.

10. Методи навчання

У процесі вивчення спецкурсу «Суверенні моральні цінності психолога» використовуються такі методи навчання, як лекція, в тому числі і з проблемним викладом матеріалу, дискусійні обговорення, метод пояснення, спостереження, демонстрування, ілюстрування. Робота з джерельною базою передбачає реферування, складання тез виступів, обговорення новинок наукових публікацій. Практикується виконання проектних завдань, опрацювання результатів тестових опитувань, анкет, дослідницько-пошукова робота. Особливістю групою методів є методи стимулювання і мотивації навчання, зокрема: диспути, створення ситуацій емоційно – моральних переживань та пізнавальної новизни.

11. Методи контролю

Методами контролю у процесі вивчення спецкурсу «Суверенні моральні цінності психолога» є: індивідуальне та фронтальне опитування, тестова перевірка знань, виконання письмових та практичних завдань, колоквиуми, консультації, на яких перевіряються конспекти першоджерел, самостійна робота студентів над допоміжною літературою, консультації – відпрацювання пропущених занять, захист міні – проектів, організація взаємо – та самоконтролю.

12. Розподіл балів, які отримують студенти

Шкала оцінювання: розширена та ECTS

Сума балів	Оцінка ECTS	Оцінка за розширеною шкалою Залік	
90-100	A	відмінно	зараховано
80-89	B	дуже добре	
75-79	C	добре	
60-74	D	задовільно	
50-59	E	достатньо	
35-49	FX	незадовільно	не зараховано
1-34	F	неприйнятно Оцінка за національною шкалою залік	

13. Методичне забезпечення

1. Методичні матеріали для студентів денної форми навчання (у форматі Word):
  - навчальна (робоча) програма;
  - перелік рейтингових тем (робоча програма) і таблиці поточного тестування;

14. Рекомендована література

Базова

1. Балл, Г. О. (2010) *Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній психологічній сферах)*, Видавець Олег Зень, Рівне. 172 с.
2. Бех, І. Д. (1998) *Особистісно зорієнтоване виховання*, науково-метод. посіб., ІЗМН, К., 204 с.
3. Бех, І. Д. (2012) «Духовні цінності як надбання особистості», *Рідна школа*, №1-2, С. 9-12.
4. Боришевський, М. Й., Шевченко, О. В., Володарська, Н. Д. (2011) *Психологічні закономірності розвитку духовності особистості*: монографія. Педагогічна думка, К., 200 с.
5. Булах, І. С. (2003) *Психологія особистісного зростання підлітка*: монографія, НПУ імені М.П. Драгоманова, К., 340 с.
6. Братусь, Б. С. (1977) *Психологические аспекты нравственного развития личности*, Знание, М., 64 с.
7. Выготский, Л. С. (2005) *Психология развития человека*, Смысл, Ескмо, М., 1136 с.
8. Доній, В. М., Несен, Г. М., Сохань, Л. В. (1997) *Мистецтво життєтворчості особистості*: Наук.-метод. посібник: У 2 ч., Ч. 1, К., 392 с.
9. Жигайло, Н. І. (2008) *Психологія духовного становлення особистості майбутнього фахівця*: монографія, Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, Львів, 336 с.
10. Кон, И. С. (1979) *Моральное сознание личности и регулятивные механизмы культуры. Социальная психология личности*, Наука, М., С. 85-113.
11. Леонтьев, Д. А. (2005) «Духовность, саморегуляция и ценности» *Гуманитарные проблемы современной психологии*, Изд-во Таганрогского гос. радиотехн. ун-та, №7, С.16-21.
12. Леонтьев, Д. А. (2000) «Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности», *Психологический журнал*, Том 21, №1, С.3-11.
13. Матласевич, О. В. (2013) «Християнські цінності як основа психологічної практики», *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*, Випуск 25, Національний університет «Острозька академія», Острого, С. 96-100.
14. Нартова-Бочавер, С. К. (2005) *Психологическое пространство личности*: монографія, Прометей, М., 312 с.

15. Пауер, Ф. К., Хиггинс, Э., Кольберг, Л. (1992) «Подход Лоуренса Кольберга к нравственному воспитанию», *Психологический журнал*, Т.13, №3, С.175-182.
16. Савчин, М. В. (2001) *Духовний потенціал людини*: монографія Івано-Франківськ, 202 с.
17. Франкл, В. (2016) *Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі*, Харків, 160 с.
18. Шевченко, Н. Ф. (2005) *Становлення професійної свідомості практичних психологів у процесі фахової підготовки*: монографія, Міленіум, К., 298 с.

Додаткова

1. Помиткін, Е. О. (2005) *Психологія духовного розвитку особистості*: Монографія, Наш час, К., 280 с.
2. Карелин, А. А. (2000) *Психологические тесты*, Т.1, М., С.25-29.
3. Смульсон, М. Л. (2000) «Структура інтелекту: Рефлексія та інтуїція», *Психологія: зб. наук. пр.*, НПУ ім. М.П. Драгоманова, Вип. 11, К., С. 9–16.
4. Тимошук, І. Г. (2004) «Диагностический инструментарий исследования некоторых аспектов ответственности у студентов–психологов», *Практична психологія та соціальна робота*, № 8, С. 37– 40.
5. Фетискин, Н. П., Козлов, В. В., Мануйлов, Г. М. (2002) *Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп* М., С. 426-433.

15. Інформаційні ресурси

Бібліотека Вінницького державного педагогічного університету (вул. Острозького, 32), Універсальна наукова бібліотека ім. К.А.Тімірязєва (вул. Соборна, 73), обласна науково-медична бібліотека (вул. Л.Толстого, 11).

ДОДАТОК В

ПРОГРАМА ТРЕНІНГУ „ФОРМУВАННЯ СУВЕРЕННОСТІ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ”

Пояснювальна записка

Робочу навчальну програму тренінгу укладено відповідно до вимог кредитно-модульної системи організації навчання. Програма визначає обсяг знань, умінь, якими повинен опанувати бакалавр згідно вимог освітньо-кваліфікаційної характеристики, алгоритму вивчення тренінгу «Формування суверенності цінностей особистості».

Тренінг «Формування суверенності цінностей особистості» є варіативною дисципліною підготовки фахівців за спеціальністю 053 «Психологія» в межах освітньо-кваліфікаційного рівня „Бакалавр”.

Метою тренінгу «Формування суверенності цінностей особистості» є формування особистісних цінностей, позитивного емоційно-ціннісного самоставлення особистості, навичок опосередкованого саморозкриття особистості через моральні цінності, активізація рефлексивних процесів, креативності, спонтанності, забезпечення особистості такими знаннями та вміннями, які необхідні їй для виконання конкретних професійних та особистих завдань, формування навичок діагностики особистісних особливостей, на основі яких застосовувати методи психокорекційного та розвивального впливу.

У результаті проходження тренінгу студенти повинні **знати:**

- предмет, структуру, мету, методи, основи організації та проведення тренінгу «Формування суверенності цінностей особистості»;
- технології, техніки аналізу життєвого шляху особистості;
- методи визначення ціннісно-мотиваційної сфери особистості та її розвитку;

вміти:

- здійснювати психодіагностику рівня розвитку власних стійких моральних цінностей особистості;
- вибудовувати власні плани на майбутнє та надавати допомогу іншим у їх розробці;
- застосовуючи психологічні прийоми, працювати над розвитком впевненості в собі, творчого потенціалу, відповідальності як для власного вдосконалення, так і для надання психологічної допомоги іншим;
- самовиражатись і самостверджуватись, розкривати власну своєрідність, неповторність через суверенні моральні цінності.

Тренінг «Формування суверенності цінностей особистості» є варіативною дисципліною циклу професійно-практичної підготовки фахівця з психології, що розширює та поглиблює наукові та прикладні знання із загальної, вікової, педагогічної, соціальної психології, психології особистості, психодіагностики та ін. Вивчення її рекомендується планувати у сьомому семестрі четвертого курсу.

Обсяг курсу – 72 години, з яких: 36 год. практичних занять, на самостійну роботу студентів відводиться 36 год.

СТРУКТУРА ТРЕНІНГУ

I. Опис тренінгу

Найменування показників	Галузь знань, напрям підготовки, освітньо-кваліфікаційний рівень	Характеристика навчальної дисципліни	
		денна форма навчання	заочна форма навчання
Кількість кредитів – 2	Галузь знань 05 Соціальні та поведінкові науки (шифр і назва)	Варіативна	
	Напрямок підготовки 053 Психологія (код і назва)		
Змістових модулів – 2	Спеціальність:	Рік підготовки	
		4 - й	-й
Загальна кількість годин – 72		Семестр	
		7 - й	-й
Тижневих годин:	Освітньо-кваліфікаційний рівень: «бакалавр»	Лекції	
		-	-
		Практичні, семінарські	
		36 год.	год.
		Лабораторні	
		-	год.
		Самостійна робота	
		36 год.	год.
Індивідуальна робота: -			
Вид контролю: Залік			

Примітка.

Співвідношення кількості годин аудиторних занять до самостійної і індивідуальної роботи становить:

для денної форми навчання 50% – 50%.

3. Програма тренінгу

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. Розвиток внутрішньої рефлексії та умінь диференціювати власні переживання, мотиви.

Тема 1. Знайомство з групою, вироблення правил роботи групи.

Робота з вироблення навиків: внутрішньої рефлексії, вміння розуміти внутрішні переживання, толерантно ставитись до почуттів інших членів групи. Правила для оптимізації групової роботи та відчуття безпеки групи:

1. Довірливий стиль спілкування. Розповідаючи іншим про себе, ми сподіваємося на взаємність.

2. Щирість у спілкуванні. Якщо не буде щирості, ми не зможемо спілкуватися.

3. Конфіденційність усього, що відбувається в групі. Ніхто не може говорити за межами групи про те, що в ній відбувається. Кожний повинен бути впевнений у тому, що його особиста відвертість залишається в групі.

4. «Тут і тепер». Спілкування в групі має відбуватись на актуальних для групи проблем, а не уявних образів, тезисів.

5. Активність - основна норма поведінки, постійне залучення кожного учасника у групову взаємодію, обговорення.

Вправа 1. «Вириванка». Мета вправи: знайомство учасників групи; створення робочої атмосфери.

Тренер знайомить учасників з давнім українським ремеслом витинанки. Пропонує з паперу, складеного вздовж напіл пальцями рук «прорвати» обрис людини, який називається вириванкою.

Після отримання обрису людини, групі пропонується з одного боку вириванки промалювати зовнішність і одяг, а з іншого прописати п'ять речень, які б розпочиналися з «Я...». По завершенню індивідуальної роботи розпочинається знайомство з кожним обрисом окремо, уточнюється зміст речень. Робота, як правило, викликає позитивні емоції, сприяє довірливій атмосфері.

Вправа 2. «Моє ім'я». Мета: знайомство учасників тренінгу, діагностика самостворення.

Тренер пропонує учасникам розповісти історію власного імені (що воно значить, хто дав таке ім'я, чим зумовлений саме такий вибір імені). Особливу увагу звертаємо на те, як ставиться кожен учасник тренінгової групи до власного імені (подобається чи ні, можливо подобається зовсім інше ім'я). Учасникам тренінгу пропонується назвати три варіанти імені, промовити їх з певною інтонацією, жестами, мімікою, і вибрати з них те, яким до нього можуть звертатися інші учасники групи. Учасники групи називають власні асоціації і метафори, які виникають у них у відповідь на кожну презентацію.

Вправа 3. «Малюнок імені». Мета: актуалізація самоствавлення, рефлексія амбівалентних почуттів.

Тренер пропонує обрати одне ім'я з попередньої вправи, яке викликало найбільше переживань у спогадах, зворотному зв'язку групи. Використовуючи олівці, фарби, пропонується створити малюнок, який виражав би ці переживання у вигляді образу чи абстрактного малюнка. У роботі з малюнками учасникам пропонується виконувати певні дії з ними: розрізати, створювати колаж з частин малюнка, вирізати окремі частини, наклеювати нові елементи тощо.

Рефлексивне коло. Учасники підводять підсумки виконаної роботи, зосереджують увагу на емоціях і власному результату роботи.

Самостійна робота студентів.

Узагальнити підходи до вивчення особистості у психології. Визначити поняття: особистість, життєвий шлях, розвиток особистості, особистісне зростання, саморозвиток особистості, самопізнання, самооцінка, самоспонування, програмування професійного і особистісного зростання, самореалізація, психологічний тренінг.

Тема 2. Прояснення ціннісно-мотиваційної сфери особистості.

Рефлексія актуальних переживань. Формулювання запитів на роботу.

Вправа 1. «Нехай встануть ті, хто ...». Мета: активізувати учасників тренінгу до прояву їх уподобань, інтересів, цінностей.

Тренер пропонує одному з учасників залишитися без місця і стати всередині кола. Цей учасник проговорює фразу: «Нехай встануть ті, хто...» (наприклад, люблять ходити в театр (далі продовження може бути на власний розсуд), ті, хто відносять себе до цієї категорії людей, повинні підвестися і

помінятися місцями між собою. Тим часом ведучий займає одне з вільних місць. Той учасник, який залишається без місця, стає ведучим.

Вправа 2. «Іграшка». Мета: саморозкриття учасників групи через асоціативну символізацію; активізація рефлексивних процесів, креативності, спонтанності.

Обладнання: різноманітні за характером, матеріалами виготовлення дрібні іграшки.

Тренер пропонує учасникам групи роздивитися і обрати одну іграшку. Кожний з учасників повинен ідентифікувати себе з нею, проговорити спонтанний монолог від її особи. В ході монологу допускається висунення тренером, іншими учасниками уточнюючих запитань. Після виходу з ролі іграшки тренер запитує про стан, який переживав учасник у даній ролі, які з названих характеристик пов'язані з його життям, що цікавого відмітив для себе учасник, перебуваючи у даній ролі.

Вправа 3. «Подарунок». Мета: інтеграція групи, завершення роботи.

Тренер пропонує зробити подарунки один одному. Але дарунки зображаються лише засобами пантоміми. Той, хто отримує дарунок, у свою чергу звертається до наступного учасника зі своїм дарунком.

Самостійна робота студентів.

1. Випишіть із психологічних та тлумачних словників ключові поняття теми: життєві цінності, соціальні цінності, групові цінності, ціннісні орієнтації.

2. Підберіть кілька методик на визначення життєвих цінностей та ціннісних орієнтацій.

3. Використовуючи результати психодіагностики власних якостей, складіть психологічний портрет власної особистості та розробіть програму формування власних цінностей.

Тема 3. Прояснення рівня суверенності особистості.

Вправа 1. «Хореографія літер». Мета: активізувати спонтанну поведінку, досягти робочої атмосфери.

Робота проводиться у підгрупах. Завдання учасників - скооперуватися і створити зі своїх тіл великі літери. При цьому заборонено

розмовляти чи обмінюватися знаками. Тренер оголошує слова для кожної команди з 3-4 літер (наприклад, мир, сон, ніч, дім). Коли команди закінчують роботу, присутні їм аплодують.

Вправа 2. «Власний простір». Мета: усвідомлення членами групи місць, моментів, де вони є максимально щирими.

Учасникам групи пропонується великий аркуш паперу, фломастери або олівці. Їх просять намалювати план будинку, де вони проживають. Якщо учасники декілька разів змінювали місце проживання, просять намалювати план того будинку, що найбільше запам'ятався.

Під час малювання психолог поступово вводить їх в ситуацію, ставлячи наступні запитання:

1. Малюючи, відзначайте, з яким настроєм асоціюється у вас та чи інша кімната.
2. Намагайтеся згадати переважаючі запахи, звуки, кольори та людей в цих кімнатах.
3. Чи були в будинку кімнати, в які вам заборонялося заходити?
4. Чи було в вашому будинку найбільш улюблене місце?
5. Чи було у вас якесь особливе місце в будинку?
6. Намагайтеся пригадати, як у вашому будинку вирішувалися питання близькості, дистанції та усамітнення.

Потім надається час на обговорення в групі. Потрібно надати можливість висловитися кожному учаснику. Психолог може задавати запитання для уточнення та звертати увагу на емоції, що виникають при спогадах.

Вправа 3. «Соціальний атом». Мета: усвідомлення впливу референтних осіб на самовираження особистості.

Тренер пропонує учасникам змалювати власний соціальний атом: в центрі зображується «Я» і навколо на довільній відстані зображаються концентричні кола, на яких розташовуються референтні особи. Тренер просить звернути увагу на тих людей, які наближені до «Я», і тих, які зазначені, але віддалені від «Я».

Обговорення: «Як впливають особи, що розташовані поблизу «Я» у соціальному атомі? Які взаємостосунки з тими, хто віддалені від ядра?»

Рефлексивне коло. Рефлексія переживань та думок в контексті вправ, що виконувалися учасниками.

Самостійна робота студентів.

Із газет та журналів підберіть 5 статей, де піднімається проблема особистісного зростання педагогів, соціальних працівників і практичних психологів в системі освіти та пропонуються шляхи її розв'язання. Підготуйте їх анотації.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. Ефективні технології формування суверенності цінностей особистості.

Тема 4. Формування ціннісного ставлення до себе і до власного життя.

Вправа 1. «Побажання». Мета: активізація роботи учасників.

За допомогою м'яча учасники звертаються з побажаннями один до одного на сьогоднішній день. Той, кому кинули м'яч, кидає його наступному учаснику зі своїм побажанням. Важливою умовою є те, щоб побажання були лаконічними, висловлені одним чи двома словами.

Вправа 2. «Краплина». Мета: формування ціннісного ставлення до власного життя.

На початку вправи застосовується текст релаксації. Після розслаблення проговорюється наступний текст. «Дерево весною цвіте, літом - виплоджує, восени - скидає листя, взимку життя в ньому завмирає, весною - знову прокидається, тягнеться до світла та любові. Відчуйте себе квітучим деревом, літнім деревом, осіннім, та намагайтеся уявити себе зимовим деревом. Потім знову відчуйте себе розквітаючим деревом.

А тепер уявіть собі неосяжний океан. Океан величезний, сильний, могутній, а Ви - самотня краплина в ньому. Вас виносить на гребінь хвилі та зриває вітром з поверхні океану. Сонячний промінь перетворює Вас на дрібну хмаринку. Вітром Вас відносить в далечінь, хмаринка зникає поміж засніжених гірських вершин, проливається дощем, і Ви перетворюєтесь на маленьку бурульку. Яскравий сонячний ранок розтоплює сніг, і Ви краплиною води зникаєте в землі та зливаєтесь з підземною річкою. Джерело

виплескує Вас в гірський потік, і річка знову відносить Вас в океан. І знову Ви - краплина води в океані життя. Проте зараз Ви знаєте, що можете пройти свій шлях самостійно (учасники моделюють «власний шлях»).

Вправа 3. «Острови». Мета вправи: усвідомлення власних меж, аналіз тактик встановлення взаєностосунків з іншими людьми.

Кожний учасник придумає собі острів, дає йому назву, межі можна зробити з того, що оточує учасників: стільці, крісла, стрічечки тощо.

«Озирніться, які навколо вас острови? Подобається? Тепер уявіть, що вам потрібно прорекламувати власний острів.

Після прослуховування реклам усіх островів, до кого вам хотілося б потрапити у гості, а кого хотіли б запросити у гості ви?

Як потрапити на інший острів, якщо межі не стикаються, і навкруги океан. Тренер пропонує 2 варіанти розширення меж: завоювати або шляхом переговорів.

Якщо хтось захоче захопити ваш острів, кого буде легше захопити (учасники дивляться, хто найбеззахисніший, у кого відкриті межі)?

Можна обговорити, що робить тварина, коли порушується її територія.

Вправа допомагає зрозуміти та усвідомити, що у кожної людини повинні їй свої кордони і їх потрібно поважати. Слід виробити припустимі межі, які людина встановлює для себе.

Рефлексивне коло. Обговорюються результати роботи під час заняття.

Самостійна робота студентів.

1. Випишіть із психологічних та тлумачних словників ключові поняття теми: творчий потенціал, творчість, творча робота, творча особистість, творча діяльність, творче самопочуття, креативність.

2. Підберіть кілька завдань для розвитку творчого мислення та виконайте їх.

Тема 5. Розвиток впевненості в собі.

Вправа 1. «Пустити коріння». Мета: формування робочої атмосфери.

Учасники розбиваються на трійки. У кожній трійці один учасник стає рівно посередині між двома іншими, витягує руки вздовж тулуба і стискає

кулаки. Інші два учасники мають припідняти цього учасника, підставляючи долоні під кожний кулак. Після успішного зрушення учасника дають сигнал «Готово, підняли!».

Далі тренер кожному учаснику, що знаходиться посередині поміж двох інших каже: «Уяви, що ти зараз пускаєш коріння. Закрий очі і уяви, що у твоїх ніг є коріння, яке глибоко вростає у підлогу. Намагайся дихати глибоко, так, начебто з кожним подихом пропускаєш енергію повітря і сонця до свої коріння. Коли відчуєш, що став надто важким і міцно пов'язаним із землею, кивни головою. Це буде сигналом для твоїх партнерів, щоб вони могли тебе підняти. Кожний учасник групи повинен спробувати роль того, хто пускає коріння. Після виконання завдань, починається групове обговорення.

Вправа 2. Магічне «якби...». Мета: розвиток вміння саморозкриття, формування особистих цілей і цінностей, актуалізація полярностей.

Тренер пропонує учасникам об'єднатися в пари, бажано з тими членами групи, з ким найменше спілкувалися. Тренер пропонує обговорити питання: «Якби ви мали надприродні здібності, що б ви зробили в першу чергу? Що змінили б у цьому світі, якби хотіли його покращити? Уявіть, що ви вже жили раніше, ким або чим ви б хотіли стати?

Вправа 3. Вправа «Камінь долі». Мета: розвиток вміння самостійно визначати цілі та бачити способи їх досягнення.

Тренер пропонує групі уявити образ каменю долі. На камені символічно писані три напрямки. Один з них відноситься до минулого, інший - до сьогодення, третій - до майбутнього. Тренер символічно визначає місце каміння і напрямків руху. Учасники по черзі проходять спочатку у минуле, потім осмислюють себе у сьогоденні, і нарешті проходять у майбутнє, зупиняючись на кожному з напрямків, учасники відповідають на такі запитання:

- чим ти займаєшся?;
- з ким ти живеш?;
- які твої цілі?;
- хто або що тобі допомагає?;
- який твій заробіток (для майбутнього)?;
- чого ти досяг?

Під час обговорення майбутнього ведучий загострює увагу на способах досягнення цілей, усвідомленні власних ресурсів для цього. Після обговорення майбутнього учасники символічно повертаються у сьогоднішній день,

Після завершення роботи учасникам пропонують проаналізувати свої переживання та актуальні думки.

Рефлексивне коло. Тренер пропонує замислитися щодо досвіду, який вони отримали учасники в ході заняття.

Самостійна робота студентів.

Випишіть із психологічних та тлумачних словників ключові поняття теми: життєвий шлях, життєва ситуація, потреби, життєві цілі, життєва програма, життєва стратегія, Я-концепція, цілеспрямованість, соціальна роль, фрустрація, фантазія, мрія, впевненість, самопізнання.

Тема 6. Розвиток творчого потенціалу особистості.

Вправа 1. «Місяці народження». Мета: активізація роботи групи.

Тренер пропонує учасникам групи попрацювати з асоціаціями. Кидаючи м'яч, учасник називає місяць свого народження. Той учасник, який зловив м'яч, називає ряд вільних асоціацій, що пов'язані з цим місяцем. Після цього кидає м'яч наступному учаснику, називаючи місяць свого народження.

Вправа 2. «Сходи до досягнень». Мета: конкретизувати бажані досягнення, увітати поступовість дій щодо їх досягнення.

Учасників просять продумати цілі, яких їм хотілося б досягти протягом найближчого року, наприклад тих, що стосуються обраної професії. Після цього на аркуші вони малюють драбину із шістьма сходами. Нижня сходи́нка означає стан, коли ця мета зовсім не досягнута, верхня - коли вона здійснена повністю. Учасників просять записати біля першої та останньої зі сходинок по 2-3 ознаки тих ситуацій, коли мета, відповідно, не досягнута чи досягнута повністю. Після цього учасників просять подумати про те, на якій зі сходинок вони перебувають у досягненні власної мети в теперішній момент, визначити цю позицію і записати 2-3 її головні характеристики.

Коли робота завершена, перед учасниками постає питання: що конкретно дрібно зробити, щоб піднятися у досягненні мети на одну сходи́нку? Для роздумів дається 1,5-2 хвилини, після чого учасників просять

записати або ж замалювати основні думки стосовно цього. Після чого ставиться запитання: коли конкретно кожний із учасників зробить те, що його наблизить до мети на одну сходинку?

Обговорення вправи.

Вправа 3. «Я не такий, як усі, і всі ми різні». Мета: розвиток уявлень про власну індивідуальність і толерантного ставлення до інших людей.

Майбутнім психологам пропонується за допомогою кольорових олівців намалювати або написати, що таке «радість». Підкреслюється, що малюнок може бути конкретним або ж абстрактним. Після виконання завдання (роботи не підписуються) усі малюнки й описи складають у «чарівну скриньку», перемішують, виймають, і юнаки та юнки розглядають малюнки, передаючи аркуші один одному. Ведучий просить звернути увагу на розбіжності у розумінні й уявленні поняття «радість». Проводиться невелике обговорення, робиться висновок про те, як по-різному люди розуміють одні й ті самі речі. Далі кожному пропонується знайти свій аркуш. Обговорюється, легко чи важко це було зробити, аналізується чому. Робиться висновок про те, що кожна людина - особлива, неповторна. Тому кожна людина незамінна, і це важлива підстава для того, щоб вона відчувала свою цінність, поважала інших людей.

Рефлексивне коло.

Кожному з учасників роздається стільки аркушів паперу, скільки є учасників тренінгу. Пропонується написати кожному з учасників групи листа - на згадку про тренінгові роботи. У листі потрібно зазначити особливі та сильні риси характеру учасника, якому адресується лист.

Проведення підсумкової рефлексії.

4. Структура тренінгу

	Кількість годин											
	Денна форма						Заочна форма					
	всього	лк	пр	лаб	інд · зав д.	с.р	всього	л к	п р	лаб	інд	с.р
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Модуль 1												
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1. Розвиток внутрішньої рефлексії та умінь диференціювати												

власні переживання, мотиви.											
Тема 1. Знайомство з групою, вироблення правил роботи групи.	10		6			6					
Тема 2. Прояснення ціннісно-мотиваційної сфери особистості.	8		6			6					
Тема 3. Прояснення рівня суверенності особистості.	8		6			6					
Разом за змістовим модулем 1	34		18			18					
ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2. Ефективні технології формування суверенності цінностей особистості.											
Тема 4. Формування ціннісного ставлення до себе і до власного життя.	8		6			6					
Тема 5. Розвиток впевненості в собі.	8		6			6					
Тема 6. Розвиток творчого потенціалу особистості.	14		6			6					
Разом за змістовим модулем 2	38		18			18					
Всього годин	72		36			36					

6. Темі практичних занять

№	Назви теми	Кількість годин
1	Тема 1. Знайомство з групою, вироблення правил роботи групи.	6
2	Тема 2. Прояснення ціннісно-мотиваційної сфери особистості.	6
3	Тема 3. Прояснення рівня суверенності особистості.	6
4	Тема 4. Формування ціннісного ставлення до себе і до власного життя.	6
5	Тема 5. Розвиток впевненості в собі.	6
6	Тема 6. Розвиток творчого потенціалу особистості.	6

	Всього	36

Рекомендована література

Базова

1. Абрамова, Г. С. (1999) *Возрастная психология: Учеб. пособие для студ. вузов*, 4-е изд., стереотип., Издательский центр «Академия», М., 672 с.
2. Битянова, Н. Р. (1995) *Психология личностного роста: практическое пособие по проведению тренинга личностного роста психологов, педагогов, социальных работников*, М., 64 с.
3. Братченко, С. Л., Миронова, М. Р. (1997) «Личностный рост и его критерии», *Психологические проблемы самореализации личности*, СПб., С. 38-46.
4. Бурлачук, Л. Ф., Коржова, Е. Ю. (1998) *Психология жизненных ситуаций: Учебное пособие*, Российское педагогическое агентство, М., 263 с.
5. Дилео, Джон. (2007) *Детский рисунок: Диагностика и интерпретация: Пер. с англ. Е.Фатюшиной*, 2-е изд., испр., Апрель Пресс, Психотерапия, М., 256 с.
6. Кузікова, С. Б. (2006) *Теорія і практика вікової психокорекції: Навч. посібник*, ВТД «Університетська книга», Суми, 384 с.
7. Орлов, Ю. М. (1991) *Восхождение к индивидуальности*, М., 254 с.
8. Осипова, А. А. (2004) *Общая психокоррекция: Учебное пособие для студентов вузов*, ТЦ Сфера, М., 512 с.
9. Петровская, Л. А. (1982) *Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга*, М., 168 с.
10. Хрящева, Н. Ю. (1999) *Психогимнастика в тренинге*, СПб., 256 с.
11. Дубровина, И. В. (2004) *Практическая психология образования: Учебное пособие 4-е изд.*, Питер, СПб., 592 с.
12. Рамендик, Д. М. (2007) *Тренинг личностного роста*, М., 176 с.
13. Хозяева, М. В. (2002) *Практикум по возрастно-психологическому консультированию: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений*, Издательский центр «Академия», М., 320 с.

Додаткова література:

1. Налчаджян, А. А. (2010) *Психологическая адаптация: механизмы и стратегии*, 2-е изд., доп., Эксмо, М., 368 с.
2. Астапова, В. А. (2001) *Тревога и тревожность*, Питер, СПб., 256 с.
3. Фрейд, З. (1989) *Введение в психоанализ: Лекции*, Наука, М., 456 с.
4. Фрейджер, Р., Фейдимен, Д. (2002) *Личность: теории, эксперименты, упражнения*, Питер, СПб., 864 с.

Додаток Г

Показники кореляційних зв'язків за даними успішних практикуючих психологів за г-критерієм Пірсона

	типи_СМЦ	цілі	процес	результат	локус_я	локус_жизнь	шкала_самодистанціювання	шкала_самотрансценденції	потреба_в_самоактуалізації	досягнення_успіху_в_цілому	прагнення_до_афіліації	прояв_автономності	прояв_креативності	шкала_орієнтації_в_часі	шкала_цінностей
типи_СМЦ Корреляція Пірсона Знач. (двухстороння) N	1 98	,410 98	,644 98	,605 98	,674 98	,340 98	,485 98	,673 98	,003 98	-,052 98	,002 98	,016 98	-,038 98	-,034 98	,045 98
цілі	,410 ,000	1	,852 ,000	,817 ,000	,620 ,000	,956 ,000	,825 ,000	,686 ,000	-,009 ,932	-,048 ,640	-,004 ,971	-,048 ,641	-,104 ,309	-,130 ,201	-,057 ,575
процес	,644 ,000	,852 ,000	1	,871 ,000	,837 ,000	,831 ,000	,829 ,000	,847 ,000	-,014 ,893	-,073 ,478	-,024 ,816	-,088 ,390	-,117 ,250	-,178 ,079	-,074 ,470
результат	,605 ,000	,817 ,000	,871 ,000	1	,787 ,000	,786 ,000	,818 ,000	,757 ,000	-,008 ,936	-,041 ,689	-,003 ,975	,006 ,955	-,046 ,655	-,101 ,324	-,006 ,951
локус_я	,674 ,000	,620 ,000	,837 ,000	,787 ,000	1	,552 ,000	,721 ,000	,818 ,000	,069 ,500	,012 ,910	,077 ,451	,030 ,769	-,036 ,727	-,069 ,501	,027 ,790
локус_жизнь	,340 ,001	,956 ,000	,831 ,000	,786 ,000	,552 ,000	1	,800 ,000	,645 ,000	-,058 ,573	-,085 ,404	-,058 ,574	-,108 ,291	-,139 ,173	-,181 ,075	-,121 ,237
шкала_самодистанціювання	,485 ,000	,825 ,000	,829 ,000	,818 ,000	,721 ,000	,800 ,000	1	,720 ,000	-,009 ,930	-,056 ,581	-,045 ,662	,034 ,738	,034 ,741	-,028 ,783	,008 ,939
шкала_самотрансценденції	,673 ,000	,686 ,000	,847 ,000	,757 ,000	,818 ,000	,645 ,000	,720 ,000	1	-,070 ,491	-,093 ,364	-,044 ,669	-,064 ,532	-,114 ,262	-,132 ,195	-,059 ,566
потреба_в_самоактуалізації	,003 ,976	-,009 ,932	-,014 ,893	-,008 ,936	,069 ,500	-,058 ,573	-,009 ,930	-,070 ,491	1	,917 ,000	,765 ,000	,603 ,000	,542 ,000	,524 ,000	,570 ,000
досягнення_успіху_в_цілому	-,052 ,609	-,048 ,640	-,073 ,478	-,041 ,689	,012 ,910	-,085 ,404	-,056 ,581	-,093 ,364	,917 ,000	1	,871 ,000	,626 ,000	,529 ,000	,503 ,000	,590 ,000
прагнення_до_афіліації	,002 ,988	-,004 ,971	-,024 ,816	-,003 ,975	,077 ,451	-,058 ,574	-,045 ,662	-,044 ,669	,765 ,000	,871 ,000	1	,517 ,000	,415 ,000	,372 ,000	,499 ,000
прояв_автономності	,016 ,879	-,048 ,641	-,088 ,390	,006 ,955	,030 ,769	-,108 ,291	,034 ,738	-,064 ,532	,603 ,000	,626 ,000	,517 ,000	1	,772 ,000	,771 ,000	,944 ,000
прояв_креативності	-,038 ,710	-,104 ,309	-,117 ,250	-,046 ,655	-,036 ,727	-,139 ,173	,034 ,741	-,114 ,262	,542 ,000	,529 ,000	,415 ,000	,772 ,000	1	,900 ,000	,745 ,000
шкала_орієнтації_в_часі	-,034 ,740	-,130 ,201	-,178 ,079	-,101 ,324	-,069 ,501	-,181 ,075	-,028 ,783	-,132 ,195	,524 ,000	,503 ,000	,372 ,000	,771 ,000	,900 ,000	1	,739 ,000
шкала_цінностей	,045 ,658	-,057 ,575	-,074 ,470	-,006 ,951	,027 ,790	-,121 ,237	,008 ,939	-,059 ,566	,570 ,000	,590 ,000	,499 ,000	,944 ,000	,745 ,000	,739 ,000	1
шкала_погляду_на_природу_людини	-,020 ,849	-,064 ,532	-,114 ,265	-,023 ,821	-,027 ,794	-,119 ,242	,069 ,502	-,112 ,273	,492 ,000	,491 ,000	,398 ,000	,732 ,000	,901 ,000	,912 ,000	,703 ,000
шкала_потреби_в_пізнанні	-,076 ,455	-,099 ,333	-,150 ,140	-,089 ,385	-,074 ,468	-,158 ,121	,007 ,943	-,173 ,088	,539 ,000	,533 ,000	,436 ,000	,747 ,000	,926 ,000	,882 ,000	,709 ,000

шкала_саморозуміння	-,070 ,494	-,113 ,270	-,181 ,075	-,112 ,274	-,072 ,480	-,163 ,108	-,012 ,909	-,158 ,120	,524 ,000	,521 ,000	,412 ,000	,770 ,000	,887 ,000	,943 ,000	,732 ,000
прояв_контактності	-,007 ,945	-,087 ,392	-,118 ,249	-,045 ,658	-,006 ,953	-,140 ,168	-,028 ,786	-,058 ,568	,532 ,000	,556 ,000	,490 ,000	,929 ,000	,732 ,000	,712 ,000	,948 ,000
цінність_саморозвитку	,083 ,419	-,018 ,864	-,046 ,650	,008 ,942	-,031 ,761	-,027 ,791	-,040 ,694	-,045 ,657	,485 ,000	,477 ,000	,443 ,000	,524 ,000	,445 ,000	,464 ,000	,467 ,000
цінність_креативності	,112 ,272	,034 ,743	,075 ,465	,140 ,168	,146 ,152	-,021 ,838	,113 ,266	,032 ,752	,441 ,000	,457 ,000	,401 ,000	,606 ,000	,625 ,000	,632 ,000	,591 ,000
духовне_задоволення	,091 ,371	-,063 ,539	,015 ,880	-,014 ,890	,052 ,610	-,080 ,435	,074 ,470	,026 ,801	,372 ,000	,362 ,000	,320 ,001	,521 ,000	,435 ,000	,419 ,000	,502 ,000
цінність_взаємостосунків	,159 ,118	,040 ,697	-,011 ,915	,043 ,672	,064 ,530	-,027 ,789	,061 ,551	,023 ,824	,237 ,019	,127 ,212	,081 ,426	,313 ,002	,342 ,001	,295 ,003	,304 ,002
цінність_престижу	-,190 ,061	,116 ,254	-,018 ,862	,035 ,733	-,136 ,182	,108 ,288	,073 ,473	,037 ,717	-,031 ,759	-,040 ,693	-,056 ,587	-,058 ,567	,018 ,857	-,007 ,947	-,043 ,672
цінність_досягнень	-,161 ,114	-,030 ,770	-,054 ,599	-,045 ,657	-,062 ,546	-,014 ,891	-,077 ,450	-,134 ,188	-,128 ,209	-,131 ,200	-,113 ,267	-,114 ,262	,008 ,938	-,030 ,770	-,102 ,317
цінність_матер_благополуччя	-,225 ,026	-,077 ,450	-,089 ,384	-,125 ,219	-,081 ,425	-,043 ,671	-,067 ,510	-,114 ,266	,294 ,003	-,251 ,013	-,232 ,022	,294 ,003	-,232 ,021	-,291 ,004	-,285 ,004
цінність_збереж_інди_відуальності	-,061 ,549	-,156 ,126	-,072 ,484	-,050 ,623	-,018 ,863	-,152 ,136	-,142 ,163	-,162 ,111	,201 ,047	,219 ,030	,237 ,019	,220 ,030	,140 ,168	,121 ,237	,205 ,042
цінність_самореалізації_саморозв	-,090 ,378	-,131 ,200	-,111 ,276	-,096 ,350	-,105 ,304	-,120 ,240	-,090 ,380	-,182 ,074	,376 ,000	,361 ,000	,292 ,004	,487 ,000	,450 ,000	,470 ,000	,449 ,000
цінність_сімі	,035 ,731	,044 ,664	,067 ,514	,062 ,544	,078 ,443	,017 ,866	,128 ,209	,008 ,940	-,046 ,652	-,104 ,308	-,042 ,684	,027 ,790	-,051 ,618	-,052 ,611	,048 ,639
цінність_друзів	,131 ,198	,083 ,416	,054 ,597	,056 ,584	-,009 ,933	,087 ,395	,035 ,730	,033 ,746	-,045 ,657	-,070 ,494	-,020 ,848	-,087 ,395	-,138 ,176	-,153 ,132	-,125 ,219
цінність_здоров'я	,226 ,025	,015 ,885	,066 ,518	,076 ,458	,057 ,579	,013 ,897	,058 ,570	,086 ,402	,052 ,611	,079 ,438	,099 ,331	,070 ,495	,016 ,875	,028 ,787	,075 ,465
цінність_роботи	-,151 ,138	,057 ,579	,020 ,842	,018 ,861	-,056 ,587	,087 ,394	-,026 ,803	-,102 ,320	,197 ,051	,192 ,058	,156 ,125	,139 ,172	,154 ,130	,140 ,170	,016 ,880
цінність_автономності	-,022 ,828	-,238 ,018	-,139 ,173	-,166 ,102	-,073 ,477	-,244 ,016	-,132 ,194	-,163 ,108	,328 ,001	,332 ,001	,279 ,005	,448 ,000	,411 ,000	,426 ,000	,437 ,000
цінність_творчості	-,022 ,832	-,181 ,074	-,116 ,255	-,117 ,250	-,052 ,615	-,216 ,032	-,067 ,511	-,121 ,233	,339 ,001	,345 ,001	,283 ,005	,544 ,000	,485 ,000	,500 ,000	,511 ,000

	шкала_погляду_на_природу_людини	шкала_потреби_в_пізнанні	шкала_саморозуміння	прояв_контактності	цінність_саморозвитку	цінність_креативності	духовне_задоволення	цінність_взаємостосунків	цінність_престижу	цінність_досягнень	цінність_матер_благополуччя	цінність_збереж_індивідуальності	цінність_самореалізації_саморозв	цінність_сімі
типи_СМЦ	-,020 ,849	-,076 ,455	-,070 ,494	-,007 ,945	,083 ,419	,112 ,272	,091 ,371	,159 ,118	-,190 ,061	-,161 ,114	-,225 ,026	-,061 ,549	-,090 ,378	,035 ,731

цілі	-,064 ,532	-,099 ,333	-,113 ,270	-,087 ,392	-,018 ,864	,034 ,743	-,063 ,539	,040 ,697	,116 ,254	-,030 ,770	-,077 ,450	-,156 ,126	-,131 ,200	,044 ,664
процес	-,114 ,265	-,150 ,140	-,181 ,075	-,118 ,249	-,046 ,650	,075 ,465	,015 ,880	-,011 ,915	-,018 ,862	-,054 ,599	-,089 ,384	-,072 ,484	-,111 ,276	,067 ,514
результат	-,023 ,821	-,089 ,385	-,112 ,274	-,045 ,658	,008 ,942	,140 ,168	-,014 ,890	,043 ,672	,035 ,733	-,045 ,657	-,125 ,219	-,050 ,623	-,096 ,350	,062 ,544
локус_я	-,027 ,794	-,074 ,468	-,072 ,480	-,006 ,953	-,031 ,761	,146 ,152	,052 ,610	,064 ,530	-,136 ,182	-,062 ,546	-,081 ,425	-,018 ,863	-,105 ,304	,078 ,443
локус_жизнь	-,119 ,242	-,158 ,121	-,163 ,108	-,140 ,168	-,027 ,791	-,021 ,838	-,080 ,435	-,027 ,789	,108 ,288	-,014 ,891	-,043 ,671	-,152 ,136	-,120 ,240	,017 ,866
шкала_самодистанціювання	,069 ,502	,007 ,943	-,012 ,909	-,028 ,786	-,040 ,694	,113 ,266	,074 ,470	,061 ,551	,073 ,473	-,077 ,450	-,067 ,510	-,142 ,163	-,090 ,380	,128 ,209
шкала_самотрансценденції	-,112 ,273	-,173 ,088	-,158 ,120	-,058 ,568	-,045 ,657	,032 ,752	,026 ,801	,023 ,824	,037 ,717	-,134 ,188	-,114 ,266	-,162 ,111	-,182 ,074	,008 ,940
потреба_в_самоактуалізації	,492 ,000	,539 ,000	,524 ,000	,532 ,000	,485 ,000	,441 ,000	,372 ,000	,237 ,019	-,031 ,759	-,128 ,209	-,294 ,003	,201 ,047	,376 ,000	-,046 ,652
досягнення_успіху_в_цілому	,491 ,000	,533 ,000	,521 ,000	,556 ,000	,477 ,000	,457 ,000	,362 ,000	,127 ,212	-,040 ,693	-,131 ,200	-,251 ,013	,219 ,030	,361 ,000	-,104 ,308
прагнення_до_афіліації	,398 ,000	,436 ,000	,412 ,000	,490 ,000	,443 ,000	,401 ,000	,320 ,001	,081 ,426	-,056 ,587	-,113 ,267	-,232 ,022	,237 ,019	,292 ,004	-,042 ,684
прояв_автономності	,732 ,000	,747 ,000	,770 ,000	,929 ,000	,524 ,000	,606 ,000	,521 ,000	,313 ,002	-,058 ,567	-,114 ,262	-,294 ,003	,220 ,030	,487 ,000	,027 ,790
прояв_креативності	,901 ,000	,926 ,000	,887 ,000	,732 ,000	,445 ,000	,625 ,000	,435 ,000	,342 ,001	,018 ,857	,008 ,938	-,232 ,021	,140 ,168	,450 ,000	-,051 ,618
шкала_орієнтації_в_часі	,912 ,000	,882 ,000	,943 ,000	,712 ,000	,464 ,000	,632 ,000	,419 ,000	,295 ,003	-,007 ,947	-,030 ,770	-,291 ,004	,121 ,237	,470 ,000	-,052 ,611
шкала_цінностей	,703 ,000	,709 ,000	,732 ,000	,948 ,000	,467 ,000	,591 ,000	,502 ,000	,304 ,002	-,043 ,672	-,102 ,317	-,285 ,004	,205 ,042	,449 ,000	,048 ,639
шкала_погляду_на_природу_людини	1 ,000	,926 ,000	,926 ,000	,673 ,000	,429 ,000	,641 ,000	,420 ,000	,275 ,006	,032 ,757	,021 ,836	-,212 ,036	,145 ,153	,446 ,000	-,026 ,796
шкала_потреби_в_пізнанні	,926 ,000	1 ,000	,881 ,000	,685 ,000	,427 ,000	,610 ,000	,443 ,000	,226 ,025	,057 ,580	,072 ,483	-,182 ,074	,200 ,048	,477 ,000	-,044 ,668
шкала_саморозуміння	,926 ,000	,881 ,000	1 ,000	,702 ,000	,428 ,000	,591 ,000	,436 ,000	,284 ,005	,014 ,892	,006 ,951	-,216 ,032	,140 ,170	,424 ,000	-,093 ,364
прояв_контактності	,673 ,000	,685 ,000	,702 ,000	1 ,000	,487 ,000	,584 ,000	,495 ,000	,297 ,003	-,081 ,427	-,092 ,367	-,266 ,008	,224 ,027	,487 ,000	,024 ,818
цінність_саморозвитку	,429 ,000	,427 ,000	,428 ,000	,487 ,000	1 ,000	,543 ,000	,522 ,000	,085 ,405	-,418 ,000	-,235 ,020	-,523 ,000	,347 ,000	,645 ,000	,111 ,278
цінність_креативності	,641 ,000	,610 ,000	,591 ,000	,584 ,000	,543 ,000	1 ,000	,495 ,000	,076 ,458	-,236 ,019	-,026 ,796	-,342 ,001	,275 ,006	,538 ,000	-,114 ,265
духовне_задоволення	,420 ,000	,443 ,000	,436 ,000	,495 ,000	,522 ,000	,495 ,000	1 ,000	-,140 ,170	-,233 ,021	-,263 ,009	-,367 ,000	,363 ,000	,583 ,000	,246 ,015
цінність_взаємостосунків	,275 ,006	,226 ,025	,284 ,005	,297 ,003	,085 ,405	,076 ,458	-,140 ,170	1 ,043	,205 ,889	,014 ,633	-,049 ,051	-,198 ,051	-,080 ,435	-,097 ,343
цінність_престижу	,032 ,757	,057 ,580	,014 ,892	-,081 ,427	-,418 ,000	-,236 ,019	-,233 ,021	,205 ,043	1 ,185	,135 ,083	,176 ,083	-,510 ,000	-,382 ,000	-,017 ,869
цінність	,021	,072	,006	-,092	-,235	-,026	-,263	,014	,135	1	,704	,289	,018	-,464

досягнень	,836	,483	,951	,367	,020	,796	,009	,889	,185		,000	,004	,860	,000
цінність_матер_благополуччя	-,212 ,036	-,182 ,074	-,216 ,032	-,266 ,008	-,523 ,000	-,342 ,001	-,367 ,000	-,049 ,633	,176 ,083	,704 ,000	1	,180 ,077	-,164 ,108	-,435 ,000
цінність_збереж_індивідуальності	,145 ,153	,200 ,048	,140 ,170	,224 ,027	,347 ,000	,275 ,006	,363 ,000	-,198 ,051	-,510 ,000	,289 ,004	,180 ,077	1	,595 ,000	-,156 ,124
цінність_самореалізації_саморозв	,446 ,000	,477 ,000	,424 ,000	,487 ,000	,645 ,000	,538 ,000	,583 ,000	-,080 ,435	-,382 ,000	,018 ,860	-,164 ,108	,595 ,000	1	-,068 ,507
цінність_сімі	-,026 ,796	-,044 ,668	-,093 ,364	,024 ,818	,111 ,278	-,114 ,265	,246 ,015	-,097 ,343	-,017 ,869	-,464 ,000	-,435 ,000	-,156 ,124	-,068 ,507	1
цінність_друзів	-,119 ,245	-,141 ,167	-,166 ,103	-,167 ,101	,186 ,066	-,201 ,047	-,049 ,632	,075 ,466	,083 ,415	-,426 ,000	-,411 ,000	-,270 ,007	-,073 ,475	,494 ,000
цінність_здоровя	,028 ,784	-,009 ,933	,001 ,989	,024 ,815	,279 ,005	,065 ,525	,068 ,505	-,034 ,736	-,097 ,341	-,535 ,000	-,544 ,000	-,092 ,367	,068 ,504	,429 ,000
цінність_роботи	,171 ,093	,181 ,075	,143 ,161	,028 ,783	,192 ,058	,092 ,370	,084 ,412	,040 ,699	-,030 ,771	,176 ,083	,042 ,678	,131 ,200	,298 ,003	-,164 ,107
цінність_автономності	,392 ,000	,444 ,000	,404 ,000	,433 ,000	,550 ,000	,513 ,000	,673 ,000	-,207 ,041	-,446 ,000	,030 ,772	-,168 ,099	,583 ,000	,759 ,000	-,061 ,552
цінність_творчості	,509 ,000	,528 ,000	,495 ,000	,479 ,000	,552 ,000	,570 ,000	,640 ,000	-,013 ,902	-,297 ,003	-,002 ,985	-,135 ,185	,554 ,000	,693 ,000	-,002 ,986

	цінність_друзів	цінність_здоровя	цінність_роботи	цінність_автономності	цінність_творчості
типи_СМЦ	,131 ,198	,226 ,025	-,151 ,138	-,022 ,828	-,022 ,832
цілі	,083 ,416	,015 ,885	,057 ,579	-,238 ,018	-,181 ,074
процес	,054 ,597	,066 ,518	,020 ,842	-,139 ,173	-,116 ,255
результат	,056 ,584	,076 ,458	,018 ,861	-,166 ,102	-,117 ,250
локус_я	-,009 ,933	,057 ,579	-,056 ,587	-,073 ,477	-,052 ,615
локус_жизнь	,087 ,395	,013 ,897	,087 ,394	-,244 ,016	-,216 ,032
шкала_самодистанціювання	,035 ,730	,058 ,570	-,026 ,803	-,132 ,194	-,067 ,511
шкала_самотрансценденції	,033 ,746	,086 ,402	-,102 ,320	-,163 ,108	-,121 ,233
потреба_в_самоактуалізації	-,045 ,657	,052 ,611	,197 ,051	,328 ,001	,339 ,001
досягнення_успіху_в_цілому	-,070 ,494	,079 ,438	,192 ,058	,332 ,001	,345 ,001
прагнення_до_афіліації	-,020 ,848	,099 ,331	,156 ,125	,279 ,005	,283 ,005
прояв_автономності	-,087 ,395	,070 ,495	,139 ,172	,448 ,000	,544 ,000
прояв_креативності	-,138 ,176	,016 ,875	,154 ,130	,411 ,000	,485 ,000

шкала_орієнтації_в_часі	-,153 ,132	,028 ,787	,140 ,170	,426 ,000	,500 ,000
шкала_цінностей	-,125 ,219	,075 ,465	,016 ,880	,437 ,000	,511 ,000
шкала_погляду_на_природу_людини	-,119 ,245	,028 ,784	,171 ,093	,392 ,000	,509 ,000
шкала_потреби_в_пізнанні	-,141 ,167	-,009 ,933	,181 ,075	,444 ,000	,528 ,000
шкала_саморозуміння	-,166 ,103	,001 ,989	,143 ,161	,404 ,000	,495 ,000
прояв_контактності	-,167 ,101	,024 ,815	,028 ,783	,433 ,000	,479 ,000
цінність_саморозвитку	,186 ,066	,279 ,005	,192 ,058	,550 ,000	,552 ,000
цінність_креативності	-,201 ,047	,065 ,525	,092 ,370	,513 ,000	,570 ,000
духовне_задоволення	-,049 ,632	,068 ,505	,084 ,412	,673 ,000	,640 ,000
цінність_взаємостосунків	,075 ,466	-,034 ,736	,040 ,699	-,207 ,041	-,013 ,902
цінність_престижу	,083 ,415	-,097 ,341	-,030 ,771	-,446 ,000	-,297 ,003
цінність_досягнень	-,426 ,000	-,535 ,000	,176 ,083	,030 ,772	-,002 ,985
цінність_матер_благополуччя	-,411 ,000	-,544 ,000	,042 ,678	-,168 ,099	-,135 ,185
цінність_збереж_індивідуальності	-,270 ,007	-,092 ,367	,131 ,200	,583 ,000	,554 ,000
цінність_самореалізації_саморозв	-,073 ,475	,068 ,504	,298 ,003	,759 ,000	,693 ,000
цінність_сімі	,494 ,000	,429 ,000	-,164 ,107	-,061 ,552	-,002 ,986
цінність_друзів	1 ,000	,748 ,000	,171 ,092	-,220 ,029	-,122 ,230
цінність_здоровя	,748 ,000	1 ,000	-,202 ,046	-,002 ,982	,064 ,533
цінність_роботи	,171 ,092	-,202 ,046	1 ,000	,114 ,262	,144 ,159
цінність_автономності	-,220 ,029	-,002 ,982	,114 ,262	1 ,000	,846 ,000
цінність_творчості	-,122 ,230	,064 ,533	,144 ,159	,846 ,000	1 ,000

** . Кореляція значима на рівні 0,01 (двохстороння).

* . Кореляція значима на рівні 0,05 (двохстороння).

Додаток Д

Показники кореляційних зв'язків за даними майбутніх психологів за г-критерієм Пірсона

	потреба_в_самоактуалізації	досягнення_успіху_в_цілому	прагнення_до_афіліації	рівень_автономності	рівень_креативності	орієнтація_в_часі	шкала_цінностей	погляд_на_природу_людини	потреба_в_пізнанні	рівень_спонтанності	рівень_саморозуміння	рівень_контактності
потреба_в_самоактуалізації Корреляція Пірсона Знач. (двухстороння) N	1 235	-,001 235	,968 235	,341 235	,233 235	,334 235	,340 235	,348 235	,113 235	,225 235	,171 235	,200 235
досягнення_успіху_в_цілому	-,001 ,993	1	,024 ,716	,064 ,326	,022 ,735	,024 ,710	,039 ,551	,027 ,684	-,021 ,748	,004 ,949	,025 ,699	,030 ,647
прагнення_до_афіліації	,968 ,000	,024 ,716	1	,325 ,000	,215 ,001	,309 ,000	,330 ,000	,329 ,000	,090 ,168	,197 ,002	,177 ,007	,166 ,011
рівень_автономності	,341 ,000	,064 ,326	,325 ,000	1	,746 ,000	,827 ,000	,825 ,000	,859 ,000	,502 ,000	,633 ,000	,590 ,000	,624 ,000
рівень_креативності	,233 ,000	,022 ,735	,215 ,001	,746 ,000	1	,688 ,000	,633 ,000	,729 ,000	,458 ,000	,597 ,000	,565 ,000	,605 ,000
орієнтація_в_часі	,334 ,000	,024 ,710	,309 ,000	,827 ,000	,688 ,000	1	,806 ,000	,843 ,000	,554 ,000	,607 ,000	,557 ,000	,626 ,000
шкала_цінностей	,340 ,000	,039 ,551	,330 ,000	,825 ,000	,633 ,000	,806 ,000	1	,781 ,000	,396 ,000	,567 ,000	,470 ,000	,578 ,000
погляд_на_природу_людини	,348 ,000	,027 ,684	,329 ,000	,859 ,000	,729 ,000	,843 ,000	,781 ,000	1	,516 ,000	,622 ,000	,598 ,000	,661 ,000
потреба_в_пізнанні	,113 ,083	-,021 ,748	,090 ,168	,502 ,000	,458 ,000	,554 ,000	,396 ,000	,516 ,000	1	,443 ,000	,437 ,000	,561 ,000
рівень_спонтанності	,225 ,001	,004 ,949	,197 ,002	,633 ,000	,597 ,000	,607 ,000	,567 ,000	,622 ,000	,443 ,000	1	,494 ,000	,571 ,000
рівень_саморозуміння	,171 ,008	,025 ,699	,177 ,007	,590 ,000	,565 ,000	,557 ,000	,470 ,000	,598 ,000	,437 ,000	,494 ,000	1	,479 ,000
рівень_контактності	,200 ,002	,030 ,647	,166 ,011	,624 ,000	,605 ,000	,626 ,000	,578 ,000	,661 ,000	,561 ,000	,571 ,000	,479 ,000	1
аутосимпатія	,250 ,000	-,010 ,873	,226 ,000	,653 ,000	,630 ,000	,612 ,000	,581 ,000	,647 ,000	,535 ,000	,558 ,000	,573 ,000	,644 ,000
гнучкість_у_спілкуванні	,249 ,000	-,023 ,729	,251 ,000	,649 ,000	,575 ,000	,702 ,000	,705 ,000	,709 ,000	,492 ,000	,532 ,000	,430 ,000	,592 ,000
шкала_екзистенції	,298 ,000	,062 ,343	,280 ,000	,864 ,000	,721 ,000	,789 ,000	,820 ,000	,814 ,000	,480 ,000	,657 ,000	,590 ,000	,623 ,000
типи_смц	,083 ,207	-,069 ,296	,089 ,173	,392 ,000	,354 ,000	,353 ,000	,298 ,000	,347 ,000	,408 ,000	,321 ,000	,449 ,000	,407 ,000
цінність_саморозвитку	,121 ,065	-,091 ,165	,084 ,200	,358 ,000	,379 ,000	,305 ,000	,266 ,000	,324 ,000	,305 ,000	,390 ,000	,375 ,000	,403 ,000
цінність	,080	-,169	,059	,283	,218	,260	,230	,236	,288	,337	,255	,313

креативності	,219	,009	,371	,000	,001	,000	,000	,000	,000	,000	,000	,000
духовне_задоволення	,148 ,023	-,008 ,901	,132 ,043	,364 ,000	,305 ,000	,306 ,000	,274 ,000	,317 ,000	,294 ,000	,363 ,000	,343 ,000	,355 ,000
цінність_взаємостосунків	-,126 ,054	-,015 ,814	-,134 ,041	-,246 ,000	-,204 ,002	-,231 ,000	-,189 ,004	-,220 ,001	-,192 ,003	-,220 ,001	-,307 ,000	-,222 ,001
цінність_престижу	-,045 ,497	-,003 ,964	-,032 ,630	-,350 ,000	-,359 ,000	-,311 ,000	-,279 ,000	-,329 ,000	-,235 ,000	-,404 ,000	-,346 ,000	-,356 ,000
цінність_досягнень	-,038 ,561	-,080 ,223	-,032 ,621	-,170 ,009	-,129 ,048	-,113 ,083	-,142 ,029	-,121 ,063	-,105 ,109	-,181 ,005	-,130 ,047	-,053 ,417
цінність_матер_благополуччя	-,038 ,560	,005 ,937	-,028 ,669	-,207 ,001	-,200 ,002	-,151 ,020	-,179 ,006	-,182 ,005	-,161 ,014	-,234 ,000	-,183 ,005	-,154 ,018
цінність_збереж_індивідуальності	,038 ,562	-,104 ,113	,029 ,663	,159 ,015	,129 ,049	,155 ,017	,077 ,241	,149 ,023	,288 ,000	,129 ,048	,144 ,027	,149 ,022
цінність_самореалізації_саморозв	,026 ,687	-,003 ,958	,018 ,786	,373 ,000	,344 ,000	,331 ,000	,258 ,000	,333 ,000	,350 ,000	,386 ,000	,383 ,000	,401 ,000
цінність_сімі	-,034 ,599	,103 ,114	-,006 ,923	,000 1,000	,002 ,980	-,048 ,464	-,055 ,398	-,062 ,343	,058 ,376	,010 ,885	,050 ,442	-,092 ,162
цінність_друзів	-,004 ,954	,087 ,182	,008 ,904	,075 ,255	,004 ,952	,045 ,496	,056 ,395	,017 ,791	-,012 ,853	,072 ,269	,070 ,284	-,043 ,513
цінність_здоровя	-,015 ,818	,170 ,009	,014 ,834	,151 ,021	,100 ,127	,127 ,052	,113 ,083	,095 ,145	,065 ,322	,131 ,045	,212 ,001	,038 ,558
цінність_роботи	,012 ,852	,003 ,964	-,010 ,874	,040 ,539	-,051 ,438	,030 ,645	,057 ,389	,026 ,691	-,088 ,177	,038 ,562	-,047 ,474	,008 ,906
цінність_автономності	,084 ,202	-,074 ,258	,070 ,288	,415 ,000	,391 ,000	,367 ,000	,299 ,000	,402 ,000	,351 ,000	,414 ,000	,378 ,000	,409 ,000
цінність_творчості	,071 ,279	,004 ,957	,071 ,280	,396 ,000	,348 ,000	,346 ,000	,271 ,000	,360 ,000	,369 ,000	,394 ,000	,420 ,000	,399 ,000

	аугосимпатія	гнучкість_у_спілкуванні	шкала_екзистенції	ТИПИ_СМЦ	цінність_саморозвитку	цінність_креативності	духовне_задоволення	цінність_взаємостосунків	цінність_престижу	цінність_досягнень	цінність_матер_благополуччя	цінність_збереж_індивідуальності	цінність_самореалізації_саморозв
потреба_в_самоактуалізації	,250 ,000	,249 ,000	,298 ,000	,083 ,207	,121 ,065	,080 ,219	,148 ,023	-,126 ,054	-,045 ,497	-,038 ,561	-,038 ,560	,038 ,562	,026 ,687
досягнення_успіху_в_цілому	-,010 ,873	-,023 ,729	,062 ,343	-,069 ,296	-,091 ,165	-,169 ,009	-,008 ,901	-,015 ,814	-,003 ,964	-,080 ,223	,005 ,937	-,104 ,113	-,003 ,958
прагнення_до_афіліації	,226 ,000	,251 ,000	,280 ,000	,089 ,173	,084 ,200	,059 ,371	,132 ,043	-,134 ,041	-,032 ,630	-,032 ,621	-,028 ,669	,029 ,663	,018 ,786
рівень_автономності	,653 ,000	,649 ,000	,864 ,000	,392 ,000	,358 ,000	,283 ,000	,364 ,000	-,246 ,000	-,350 ,000	-,170 ,009	-,207 ,001	,159 ,015	,373 ,000
рівень	,630	,575	,721	,354	,379	,218	,305	-,204	-,359	-,129	-,200	,129	,344

креативності	,000	,000	,000	,000	,000	,001	,000	,002	,000	,048	,002	,049	,000
орієнтація_в_часі	,612 ,000	,702 ,000	,789 ,000	,353 ,000	,305 ,000	,260 ,000	,306 ,000	-,231 ,000	-,311 ,000	-,113 ,083	-,151 ,020	,155 ,017	,331 ,000
шкала_цінностей	,581 ,000	,705 ,000	,820 ,000	,298 ,000	,266 ,000	,230 ,000	,274 ,000	-,189 ,004	-,279 ,000	-,142 ,029	-,179 ,006	,077 ,241	,258 ,000
погляд_на_природу_людини	,647 ,000	,709 ,000	,814 ,000	,347 ,000	,324 ,000	,236 ,000	,317 ,000	-,220 ,001	-,329 ,000	-,121 ,063	-,182 ,005	,149 ,023	,333 ,000
потреба_в_пізнанні	,535 ,000	,492 ,000	,480 ,000	,408 ,000	,305 ,000	,288 ,000	,294 ,000	-,192 ,003	-,235 ,000	-,105 ,109	-,161 ,014	,288 ,000	,350 ,000
рівень_спонтанності	,558 ,000	,532 ,000	,657 ,000	,321 ,000	,390 ,000	,337 ,000	,363 ,000	-,220 ,001	-,404 ,000	-,181 ,005	-,234 ,000	,129 ,048	,386 ,000
рівень_саморозуміння	,573 ,000	,430 ,000	,590 ,000	,449 ,000	,375 ,000	,255 ,000	,343 ,000	-,307 ,000	-,346 ,000	-,130 ,047	-,183 ,005	,144 ,027	,383 ,000
рівень_контактності	,644 ,000	,592 ,000	,623 ,000	,407 ,000	,403 ,000	,313 ,000	,355 ,000	-,222 ,001	-,356 ,000	-,053 ,417	-,154 ,018	,149 ,022	,401 ,000
аутосимпатія	1 ,520 ,000	,520 ,000	,639 ,000	,481 ,000	,438 ,000	,341 ,000	,396 ,000	-,352 ,000	-,340 ,000	-,155 ,018	-,181 ,005	,219 ,001	,439 ,000
гнучкість_у_спілкуванні	,520 ,000	1 ,683 ,000	,683 ,000	,339 ,000	,308 ,000	,217 ,001	,310 ,000	-,188 ,004	-,347 ,000	-,188 ,004	-,248 ,000	,198 ,002	,319 ,000
шкала_екзистенції	,639 ,000	,683 ,000	1 ,386 ,000	,386 ,000	,338 ,000	,289 ,000	,346 ,000	-,252 ,000	-,354 ,000	-,135 ,039	-,209 ,001	,104 ,113	,363 ,000
типи_смц	,481 ,000	,339 ,000	,386 ,000	1 ,626 ,000	,626 ,000	,595 ,000	,530 ,000	-,606 ,000	-,354 ,000	-,100 ,128	-,248 ,000	,592 ,000	,724 ,000
цінність_саморозвитку	,438 ,000	,308 ,000	,338 ,000	,626 ,000	1 ,565 ,000	,565 ,000	,399 ,000	-,319 ,000	-,552 ,000	-,333 ,000	-,443 ,000	,345 ,000	,653 ,000
цінність_креативності	,341 ,000	,217 ,001	,289 ,000	,595 ,000	,565 ,000	1 ,363 ,000	,363 ,000	-,428 ,000	-,358 ,000	-,089 ,176	-,298 ,000	,444 ,000	,555 ,000
духовне_задоволення	,396 ,000	,310 ,000	,346 ,000	,530 ,000	,399 ,000	,363 ,000	1 ,420 ,000	-,420 ,000	-,467 ,000	-,343 ,000	-,295 ,000	,352 ,000	,647 ,000
цінність_взаємостосунків	-,352 ,000	-,188 ,004	-,252 ,000	,606 ,000	-,319 ,000	-,428 ,000	-,420 ,000	1 ,233 ,000	,233 ,000	,050 ,442	,090 ,168	-,405 ,000	-,355 ,000
цінність_престижу	-,340 ,000	-,347 ,000	-,354 ,000	,354 ,000	-,552 ,000	-,358 ,000	-,467 ,000	,233 ,000	1 ,410 ,000	,410 ,000	,534 ,000	-,169 ,010	-,479 ,000
цінність_досягнень	-,155 ,018	-,188 ,004	-,135 ,039	-,100 ,128	-,333 ,000	-,089 ,176	-,343 ,000	,050 ,442	,410 ,000	1 ,626 ,000	-,012 ,849	-,266 ,000	-,266 ,000
цінність_матер_благополуччя	-,181 ,005	-,248 ,000	-,209 ,001	,248 ,000	-,443 ,000	-,298 ,000	-,295 ,000	,090 ,168	,534 ,000	,626 ,000	1 ,107	-,105 ,098	-,366 ,000
цінність_збереж_індивідуальності	,219 ,001	,198 ,002	,104 ,113	,592 ,000	,345 ,000	,444 ,000	,352 ,000	-,405 ,000	-,169 ,010	-,012 ,849	-,105 ,107	1 ,470 ,000	,470 ,000
цінність_самореалізації_саморозв	,439 ,000	,319 ,000	,363 ,000	,724 ,000	,653 ,000	,555 ,000	,647 ,000	-,355 ,000	-,479 ,000	-,266 ,000	-,366 ,000	,470 ,000	1 ,000
цінність_сімі	-,010 ,884	-,038 ,559	-,036 ,579	-,076 ,244	,002 ,970	-,164 ,012	,094 ,150	,039 ,549	-,177 ,007	-,302 ,000	-,271 ,000	-,108 ,100	,045 ,496
цінність_друзів	-,060 ,357	,065 ,324	,043 ,513	-,058 ,373	,088 ,180	-,135 ,039	-,057 ,387	,076 ,248	-,101 ,123	-,314 ,000	-,299 ,000	-,108 ,098	,067 ,307

цінність_здоровя	,105 ,107	,185 ,004	,159 ,014	,152 ,020	,134 ,040	,045 ,488	,036 ,580	-,201 ,002	-,212 ,001	-,304 ,000	-,357 ,000	,052 ,432	,095 ,147
цінність_роботи	-,063 ,335	,009 ,890	,014 ,832	,001 ,987	,098 ,133	-,054 ,412	,079 ,230	,152 ,019	-,066 ,316	-,081 ,217	-,061 ,351	-,105 ,108	,175 ,007
цінність_автономності	,451 ,000	,363 ,000	,404 ,000	,676 ,000	,634 ,000	,497 ,000	,582 ,000	-,274 ,000	-,493 ,000	-,324 ,000	-,466 ,000	,442 ,000	,879 ,000
цінність_творчості	,428 ,000	,300 ,000	,358 ,000	,714 ,000	,633 ,000	,536 ,000	,615 ,000	-,357 ,000	-,417 ,000	-,247 ,000	-,362 ,000	,472 ,000	,945 ,000

	цінність_сімі	цінність_друзів	цінність_здоровя	цінність_роботи	цінність_автономності	цінність_творчості
потреба_в_самоактуалізації	-,034 ,599	-,004 ,954	-,015 ,818	,012 ,852	,084 ,202	,071 ,279
досягнення_успіху_в_цілому	,103 ,114	,087 ,182	,170 ,009	,003 ,964	-,074 ,258	,004 ,957
прагнення_до_афіліації	-,006 ,923	,008 ,904	,014 ,834	-,010 ,874	,070 ,288	,071 ,280
рівень_автономності	,000 1,000	,075 ,255	,151 ,021	,040 ,539	,415 ,000	,396 ,000
рівень_креативності	,002 ,980	,004 ,952	,100 ,127	-,051 ,438	,391 ,000	,348 ,000
орієнтація_в_часі	-,048 ,464	,045 ,496	,127 ,052	,030 ,645	,367 ,000	,346 ,000
шкала_цінностей	-,055 ,398	,056 ,395	,113 ,083	,057 ,389	,299 ,000	,271 ,000
погляд_на_природу_людини	-,062 ,343	,017 ,791	,095 ,145	,026 ,691	,402 ,000	,360 ,000
потреба_в_пізнанні	,058 ,376	-,012 ,853	,065 ,322	-,088 ,177	,351 ,000	,369 ,000
рівень_спонтанності	,010 ,885	,072 ,269	,131 ,045	,038 ,562	,414 ,000	,394 ,000
рівень_саморозуміння	,050 ,442	,070 ,284	,212 ,001	-,047 ,474	,378 ,000	,420 ,000
рівень_контактності	-,092 ,162	-,043 ,513	,038 ,558	,008 ,906	,409 ,000	,399 ,000
аутосимпатія	-,010 ,884	-,060 ,357	,105 ,107	-,063 ,335	,451 ,000	,428 ,000
гнучкість_у_спілкуванні	-,038 ,559	,065 ,324	,185 ,004	,009 ,890	,363 ,000	,300 ,000
шкала_екзистенції	-,036 ,579	,043 ,513	,159 ,014	,014 ,832	,404 ,000	,358 ,000
типи_смц	-,076 ,244	-,058 ,373	,152 ,020	,001 ,987	,676 ,000	,714 ,000

цінність_саморозвитку	,002 ,970	,088 ,180	,134 ,040	,098 ,133	,634 ,000	,633 ,000
цінність_креативності	-,164 ,012	-,135 ,039	,045 ,488	-,054 ,412	,497 ,000	,536 ,000
духовне_задоволення	,094 ,150	-,057 ,387	,036 ,580	,079 ,230	,582 ,000	,615 ,000
цінність_взаємостосунків	,039 ,549	,076 ,248	-,201 ,002	,152 ,019	-,274 ,000	-,357 ,000
цінність_престижу	-,177 ,007	-,101 ,123	-,212 ,001	-,066 ,316	-,493 ,000	-,417 ,000
цінність_досягнень	-,302 ,000	-,314 ,000	-,304 ,000	-,081 ,217	-,324 ,000	-,247 ,000
цінність_матер_благополуччя	-,271 ,000	-,299 ,000	-,357 ,000	-,061 ,351	-,466 ,000	-,362 ,000
цінність_збереж_індивідуальності	-,108 ,100	-,108 ,098	,052 ,432	-,105 ,108	,442 ,000	,472 ,000
цінність_самореалізації_саморозв	,045 ,496	,067 ,307	,095 ,147	,175 ,007	,879 ,000	,945 ,000
цінність_сімі	1	,426 ,000	,324 ,000	-,192 ,003	,103 ,115	,106 ,106
цінність_друзів	,426 ,000	1	,630 ,000	,436 ,000	,125 ,057	,127 ,053
цінність_здоровя	,324 ,000	,630 ,000	1	-,082 ,209	,114 ,080	,131 ,044
цінність_роботи	-,192 ,003	,436 ,000	-,082 ,209	1	,121 ,065	,153 ,019
цінність_автономності	,103 ,115	,125 ,057	,114 ,080	,121 ,065	1	,861 ,000
цінність_творчості	,106 ,106	,127 ,053	,131 ,044	,153 ,019	,861 ,000	1

** . Кореляція значима на рівні 0,01 (двохстороння).

* . Кореляція значима на рівні 0,05 (двохстороння).

Додаток Е

Показники середніх значень за даними успішних практикуючих психологів та майбутніх психологів 1, 2 курсів за t-критерієм Ст'юдента для незалежних вибірок

Статистика групи

групи досліджуваних	N	Среднее значение	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
типи_СМЦ	98	3,39	1,786	,180
успішні практикуючі психологи	113	2,08	1,383	,130
майбутні психологи 1, 2 курсу				
шкала_самодістанціювання	98	37,94	2,709	,274
	113	27,96	8,232	,774
шкала_самотрансценденції	98	74,83	4,026	,407
	113	27,35	6,677	,628
потреба_в_самоактуалізації	98	24,64	8,483	,857
	113	19,04	8,238	,775
досягнення_успіху_в_цілому	98	16,50	6,064	,613
	113	15,50	3,036	,286
прагнення_до_афіліації	98	15,42	4,211	,425
	113	12,09	6,450	,607
прояв_автономності	98	9,00	3,331	,336
	113	6,60	2,437	,229
прояв_креативності	98	9,45	2,897	,293
	113	7,50	1,707	,161
шкала_орієнтації_в_часі	98	9,12	3,003	,303
	113	6,85	2,269	,213
шкала_цінностей	98	9,10	3,200	,323
	113	7,58	2,648	,249
шкала_погляду_на_природу_людини	98	8,56	2,462	,249
	113	6,88	2,465	,232
шкала_потреби_в_пізнанні	98	8,58	2,350	,237
	113	8,15	2,118	,199
шкала_саморозуміння	98	8,54	2,525	,255
	113	7,58	1,635	,154
прояв_контактності	98	8,35	2,593	,262
	113	8,26	1,922	,181
цінність_саморозвитку	98	7,50	1,607	,162
	113	6,55	1,408	,132
цінність_креативності	98	7,89	1,354	,137
	113	6,79	1,339	,126
духовне_задоволення	98	7,83	1,492	,151
	113	6,73	1,345	,126
цінність_взаємостосунків	98	7,79	1,169	,118
	113	7,85	1,087	,102
цінність_престижу	98	7,10	1,640	,166
	113	7,29	1,678	,158
цінність_досягнень	98	7,79	1,542	,156
	113	7,65	1,439	,135
цінність_матер_благополуччя	98	8,15	1,588	,160
	113	8,31	1,289	,121
цінність_збереж_індивідуальності	98	7,66	1,339	,135
	113	7,33	1,137	,107
цінність_самореалізації_саморозв	98	6,48	1,873	,189
	113	5,13	1,228	,116
цінність_сімі	98	6,93	1,594	,161
	113	7,30	1,620	,152
цінність_друзів	98	7,44	,499	,050
	113	7,59	,493	,046
цінність_здоров'я	98	8,54	,932	,094
	113	8,53	,983	,092
цінність_роботи	98	7,35	,734	,074

	113	7,22	,776	,073
цінність_автономності	98	6,35	1,867	,189
	113	5,38	1,423	,134
цінність_творчості	98	6,36	1,748	,177
	113	5,17	1,274	,120

Критерий для независимых выборок

	Критерий равенства дисперсий Ливиня		t-критерий для равенства средних						
	F	Знач.	t	ст.св.	Знач. (2-х стороння)	Разность средних	Среднеквадратичная ошибка разности	95% доверительный интервал для разности	
								Нижняя	Верхняя
типи_СМЦ	27,909	,000	5,988	209	,000	1,308	,218	,877	1,739
			5,882	181,630	,000	1,308	,222	,869	1,747
шкала_самодистанцювання	158,247	,013	3,770	209	,000	9,974	,870	8,259	11,689
			3,720	188,786	,000	9,974	,821	8,350	11,598
шкала_самотрансценденції	23,807	,000	61,372	209	,000	47,481	,774	45,956	49,007
			63,453	187,525	,000	47,481	,748	46,005	48,958
потреба_в_самоактуалізації	,122	,727	4,856	209	,000	5,599	1,153	3,326	7,872
			4,846	202,966	,000	5,599	1,155	3,321	7,877
досягнення_успіху_в_цілому	55,546	,000	1,538	209	,126	,996	,647	-,281	2,272
			1,473	138,106	,143	,996	,676	-,341	2,332
прагнення_до_афіліації	40,611	,000	4,367	209	,000	3,330	,763	1,827	4,833
			4,494	194,809	,000	3,330	,741	1,868	4,791
прояв_автономності	23,069	,527	4,856	209	,000	2,398	,398	1,613	3,184
			4,846	202,966	,000	2,398	,407	1,595	3,202
прояв_креативності	61,860	,000	6,031	209	,000	1,945	,322	1,309	2,580
			5,825	152,229	,000	1,945	,334	1,285	2,604
шкала_орієнтації_в_часі	19,401	,000	6,249	209	,000	2,273	,364	1,556	2,990
			6,129	178,855	,000	2,273	,371	1,541	3,005
шкала_цінностей	6,271	,013	3,770	209	,000	1,518	,403	,724	2,312
			3,720	188,786	,000	1,518	,408	,713	2,323
шкала_погляду_на_природу_людини	,020	,888	4,955	209	,000	1,685	,340	1,015	2,355
			4,956	204,848	,000	1,685	,340	1,015	2,356
шкала_потреби_в_пізнанні	4,894	,028	1,402	209	,163	,431	,308	-,175	1,038
			1,391	197,081	,166	,431	,310	-,180	1,042
шкала_саморозуміння	36,177	,000	3,308	209	,001	,957	,289	,387	1,527
			3,212	161,854	,002	,957	,298	,369	1,545
прояв_контактності	20,115	,000	,290	209	,772	,090	,312	-,524	,705
			,284	176,688	,777	,090	,318	-,538	,718
цінність_саморозвитку	3,428	,065	4,584	209	,000	,951	,208	,542	1,360
			4,541	194,480	,000	,951	,210	,538	1,365
цінність_креативності	2,066	,152	5,921	209	,000	1,100	,186	,734	1,466
			5,917	204,164	,000	1,100	,186	,734	1,467
духовне_задоволення	,390	,533	5,636	209	,000	1,101	,195	,716	1,486
			5,594	197,062	,000	1,101	,197	,713	1,489
цінність_взаємостосунків	,283	,595	-,411	209	,682	-,064	,155	-,370	,243
			-,409	199,793	,683	-,064	,156	-,372	,244
цінність_престижу	,258	,612	-,829	209	,408	-,190	,229	-,642	,262
			-,830	206,008	,407	-,190	,229	-,641	,261
цінність_досягнень	,599	,440	,680	209	,497	,140	,205	-,265	,544
			,677	200,042	,499	,140	,206	-,267	,547
цінність_матер_благополуччя	4,448	,036	-,791	209	,430	-,157	,198	-,547	,234
			-,779	186,723	,437	-,157	,201	-,553	,240
цінність_збереж_індивідуальності	9,150	,003	1,970	209	,050	,336	,170	,000	,672
			1,947	191,458	,053	,336	,172	-,004	,676
цінність_самореалізації_саморозв	44,669	,000	6,249	209	,000	1,347	,216	,922	1,772
			6,074	163,173	,000	1,347	,222	,909	1,785
цінність_сімі	,110	,740	-1,678	209	,095	-,372	,222	-,810	,065
			-1,679	205,660	,095	-,372	,222	-,809	,065
цінність_друзів	,803	,371	-2,252	209	,025	-,154	,068	-,289	-,019
			-2,250	204,164	,026	-,154	,069	-,289	-,019
цінність_здоров'я	,289	,592	,074	209	,941	,010	,132	-,251	,271

			,075	207,291	,941	,010	,132	-,250	,270
цінність_роботи	,041	,840	1,203	209	,230	,126	,104	-,080	,332
			1,208	207,436	,228	,126	,104	-,079	,331
цінність_автономності	20,591	,000	4,259	209	,000	,966	,227	,519	1,414
			4,179	179,775	,000	,966	,231	,510	1,423
цінність_творчості	28,095	,000	5,694	209	,000	1,189	,209	,777	1,601
			5,571	174,810	,000	1,189	,213	,768	1,610

За U-критерієм Манна-Уїтні

групи досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
типи_СМЦ успішні практикуючі психологи	98	129,17	12659,00
майбутні психологи 1, 2 курсу	113	85,90	9707,00
Всього	211		

Статистические критерии^a

	типи СМЦ
U Манна-Уїтні	3266,000
W Вилкоксона	9707,000
Z	-5,412
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,000

групи досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
шкала_самотрансценденції успішні практикуючі психологи	98	162,50	15925,00
майбутні психологи 1, 2 курсу	113	57,00	6441,00
Всього	211		

Статистические критерии^a

	шкала самотрансценденції
U Манна-Уїтні	,000
W Вилкоксона	6441,000
Z	-12,529
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,000

групи досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
прояв_креативності успішні практикуючі психологи	98	128,40	12583,50
майбутні психологи 1, 2 курсу	113	86,57	9782,50
Всього	211		

Статистические критерии^a

	прояв креативності
U Манна-Уїтні	3341,500
W Вилкоксона	9782,500
Z	-5,021
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,000

групи досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
шкала_орієнтації_в_часі успішні практикуючі психологи	98	130,87	12825,50
майбутні психологи 1, 2 курсу	113	84,43	9540,50
Всього	211		

Статистические критерии^a

	шкала орієнтації в часі
U Манна-Уїтні	3099,500
W Вилкоксона	9540,500
Z	-5,550
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,000

групи досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
шкала_саморозуміння успішні практикуючі психологи	98	118,78	11640,00
майбутні психологи 1, 2 курсу	113	94,92	10726,00

Всього	211	
--------	-----	--

Статистические критерии^a

	шкала саморозуміння
U Манна-Уитни	4285,000
W Вилкоксона	10726,000
Z	-2,861
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,004

групи досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
прояв_контактності	98	109,17	10699,00
успішні практикуючі психологи майбутні психологи 1, 2 курсу	113	103,25	11667,00
Всього	211		

Статистические критерии^a

	прояв контактності
U Манна-Уитни	5226,000
W Вилкоксона	11667,000
Z	-,709
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,478

Ряды

групи досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
цінність_збереж_індивідуальності	98	115,13	11283,00
успішні практикуючі психологи майбутні психологи 1, 2 курсу	113	98,08	11083,00
Всього	211		

Статистические критерии^a

	цінність збереж індивідуальності
U Манна-Уитни	4642,000
W Вилкоксона	11083,000
Z	-2,079
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,038

Ряды

групи досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
цінність_самореалізації_саморозв	98	128,86	12628,50
успішні практикуючі психологи майбутні психологи 1, 2 курсу	113	86,17	9737,50
Всього	211		

Статистические критерии^a

	цінність самореалізації саморозв
U Манна-Уитни	3296,500
W Вилкоксона	9737,500
Z	-5,172
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,000

групи досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
цінність_автономності	98	122,41	11996,00
успішні практикуючі психологи майбутні психологи 1, 2 курсу	113	91,77	10370,00
Всього	211		

Статистические критерии^a

	цінність автономності
U Манна-Уитни	3929,000
W Вилкоксона	10370,000
Z	-3,698

Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,000
---	------

групи досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
цінність_творчості успішні практикуючі психологи	98	127,55	12500,00
майбутні психологи 1, 2 курсу	113	87,31	9866,00
Всього	211		

Статистические критерии^a

	цінність творчості
U Манна-Уитни	3425,000
W Вилкоксона	9866,000
Z	-4,878
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,000

Додаток Є

Показники середніх значень за даними успішних практикуючих психологів та майбутніх психологів 4 курсу та магістратури за t-критерієм Ст'юдента для незалежних вибірок

Статистика групи

групи досліджуваних	N	Среднее значение	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
типи_СМЦ				
успішні практикуючі психологи	98	3,39	1,786	,180
майбутні психологи 4 курсу та магістратури	80	2,51	1,551	,173
шкала_самодистанціювання	98	37,94	2,709	,274
	80	31,53	9,731	1,088
шкала_самотрансценденції	98	74,83	4,026	,407
	80	31,88	9,063	1,013
потреба_в_самоактуалізації	98	24,64	8,483	,857
	80	23,50	8,226	,920
досягнення_успіху_в_цілому	98	16,50	6,064	,613
	80	15,96	3,534	,395
прагнення_до_афіліації	98	15,42	4,211	,425
	80	16,06	6,005	,671
прояв_автономності	98	9,00	3,331	,336
	80	7,36	2,497	,279
прояв_креативності	98	9,45	2,897	,293
	80	7,81	2,600	,291
шкала_орієнтації_в_часі	98	9,12	3,003	,303
	80	7,78	2,222	,248
шкала_цінностей	98	9,10	3,200	,323
	80	8,48	2,322	,260
шкала_погляду_на_природу_людини	98	8,56	2,462	,249
	80	8,13	2,567	,287
шкала_потреби_в_пізнанні	98	8,58	2,350	,237
	80	8,90	2,447	,274
шкала_саморозуміння	98	8,54	2,525	,255
	80	8,61	1,845	,206
прояв_контактності	98	8,35	2,593	,262
	80	8,91	1,836	,205
цінність_саморозвитку	98	7,50	1,607	,162
	80	6,80	1,496	,167
цінність_креативності	98	7,89	1,354	,137
	80	7,28	1,449	,162
духовне_задоволення	98	7,83	1,492	,151
	80	7,34	1,458	,163
цінність_взаємостосунків	98	7,79	1,169	,118
	80	7,38	1,048	,117
цінність_престижу	98	7,10	1,640	,166
	80	6,90	1,769	,198
цінність_досягнень	98	7,79	1,542	,156
	80	7,88	1,453	,162
цінність_матер_благополуччя	98	8,15	1,588	,160
	80	8,31	1,327	,148
цінність_збереж_індивідуальності	98	7,66	1,339	,135
	80	7,55	1,179	,132
цінність_самореалізації_саморозв	98	6,48	1,873	,189
	80	5,60	1,472	,165
цінність_сімі	98	6,93	1,594	,161
	80	7,15	1,685	,188
цінність_друзів	98	7,44	,499	,050
	80	7,56	,499	,056
цінність_здоров'я	98	8,54	,932	,094
	80	8,74	,978	,109

цінність_роботи	98	7,35	,734	,074
	80	7,16	,702	,078
цінність_автономності	98	6,35	1,867	,189
	80	5,68	1,675	,187
цінність_творчості	98	6,36	1,748	,177
	80	5,50	1,331	,149

Критерий для независимых выборок

	Критерий равенства дисперсий Ливиня		t-критерий для равенства средних						
	F	Знач.	t	ст.св.	Знач. (2-х стороння)	Разность средних	Среднеквадратичная ошибка разности	95% доверительный интервал для разности	
								Нижняя	Верхняя
типи_СМЦ	7,809	,006	3,449	176	,001	,875	,254	,374	1,376
			3,498	175,302	,001	,875	,250	,381	1,369
шкала_самодистанцювання	134,316	,000	6,239 5,717	176 89,020	,000 ,000	6,414 6,414	1,028 1,122	4,385 4,185	8,443 8,643
шкала_самотрансценденції	74,779	,000	42,121 39,339	176 104,296	,000 ,000	42,952 42,952	1,020 1,092	40,939 40,786	44,964 45,117
потреба_в_самоактуалізації	,002	,961	,906	176	,366	1,143	1,261	-1,346	3,631
			,909	170,841	,365	1,143	1,257	-1,339	3,624
досягнення_успіху_в_цілому	27,905	,000	,701	176	,484	,538	,766	-,975	2,050
			,737	160,425	,462	,538	,729	-,902	1,977
прагнення_до_афіліації	23,452	,000	-,839	176	,403	-,644	,768	-2,159	,871
			-,810	137,151	,419	-,644	,795	-2,216	,927
прояв_автономності	14,422	,000	3,640	176	,000	1,638	,450	,750	2,525
			3,746	174,805	,000	1,638	,437	,775	2,500
прояв_креативності	3,910	,050	3,924	176	,000	1,636	,417	,813	2,460
			3,967	174,389	,000	1,636	,413	,822	2,451
шкала_орієнтації_в_часі	19,430	,000	3,336	176	,001	1,347	,404	,550	2,145
			3,437	174,414	,001	1,347	,392	,574	2,121
шкала_цінностей	16,071	,000	1,466	176	,145	,627	,428	-,217	1,471
			1,513	173,743	,132	,627	,415	-,191	1,445
шкала_погляду_на_природу_людини	,034	,855	1,153	176	,250	,436	,378	-,310	1,183
			1,148	165,968	,252	,436	,380	-,314	1,186
шкала_потреби_в_пізнанні	,000	,983	-,882	176	,379	-,318	,361	-1,030	,394
			-,879	166,069	,381	-,318	,362	-1,034	,397
шкала_саморозуміння	16,734	,000	-,212	176	,832	-,072	,338	-,739	,596
			-,219	173,999	,827	-,072	,328	-,719	,576
прояв_контактності	18,200	,000	-1,643	176	,102	-,566	,344	-1,245	,114
			-1,699	172,742	,091	-,566	,333	-1,222	,091
цінність_саморозвитку	,114	,736	2,982	176	,003	,700	,235	,237	1,163
			3,003	172,948	,003	,700	,233	,240	1,160
цінність_креативності	,441	,507	2,910	176	,004	,613	,211	,197	1,028
			2,890	163,892	,004	,613	,212	,194	1,031
духовне_задоволення	,000	,984	2,197	176	,029	,489	,223	,050	,928
			2,203	170,414	,029	,489	,222	,051	,927
цінність_взаємостосунків	,000	,987	2,442	176	,016	,411	,168	,079	,743
			2,469	174,423	,014	,411	,166	,082	,739
цінність_престижу	,600	,440	,789	176	,431	,202	,256	-,303	,707
			,783	163,299	,435	,202	,258	-,307	,712
цінність_досягнень	1,231	,269	-,394	176	,694	-,089	,226	-,536	,357
			-,397	172,364	,692	-,089	,225	-,533	,355
цінність_матер_благополуччя	2,872	,092	-,716	176	,475	-,159	,223	-,599	,280
			-,730	175,894	,467	-,159	,219	-,591	,272
цінність_збереж_індивідуальності	3,946	,049	,592	176	,555	,113	,191	-,264	,491
			,600	174,965	,549	,113	,189	-,259	,486
цінність_самореалізації_саморозв	13,954	,000	3,424	176	,001	,880	,257	,373	1,387
			3,507	175,764	,001	,880	,251	,385	1,375
цінність_сімі	1,561	,213	-,899	176	,370	-,221	,246	-,708	,265
			-,894	164,932	,373	-,221	,248	-,711	,268
цінність_друзів	,001	,973	-1,646	176	,102	-,124	,075	-,272	,025

			-1,645	168,882	,102	-,124	,075	-,272	,025
цінність_здоровя	,672	,413	-1,370	176	,173	-,197	,144	-,480	,087
			-1,363	165,555	,175	-,197	,144	-,482	,088
цінність_роботи	2,421	,122	1,701	176	,091	,184	,108	-,029	,398
			1,709	171,612	,089	,184	,108	-,029	,397
цінність_автономності	6,524	,011	2,501	176	,013	,672	,269	,142	1,202
			2,528	174,413	,012	,672	,266	,147	1,196
цінність_творчості	14,787	,000	3,612	176	,000	,857	,237	,389	1,325
			3,711	175,201	,000	,857	,231	,401	1,313

За U-критерієм Манна-Уїтні

Ряды

групи досліджуваних		N	Средний ранг	Сумма рангов
прояв_автономності	успішні практикуючі психологи	98	101,48	9945,00
	майбутні психологи 4 курсу та магістратури	80	74,83	5986,00
	Всього	178		

Статистические критерии^a

	прояв_автономності
U Манна-Уитни	2746,000
W Вилкоксона	5986,000
Z	-3,454
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,001

групи досліджуваних		N	Средний ранг	Сумма рангов
прояв_креативності	успішні практикуючі психологи	98	102,56	10051,00
	майбутні психологи 4 курсу та магістратури	80	73,50	5880,00
	Всього	178		

Статистические критерии^a

	прояв_креативності
U Манна-Уитни	2640,000
W Вилкоксона	5880,000
Z	-3,771
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,000

групи досліджуваних		N	Средний ранг	Сумма рангов
шкала_орієнтації_в_часі	успішні практикуючі психологи	98	99,86	9786,00
	майбутні психологи 4 курсу та магістратури	80	76,81	6145,00
	Всього	178		

Статистические критерии^a

	шкала_орієнтації в часі
U Манна-Уитни	2905,000
W Вилкоксона	6145,000
Z	-2,988
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,003

групи досліджуваних		N	Средний ранг	Сумма рангов
шкала_самодистанціювання	успішні практикуючі психологи	98	103,62	10154,50
	майбутні психологи 4 курсу та магістратури	80	72,21	5776,50
	Всього	178		

Статистические критерии^a

	шкала_самодистанціювання
U Манна-Уитни	2536,500
W Вилкоксона	5776,500
Z	-4,054
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,000

групи_досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
цінність_самореалізації_саморозов	98	100,33	9832,00
успішні практикуючі психологи			
майбутні психологи 4 курсу та магістратури	80	76,24	6099,00
Всього	178		

Статистические критерии^a

	цінність_самореалізації_саморозов
U Манна-Уитни	2859,000
W Вилкоксона	6099,000
Z	-3,169
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,002

групи_досліджуваних	N	Средний ранг	Сумма рангов
цінність_творчості	98	100,96	9894,50
успішні практикуючі психологи			
майбутні психологи 4 курсу та магістратури	80	75,46	6036,50
Всього	178		

Статистические критерии^a

	цінність_творчості
U Манна-Уитни	2796,500
W Вилкоксона	6036,500
Z	-3,348
Асимптотическая значимость (2-сторонняя)	,001

**Показники середніх значень за даними майбутніх психологів
до та після формувального експерименту**

Статистика парних виборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1 потреба_в_самоактуалізації_до_ФЕ	18,92	91	6,374	,668
потреба в самоактуалізі після ФЕ	24,11	91	8,730	,915

Корреляции парных виборок

	N	Корреляция	Знач.
Пара 1 потреба_в_самоактуалізації_до_ФЕ & потреба в самоактуалізі після ФЕ	91	-,015	,885

Критерий парных виборок

	Парные разности		
	Среднее значение	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
потреба_в_самоактуалізації_до_ФЕ - потреба в самоактуалізі після ФЕ	5,187	10,888	1,141

Критерий парных виборок

	Парные разности			
	95% доверительный интервал для разности			
	Нижняя	Верхняя		
Пара 1 потреба_в_самоактуалізації_до_ФЕ - потреба в самоактуалізі після ФЕ	7,454	2,919	4,544	90

Критерий парных виборок

	Знач. (2-х сторонняя)
Пара 1 потреба_в_самоактуалізації_до_ФЕ - потреба в самоактуалізі після ФЕ	,000

Статистика парных виборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1 рівень_автономності_до_ФЕ	6,21	91	1,883	,197
рівень автономності після ФЕ	8,34	91	2,829	,297

Корреляции парных виборок

	N	Корреляция	Знач.
Пара 1 рівень_автономності_до_ФЕ & рівень автономності після ФЕ	91	-,018	,868

Критерий парных виборок

	Парные разности		
	Среднее значение	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1 рівень_автономності_до_ФЕ - рівень автономності після ФЕ	2,132	3,426	,359

Критерий парных виборок

	Парные разности			
	95% доверительный интервал для разности			
	Нижняя	Верхняя		
Пара 1 рівень_автономності_до_ФЕ - рівень автономності після ФЕ	2,845	1,418	5,936	90

Критерий парных виборок

	Знач. (2-х сторонняя)

Пара 1	рівень_автономності_до_ФЕ - рівень_автономності_після_ФЕ	,000
--------	---	------

Статистика парных выборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1	рівень_креативності_до_ФЕ	91	1,525	,160
	рівень_креативності_після_ФЕ	91	1,961	,206

Корреляции парных выборок

	N	Корреляция	Знач.
Пара 1	91	,017	,870

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности		Среднекв. ошибка среднего
		Стандартная отклонения		
Пара 1	2,022	2,463		,258

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности		
		95% доверительный интервал для разности		
		Нижняя	Верхняя	
Пара 1	2,535	1,509	7,831	90

Критерий парных выборок

Пара 1	рівень_креативності_до_ФЕ - рівень_креативності_після_ФЕ	Знач. (2-х стороння)	,000
--------	---	----------------------	------

Статистика парных выборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1	рівень_саморозуміння_до_ФЕ	91	1,462	,153
	саморозуміння_після_ФЕ	91	1,888	,198

Корреляции парных выборок

	N	Корреляция	Знач.
Пара 1	91	,003	,978

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности		Среднекв. ошибка среднего
		Стандартная отклонения		
Пара 1	1,319	2,385		,250

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности		
		95% доверительный интервал для разности		
		Нижняя	Верхняя	
Пара 1	1,815	,822	5,275	90

Критерий парных выборок

	Знач. (2-х стороння)
--	----------------------

Пара 1	рівень_саморозуміння_до_ФЕ - саморозуміння після ФЕ	,000
--------	--	------

Статистика парных выборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1	потреба_в_пізнанні_до_ФЕ	91	1,692	,177
	потреба_в_пізнанні_після_ФЕ	91	2,162	,227

Корреляции парных выборок

	N	Корреляция	Знач.
Пара 1	потреба_в_пізнанні_до_ФЕ & потреба_в_пізнанні_після_ФЕ	91	,038
			,719

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности		Среднекв. ошибка среднего
		Стандартная отклонения		
Пара 1	потреба_в_пізнанні_до_ФЕ - потреба_в_пізнанні_після_ФЕ	1,088	2,694	,282

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности		Среднекв. ошибка среднего
		95% доверительный интервал для разности		
		Нижняя	Верхняя	
Пара 1	потреба_в_пізнанні_до_ФЕ - потреба_в_пізнанні_після_ФЕ	1,649	,527	3,852
				90

Критерий парных выборок

	Знач. (2-х сторонняя)
Пара 1	потреба_в_пізнанні_до_ФЕ - потреба_в_пізнанні_після_ФЕ
	,000

Статистика парных выборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1	рівень_саморозуміння_до_ФЕ	91	1,462	,153
	саморозуміння_після_ФЕ	91	1,888	,198

Корреляции парных выборок

	N	Корреляция	Знач.
Пара 1	рівень_саморозуміння_до_ФЕ & саморозуміння_після_ФЕ	91	,003
			,978

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности		Среднекв. ошибка среднего
		Стандартная отклонения		
Пара 1	рівень_саморозуміння_до_ФЕ - саморозуміння_після_ФЕ	1,319	2,385	,250

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности		Среднекв. ошибка среднего
		95% доверительный интервал для разности		
		Нижняя	Верхняя	
Пара 1	рівень_саморозуміння_до_ФЕ - саморозуміння_після_ФЕ	1,815	,822	5,275
				90

Критерий парных выборок

	Знач. (2-х стороння)
Пара 1 рівень саморозуміння до ФЕ – саморозуміння після ФЕ	,000

Статистика парных выборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1 шкала екзистенції до ФЕ	25,93	91	5,660	,593
шкала екзистенції після ФЕ	29,60	91	8,986	,942

Корреляции парных выборок

	N	Корреляция	Знач.
Пара 1 шкала екзистенції до ФЕ & шкала екзистенції після ФЕ	91	,025	,814

Критерий парных выборок

	Парные разности		
	Среднее значение	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1 шкала екзистенції до ФЕ - шкала екзистенції після ФЕ	3,670	10,739	1,126

Критерий парных выборок

	Парные разности			
	95% доверительный интервал для разности			
	Нижняя	Верхняя		
Пара 1 шкала екзистенції до ФЕ - шкала екзистенції після ФЕ	5,907	1,434	3,260	90

Критерий парных выборок

	Знач. (2-х стороння)
Пара 1 шкала екзистенції до ФЕ – шкала екзистенції після ФЕ	,002

Статистика парных выборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1 типи смц до ФЕ	1,81	91	1,125	,118
типи СМЦ після ФЕ	2,70	91	1,260	,132

Корреляции парных выборок

	N	Корреляция	Знач.
Пара 1 типи смц до ФЕ & типи СМЦ після ФЕ	91	,063	,553

Критерий парных выборок

	Парные разности		
	Среднее значение	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1 типи смц до ФЕ - типы СМЦ після ФЕ	,890	1,741	,183

Критерий парных выборок

	Парные разности			
	95% доверительный интервал для разности			
	Нижняя	Верхняя		
Пара 1 типи смц до ФЕ - типы СМЦ після ФЕ	1,253	,527	4,876	90

Критерий парных выборок

	Знач. (2-х стороння)
Пара 1 типи смц до ФЕ – типы СМЦ після ФЕ	,000

Статистика парных выборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1 цінність_саморозвитку_до_ФЕ	6,30	91	1,188	,125
цінність саморозвитку після ФЕ	6,92	91	1,477	,155

Корреляции парных выборок

	N	Корреляция	Знач.
Пара 1 цінність_саморозвитку_до_ФЕ & цінність саморозвитку після ФЕ	91	,056	,595

Критерий парных выборок

	Парные разности		
	Среднее значение	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1 цінність_саморозвитку_до_ФЕ - цінність саморозвитку після ФЕ	,626	1,947	,204

Критерий парных выборок

	Парные разности			
	95% доверительный интервал для разности			
	Нижняя	Верхняя		
Пара 1 цінність_саморозвитку_до_ФЕ - цінність саморозвитку після ФЕ	1,032	,221	3,068	90

Критерий парных выборок

	Знач. (2-х сторонняя)
Пара 1 цінність_саморозвитку_до_ФЕ - цінність саморозвитку після ФЕ	,003

Статистика парных выборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1 духовне_задоволення_до_ФЕ	6,64	91	1,234	,129
дух задоволення після ФЕ	8,52	91	1,676	,176

Корреляции парных выборок

	N	Корреляция	Знач.
Пара 1 духовне_задоволення_до_ФЕ & дух задоволення після ФЕ	91	,065	,542

Критерий парных выборок

	Парные разности		
	Среднее значение	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1 духовне_задоволення_до_ФЕ - дух задоволення після ФЕ	,879	2,016	,211

Критерий парных выборок

	Парные разности			
	95% доверительный интервал для разности			
	Нижняя	Верхняя		
Пара 1 духовне_задоволення_до_ФЕ - дух задоволення після ФЕ	2,299	1,459	8,893	90

Критерий парных выборок

	Знач. (2-х сторонняя)

Пара 1	духовне_задоволення_до_ФЕ - дух задоволення після ФЕ	,000
--------	---	------

Статистика парных выборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего	
Пара 1	цінність_збереж_індивідуальн_до_ФЕ	7,36	91	1,080	,113
	цінність_збереж_індивід_після_ФЕ	8,37	91	1,305	,137

Корреляции парных выборок

	N	Корреляция	Знач.	
Пара 1	цінність_збереж_індивідуальн_до_ФЕ & цінність_збереж_індивід_після_ФЕ	91	,045	,674

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности		
		Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего	
Пара 1	цінність_збереж_індивідуальн_до_ФЕ - цінність_збереж_індивід_після_ФЕ	1,011	1,657	,174

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности			
		95% доверительный интервал для разности		Среднекв. ошибка среднего	Знач.
		Нижняя	Верхняя		
Пара 1	цінність_збереж_індивідуальн_до_ФЕ - цінність_збереж_індивід_після_ФЕ	1,356	,666	5,822	90

Критерий парных выборок

	Знач. (2-х стороння)	
Пара 1	цінність_збереж_індивідуальн_до_ФЕ - цінність_збереж_індивід_після_ФЕ	,000

Статистика парных выборок

	Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего	
Пара 1	цінність_самореаліз_саморозв_до_ФЕ	4,71	91	,793	,083
	цінність_самореаліз_після_ФЕ	5,30	91	1,206	,126

Корреляции парных выборок

	N	Корреляция	Знач.	
Пара 1	цінність_самореаліз_саморозв_до_ФЕ & цінність_самореаліз_після_ФЕ	91	,015	,888

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности		
		Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего	
Пара 1	цінність_самореаліз_саморозв_до_ФЕ - цінність_самореаліз_після_ФЕ	,582	1,453	,152

Критерий парных выборок

	Среднее значение	Парные разности			
		95% доверительный интервал для разности		Среднекв. ошибка среднего	Знач.
		Нижняя	Верхняя		
Пара 1	цінність_самореаліз_саморозв_до_ФЕ - цінність_самореаліз_після_ФЕ	,885	,280	3,823	90

Критерий парных выборок

		Знач. (2-х стороння)
Пара 1	цінність_самореалізу_саморозв_до_ФЕ - цінність_самореалізу_після_ФЕ	,000

Статистика парных выборок

		Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1	цінність_здоровя_до_ФЕ	8,46	91	,970	,102
	цінність_здоровя_після_ФЕ	9,13	91	,980	,103

Корреляции парных выборок

		N	Корреляция	Знач.
Пара 1	цінність_здоровя_до_ФЕ & цінність_здоровя_після_ФЕ	91	,217	,039

Критерий парных выборок

		Парные разности		
		Среднее значение	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1	цінність_здоровя_до_ФЕ - цінність_здоровя_після_ФЕ	,670	1,521	,159

Критерий парных выборок

		Парные разности			
		95% доверительный интервал для разности			
		Нижняя	Верхняя		
Пара 1	цінність_здоровя_до_ФЕ - цінність_здоровя_після_ФЕ	,987	,354	4,205	90

Критерий парных выборок

		Знач. (2-х стороння)
Пара 1	цінність_здоровя_до_ФЕ - цінність_здоровя_після_ФЕ	,000

Статистика парных выборок

		Среднее значение	N	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1	цінність_автономності_до_ФЕ	7,21	91	,837	,088
	цінність_автономності_після_ФЕ	5,63	91	1,404	,147

Корреляции парных выборок

		N	Корреляция	Знач.
Пара 1	цінність_автономності_до_ФЕ & цінність_автономності_після_ФЕ	91	,084	,427

Критерий парных выборок

		Парные разности		
		Среднее значение	Стандартная отклонения	Среднекв. ошибка среднего
Пара 1	цінність_автономності_до_ФЕ - цінність_автономності_після_ФЕ	1,582	1,694	,178

Критерий парных выборок

		Парные разности			
		95% доверительный интервал для разности			
		Нижняя	Верхняя		
Пара 1	цінність автономності до ФЕ - цінність автономності після ФЕ	1,230	1,935	8,913	90

Критерий парных выборок

		Знач. (2-х сторонняя)
Пара 1	цінність автономності до ФЕ - цінність автономності після ФЕ	,000

Список публікацій здобувача за темою дисертації:

Статті, надруковані у виданнях, що затверджені як фахові у галузі психології:

1. Педоренко, В. (2017) «Сутнісні аспекти розвитку суверенних моральних цінностей особистості», *Психологія і суспільство*, Тернопіль, №3, С.104–111.
2. Педоренко, В.М. (2017) «Соціально-психологічні чинники та механізми формування суверенних моральних цінностей особистості в періоді юності», *Науковий вісник Херсонського державного університету*, Серія «Психологічні науки», Випуск 2, Том 3, Херсон, С.88-94. (*Наукометричне видання, Індекс Copernicus*).
3. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічний аналіз типів суверенних моральних цінностей психолога», *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інститут психології імені С.Г. Костюка НАПН України*, Вип. 37, Аксіома, Кам'янець-Подільський, С.328-342. (*Наукометричне видання, Індекс Copernicus, Google Scholar, Research Bible*).
4. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічні особливості розвитку компонентів суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Психологічний часопис: збірник наукових праць*, № 6 (10), Вип. 10, Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, Київ, 131-149 с.
5. Педоренко, В.М. (2017) «Теоретичне обґрунтування програми формування суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів», *Науковий вісник Херсонського державного університету*, Серія «Психологічні науки», Випуск 6, Том 2, Херсон, С.75-80. (*Наукометричне видання, Індекс Copernicus*).

6. Педоренко, В.М. (2018) «Модель розвитку суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Психологічний часопис: збірник наукових праць*, № 8 (18), Інститут психології імені Г. С. Костюка Національної академії педагогічних наук України, Київ, 144-157 с.

Публікації у виданнях інших держав:

7. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічні особливості суверенності ціннісних орієнтацій майбутніх психологів», *International research and practice conference «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics»: Conference proceedings*, October 20-21, Lublin: Izdevnieciba «Baltija Publishing», 161-164 pages.
8. Педоренко, В.М. (2018) «Психологічні особливості формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів в умовах закладу вищої освіти», *Zbior raportow naukowych «Wspolczesna nauka Nowe perspektywy»*, (01.10.2018-30.10.2018) – Warszawa: Wydawca Sp. z o.o. «Diamond trading tour», 64-71 pages.

Публікації в інших виданнях (матеріали конференції тощо):

9. Педоренко, В.М. (2016) «Соціально-психологічні чинники розвитку духовності майбутніх фахівців», *Розвиток особистості майбутнього психолога в умовах трансформації суспільства: монографія*, ТОВ «Нілан-ЛТД», Вінниця, С.150-160.
10. Педоренко, В.М. (2016) «Формування духовності студентів-психологів у контексті їх підготовки до роботи з дітьми з особливими освітніми потребами», *Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії*, Зб. тез доп., ТОВ «Планер», Вінниця, С.259-262.
11. Педоренко, В.М. (2016) «Аналіз феномену духовності в контексті збереження психічного і фізичного здоров'я особистості», *Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю, присвяч. 120 річниці з дня народж. Миколи Олександровича Бернштейна (16-17 верес.2016 р.): в 3 т.*, М-во освіти і науки України, Нац. акад. пед. наук

України, Комунал. вищ. навч. закл. «Вінницька академія неперервної освіти», Міжнар. акад. екології і здоров'я, м.Вільнюс, Литва, Мелітопол. держ. пед. ун-т ім. Богдана Хмельницького, ТОВ «Планер», Вінниця, Т.2, С. 151-153.

12. Педоренко, В.М. (2017) «Моральні цінності майбутніх фахівців у контексті їх професійної підготовки», *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Педагогіка і психологія: Зб. наук. праць*, Випуск 49, ТОВ «Нілан ЛТД», Вінниця, С.104-109.
13. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічний аналіз проблеми формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти: Науковий вісник КВНЗ «Вінницька академія неперервної освіти»*, Збірник матеріалів II Подільської науково-практичної конференції, ТОВ «Віндрук», Вінниця, С.128-130.
14. Педоренко, В.М. (2017) «Динаміка розвитку типів суверенних моральних цінностей майбутніх психологів», *Актуальні проблеми сучасної науки та наукових досліджень: Збірник наукових праць*. Випуск 8 (11), ТОВ фірма «Планер», Вінниця, С.152-155.
15. Педоренко, В.М. (2017) «Психологічні основи формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів у процесі використання інноваційних освітніх технологій», *Інноваційні технології навчання в епоху цивілізаційних змін: матеріали міжнародної науково-практичної конференції*, Вінниця: ВДПУ ім.М.Коцюбинського, С.193-195.

**Відомості про впровадження результатів
дисертаційного дослідження Педоренко В. М.**

- Всеукраїнська науково-практична конференція викладачів, аспірантів, магістрантів та студентів «Підготовка фахівців соціономічних професій в умовах сучасного соціокультурного простору» (м. Вінниця, 2016 р.);
- «Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії» (м. Вінниця, 2016 р.);
- Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю, присвячена 120-ій річниці з дня народження М. О. Бернштейна «Дискурс здоров'я в освіті: філософія, педагогіка, антропологія, психологія» (м. Вінниця, 2016 р.);
- Міжнародна науково-практична конференція «Modern methods, innovations and operational experience in the field of psychology and pedagogics» (м. Люблін, Польща, 2017 р.);
- II, III Подільська науково-практична конференція «Психологічні засади розвитку, психодіагностики та корекції особистості в системі неперервної освіти» (м. Вінниця, 2017-2018 рр.);
- Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні методи, інновації та досвід роботи в галузі психології та педагогіки» (м. Люблін, Польща, 20-21 жовтня 2017 р.);
- звітні науково-практичні конференції викладачів та студентів кафедри психології та соціальної роботи Навчально-наукового інституту педагогіки, психології, підготовки фахівців вищої кваліфікації Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (2014-2018 рр.).

Довідки про впровадження результатів дисертаційного дослідження

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
 ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАВЧАЛЬНО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ОСВІТОЛОГІЇ

46004, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, буд. 9, кім. 5, тел. (0352) 43-59-34, (097) 442-75-95

«30» Березня 2018 року

ДОВІДКА

**про апробацію та впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Педоренко Валентини Миколаївни «Психологічні особливості формування
 суверенних моральних цінностей майбутніх психологів»
 зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія**

На базі Тернопільського національного економічного університету протягом 2016–2017 н.р. впроваджувалися результати експериментального дослідження здобувача наукового ступеня кандидата психологічних наук Педоренко В.М.

За рекомендаціями та пропозиціями В.М. Педоренко в освітній процес для студентів спеціальності 053 Психологія було впроваджено авторську програму з формування в них особистісних моральних цінностей, які відображають стійке ставлення до світу, сприяють соціально-психологічній адаптованості до дійсності, дають змогу орієнтуватися в подіях, що відбуваються в суспільстві, стимулюють зовнішнє самовираження і самоствердження особистості, розкривають її своєрідність та неповторність.

Особливістю впровадженої психотехнології було поєднання теоретичних уявлень про вікові особливості психосоціального розвитку юнаків і юнок та емпірично зорієнтованих підходів і методів до розв'язання проблеми їх професійного становлення як компетентних фахівців гуманітарного профілю.

Протягом 2016-2017 н.р. В.М. Педоренко прочитала для студентів-психологів 4-го року навчання спецкурс «Суверенні моральні цінності психолога» (40 годин), що дозволило студентам отримати відповідні знання та оволодіти практичними навичками роботи із зазначеного аспекту професійної підготовки.

Теоретичні положення та навчально-методичні розробки, обґрунтовані в дисертаційній роботі В.М. Педоренко, є актуальними та збагачують зміст і форми фахової підготовки майбутніх психологів і можуть бути рекомендованими для впровадження в освітній процес закладів вищої світи України.

Довідка затверджена спільним засіданням кафедри психології та соціальної роботи і НДІ методології та освітології Тернопільського національного економічного університету (протокол №2 від 30 березня 2018 року).

Завідувач кафедри психології та соціальної роботи

доктор психологічних наук, професор

А. В. Фурман

Директор НДІ методології та освітології

доктор психологічних наук, професор

О. Є. Фурман

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 імені Михайла Коцюбинського

вул. Острозького, 32, м. Вінниця, 21001, Україна, тел. (0432) 26-52-20, факс (0432) 26-33-02, E-mail: info@vspu.net код ЄДРПОУ 02125094

28.02.2018 № 00/15

на № _____

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Педоренко Валентини Миколаївни на тему
 «Психологічні особливості формування суверенних моральних цінностей майбутніх
 психологів» на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за
 спеціальністю

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Протягом 2016-2017 н.р. у процес професійної підготовки фахівців Навчально-наукового інституту педагогіки, психології, підготовки фахівців вищої кваліфікації Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського було впроваджено розроблену Педоренко В. М. корекційно-розвивальну програму з формування суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів, яка реалізує наукові результати дисертаційного дослідження.

Наукова новизна, актуальність теми обумовили апробацію результатів дослідження професорсько-викладацьким складом. У педагогічний процес були впроваджені елементи формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів, розвитку у них мотивації до професійної діяльності під час проведення гурткової роботи «Проблема розвитку моральних цінностей майбутнього психолога», спецкурсу «Суверенні моральні цінності психолога», тренінгу «Формування суверенності цінностей особистості». Матеріали, рекомендації та висновки дисертаційного дослідження використовувались у ході викладання лекційних, лабораторних, практичних занять з вікової та педагогічної, загальної психології, психології особистості, підготовки студентами рефератів, курсових робіт.

У цілому проведений експеримент засвідчив доцільність запропонованої дисертантом корекційно-розвивальної програми формування суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів та сприяв підвищенню рівня їх професійної підготовки в умовах університетської освіти.

Результати роботи Педоренко В.М. одержали схвальні відгуки колег і студентів університету, визначають теоретичну й практичну цінність запропонованої програми, сприяють збагаченню знань майбутніх фахівців щодо формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів і можуть бути використані науковими установами, вищими педагогічними навчальними закладами для розроблення актуальних питань професійної підготовки фахівців у закладах вищої освіти.

Проректор з наукової роботи

Виконавець:
 Громов Є.В.
 (0432)61-80-72

А. М. Коломісць

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

вул. Інститутська 11, Хмельницький-16, 29016, тел.: (0382) 72-80-76, факс: (03822) 67-42-65
 E-mail: centr@khnu.km.ua, код ЄДРПОУ 02071234

04.05.18р № 58

На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про апробацію та впровадження результатів дисертаційного дослідження
 Педоренко Валентини Миколаївни «Психологічні особливості формування
 суверенних моральних цінностей майбутніх психологів»
 зі спеціальності 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія**

Матеріали дисертаційного дослідження Педоренко В.М. з теми «Психологічні особливості формування суверенних моральних цінностей майбутніх психологів» вивчено та впровадженоу навчальний процес кафедрою психології та педагогіки Хмельницькому національному університеті впродовж жовтня-грудня 2017 року. Під час апробації результатів дисертаційного дослідження здобувача з студентами-психологами проводилися тренінгові заняття (36 год.), спрямовані на прояснення ціннісно-мотиваційної сфери особистості, рівня її суверенності, формування ціннісного ставлення до себе і до власного життя, розвиток творчого потенціалу, впевненості в собі.

Під час проведення лекційних і практичних занять з навчальних дисциплін «Вступ до спеціальності», «Вікова психологія» були впроваджені результати дослідження Педоренко В.М. щодо розвитку у майбутніх психологів стійких, особистісно значущих моральних утворень, які сприяють глибшому розумінню ними сенсу обраної професійної діяльності, відображають готовність відстоювати власні незалежні моральні позиції, діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин; демонструвати відповідальність за життя іншої людини, чуйність, толерантність, доброзичливість до клієнта, відстоювати власну честь, гідність, чітко розуміти свої громадянські права, свободи і обов'язки, переконання, ідеї та ін.

Загальний ефект від реалізації результатів дослідження Педоренко В.М. полягає: в усвідомленні майбутніми психологами особистісних моральних цінностей, позитивного емоційно-ціннісного самоствавлення, у розвитку навичок опосередкованого саморозкриття через моральні цінності, в отриманні таких знань та вмінь, які необхідні їм для виконання конкретних професійних та особистих завдань.

Перший проректор, проректор з науково-педагогічної та наукової роботи
 Хмельницького національного університету
 доктор економічних наук, професор Войнаренко М. П.

Виконавець Потопчук С.М.
 Тел. 11-50

УКРАЇНА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

вул. 600-річчя, 21, м. Вінниця, 21021, тел. приймальні: +38 (0432) 50-89-30,
 факс: +38 (0432) 50-87-78, E-mail: rector@donnu.edu.ua, код ЄДРПОУ 02070803

« 06 » 04 2018 № 53/01-13/01.1.4
 На № _____ від _____

До спеціалізованої вченої ради

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи
на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук
Педоренко Валентини Миколаївни
«Психологічні особливості формування суверенних моральних цінностей
майбутніх психологів»

Дисертаційна робота присвячена актуальній проблемі психології – вдосконаленню підготовки фахівців в галузі психології через формування особистісних цінностей, позитивного емоційно-ціннісного самоствалення особистості, навичок опосередкованого саморозкриття майбутніх психологів через моральні цінності, активізація рефлексивних процесів, креативності, спонтанності, забезпечення їх такими знаннями та вміннями, які необхідні для виконання конкретних професійних та особистих завдань, формування навичок діагностики особистісних особливостей, із застосуванням методів психокорекційного та розвивального впливу.

Результати дослідження Педоренко Валентини Миколаївни використано в навчальному процесі кафедри психології Донецького національного університету імені Василя Стуса при підготовці студентів спеціальності 053 «Психологія» – впроваджено у навчальну роботу, а саме при викладанні дисциплін «Вступ до спеціальності», «Психологічне консультування», «Методика складання психокорекційних програм».

Проректор з наукової роботи

Завідувач навчальної частини

І. В. Хаджинов

О. В. Євтухова